Prof. Dr. Doğan Aksan

TÜRKÇENİN ZENGİNLİKLERİ İNCELİKLERİ

Bilgi

ISBN 975 - 22 - 0112 - 1
2005 . 06 . Y. 0105 . 2484

Birinci Basım
Ocak 2005

BİLGİ YAYINEVİ
Meşrutiyet Caddesi, No: 46/A, Yenişehir 06420 / Ankara
Tlf : (0-312) 434 49 98 - 434 49 99 - 431 81 22
Faks : (0-312) 431 77 58

BİLGİ KİTABEVİ
Sakarya Caddesi, No: 8/A, Kızılay 06420 / Ankara
Tlf : (0-312) 434 41 06 - 434 41 07
Faks : (0-312) 433 19 36

BİLGİ DAĞITIM
Narlıbahçe Sokak, No: 17/1, Cağaloğlu 34360 / İstanbul
Tlf : (0-212) 522 52 01 - 520 02 59
Faks : (0-212) 527 41 19

www.bilgiyayinevi.com.tr • info@bilgiyayinevi.com.tr

PROF. DR. DOĞAN AKSAN

Türkçenin Zenginlikleri, İncelikleri

BİLGİ YAYINEVİ

kapak deseni: selçuk demirel
kapak düzeni: bilgi yayınevi

PROF. DR. DOĞAN AKSAN'IN BİLGİ YAYINEVİ'NDEN ÇIKAN KİTAPLARI

1. Türkçenin Gücü
2. Halk Şiirimizin Gücü
3. Türkiye Türkçesinin Dünü, Bugünü, Yarını
4. Cumhuriyetin Çocukluk, Gençlik Yılları ve Bugün
5. Anadilimizin Söz Denizinde
6. Dil, Şu Büyülü Düzen...
7. Cumhuriyet Döneminden Bugüne Örneklerle Şiir Çözümlemeleri
8. Türkçenin Zenginlikleri, İncelikleri

baskı: cantekin matbaacılık
yayıncılık ticaret ltd. şti.
(0-312) 384 34 35 - 384 34 36 - 384 34 37

Öğrencim, dostum, meslektaşım
Prof. Dr. İclâl Ergenç'e...

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 9

Kısaltmalar 11

GİRİŞ 13

1. TÜRKÇENİN ZENGİNLİKLERİ

1.1. Türkçenin Eski Dönemlerdeki Zenginliği 27

1.2. Bugünkü Türkiye Türkçesinin Zenginlikleri 49

1.2.1. Sözcük Düzeyindeki Zenginlikler 49

1.2.2. Sözcük Türlerinden Biri Üzerinde Değerlendirmeler 61

1.2.3. Türkçenin, Kavram Alanı Bakımından Zenginlikleri 79

1.2.4. Deyim Düzeyindeki Zenginlikler 96

1.2.5. Öteki Sözvarlığı Öğelerindeki Zenginlikler 111

1.2.6. Sözdizimi Düzeyindeki Zenginlik ve Anlatım Çeşitliliği 123

2. ANADOLU AĞIZLARINDAKİ ZENGİNLİKLER

2.1. Anadolu Ağızlarının Sözcük Düzeyindeki Zenginlikleri 139

2.2. Anadolu Ağızlarının Deyim Düzeyindeki Zenginlikleri 149

2.3. Anadolu Ağızlarının Atasözü Zenginlikleri 157

3. TÜRKİYE TÜRKÇESİNİN İNCELİKLERİ

3.1. Türkçenin Sözcük Düzeyinde, Kavramlaştırmada Anlatım İncelikleri 167

3.2. Deyimlerde ve Atasözlerinde İncelikler 177

3.3. Anadolu Ağızlarının Atasözlerinde İncelikler 196

3.4. İlişki Sözlerinde İncelikler 201

3.5. Sözdizimi Açısından İncelikler 204

4. DEĞERLENDİRME - SONUÇ 215

KAYNAK KISALTMALARI 223

KAYNAKÇA 225

DİZİN 228

ÖNSÖZ

Elli yıldan uzun bir süreden beri, dilbilimin ışığında Türkçeye eğildikçe, anadilimizin zenginlikleri, anlatım gücü ve incelikleri, günden güne beni daha çok şaşırtmaya ve hayranlığımı artırmaya başladı.

Evet, yabancı dillere tutkunluğumuz ve yüzyıllar boyu kendi dilimizi küçük görerek ona, gereken ilgiyi göstermememizden ötürü, kimi kavramlarda eksiklerimiz ve dili yozlaşmaya götüren tutumlarımız oldu. Bugün de aynı yöndeki kimi gelişmelere tanık oluyoruz. Ama, dilimizin geçmişine, günümüz Türkçesinin derinliklerine eğilenler, ne engin bir deniz karşısında bulunduklarını kolayca anlayacaklardır.

Çeşitli kitaplarımda (Kaynakçaya bkz.), anadilimizin zenginliğini, anlatım gücünü ortaya koymaya çalıştım. Elinizdeki kitap, önceki yayınlarımda değinilen örneklere ek olarak yeni kanıtlar göstermeye, Türkçenin sözvarlığının, sözdiziminin inceliklerini de sergilemeye yönelmektedir.

Bugüne kadar, Batı ülkelerinin dillerindeki sözcüklerin yanı sıra, deyimlerin ve atasözlerinin de köken, yapı ve anlam özellikleri üzerinde, uzun uzadıya durulmuştur. Ülkemizdeki çalışmalarda ise bunların yüzyıllar boyu yaşayabilmelerini sağlayan gücün altında yatan anlatım ustalıkları, söz sanatı olan anlam olaylarına pek az değinilmiştir. Öncekilerde olduğu gibi ben, bu kitapta da sözvarlığımızın öğelerine ve sözdizimimize bu açıdan yönelmeye, sözcükbilim, anlambilim

ve yer yer edimbilim bakımından eğilmeye çalıştım. Beliren nitelikleri ve dilbilgisi kitaplarında yer verilmeyen ya da pek azına, dolaylı olarak değinilen anlatım biçimlerini ele almayı denedim.

Anadilimizin bugününe ve eski dönemlerine eğilmek isteyen araştırıcıların yanı sıra, öğretmen, öğrenci, dil meraklıları ve Türkçede derinleşmek isteyen yabancılar için bu çalışmanın yararlı olacağını umuyorum. Kitabın dizgisinde gösterilen özen için Bilgi Yayınevi'nden Sn. Faruk Kaya'ya, okuma ve düzeltmeleri gerçekleştiren Sn. Biray Üstüner, Serap Çuğaş ve Bekir Tekkaya'ya içten teşekkür ediyorum.

Herkese anımsatmak istiyorum ki, bizi yurdumuza, insanımıza bu dil bağlıyor. Ona özen ve saygıyla eğilmeliyiz. Benimki, küçük bir katkı...

Doğan AKSAN
8 Kasım 2004

KISALTMALAR

a.a.	aynı anlamda
Alm.	Almanca
Ar.	Arapça
a.y.	aynı yer
bkz.	bakınız
Far.	Farsça
Fr.	Fransızca
İng.	İngilizce
Lat.	Latince
s.	sayfa
Yun.	Yunanca

GİRİŞ

Bir dili "zengin" ya da "yoksul" olarak nitelemek için acaba hangi ölçütlerden, ne gibi kanıtlardan yararlanılabilir? Bu konuda ilk akla gelen ölçütler şunlardır:

1. Bir dildeki sözcük sayısı, özellikle **kültür dili** sayılan dillerle karşılaştırıldığında ne durumdadır?

2. Bir dil, doğadaki nesneleri, evreni, insan davranışlarını ayrı ayrı adlandırabiliyor, soyut kavramları yeterince karşılayabiliyor, bilimde, teknikte, sanatta oluşan kavramları kendi öğeleriyle anlatabiliyor mu?

3. Aynı **kavram alanında**[1] çeşitli sözcüklere, değişik anlatım yollarına sahip mi?

4. Bir dilin sözvarlığı acaba hangi ölçüde kendi sözcüklerinden oluşuyor?

Bu soruların yanıtlarına geçmeden önce bir gerçeği belirtmek gerekmektedir:

Dilbilimciler, dünyada "ilkel dil" olarak nitelenecek bir dil bulunduğunu kabul etmezler. Çünkü her dil, çevreyi, evreni anlatmaya, toplum yaşamının her olay ya da gerçeğini kendi olanaklarıyla söze dönüştürmeye yeterlidir. Yazıdan yararlanamasa da, yazılı ürünleri olmasa da sözlü sanat ürünleri ortaya koyabilmekte, yaşam-

1) Bu terimle ilgili açıklamalara, kitabımızda (1.2.3.) yer veriliyor.

larını sürdürebilmek için belli teknikleri uygulayabilmekte olan ilkel toplumların eksiklikleri, ancak bilimle, sanatla, uygarlıktaki gelişmelerle ilgili kavramlara, terimlere yabancı olmalarından kaynaklanmaktadır. Elektriği, telefonu, uçağı, hekimlikteki ve öteki alanlardaki ilerlemeleri bilmeyen insan toplulukları belki "ilkel toplumlar" olarak nitelenebilir. Ama –uygarlık kavramlarına yabancı olsa da– her dil, kendi kendine yeterlidir; toplumun bireyleri arasındaki iletişimi gerçekleştirebilir; duygu, düşünce, istek ve eğilimlerin aktarılmasını sağlayabilir. Ancak şurası da bir gerçektir ki, diller, işlendikçe, felsefe, hukuk, bilim, teknik alanlarında çeşitli çalışmalar yayımlandıkça, bir eğitim-öğretim dili niteliği kazandıkça gelişir. **Genel kavram** adı verilen **bitki**, **canlı**, **omurgalılar**, **memeliler**... gibi sözcüklere, **değer yargısı**, **önsezi**, **sağduyu**, **güven**, **bağımsızlık**... gibi soyut kavramlara ulaşır; bir **soyutlama** (abstraction) ürünü sözcük ve terimlere sahip olur.

Dilbilim çalışmalarında, ilkel topluluklardaki kavramlaştırmalara ilişkin olarak bugüne değin pek çok örnek gösterilmiştir. Örneğin Afrika'da yaşayan Zulu kavminde **inek** sözcüğü yokken, **beyaz inek** ve **kırmızı inek** ayrı ayrı sözcüklerle anlatılmaktadır. "Kol" kavramı bulunmazken sağ ve sol kolun ayrı ayrı karşılıkları vardır (bkz. Kronasser 1952: §79). Kimi Afrika insan topluluklarında suyun temizinin, sarısının, kırmızısının ayrı ayrı adlandırıldığı görülürken **su** sözcüğünün bulunmadığına tanık olunur. Böcek, uçak, pilot gibi, ortak nitelikleri uçmak olan şeylerin hepsine aynı adı veren Amerikan yerli dili Hopi dilinde (bkz. Whorf 1965: 15) ve daha birçok dilde aynı özelliğe rastlanmaktadır.

Bugün **kültür dili**, **bilim dili** olarak nitelenen Almanca, İngilizce, Fransızca, İtalyanca, İspanyolca gibi diller, bütün alanlarda, yüzyıllardan beri gerçekleşen gelişmeleri bünyelerine yansıtılabilmiş, genel ve özel kavramlarla bir eğitim-öğretim dili oluşturabilmiş, soyut kavramlar ve eşanlamlı öğeler açısından da zenginleşmişlerdir.

Şimdi, yukarıdaki soruların yanıtlarına geçelim:

1. Bugün kültür dili sayılan dillerin, 200-300.000 madde başından oluşan koca koca sözlükleriyle karşılaşıyoruz. Burada iki sorun karşımıza çıkıyor:

a) Bu kaynaklar ne tür sözlüklerdir?

b) Bu sözlüklerde ortaya konan sözvarlığının acaba yüzde kaçı o dile aittir?

Bu sorunları çözümleyebilmek için de şu konulara eğilmek gerekiyor:

Genel sözlük adı verilen sözlükler, herhangi bir bilim, sanat ya da zanaat alanında özel uzmanlık dalına giren **teknik terim** (Lat. terminus technicus) sayılan öğelere yer vermezler. Örneğin hekimlik alanında geçen, 'atardamar' anlamına gelen **arter** (Fr. artère) sözcüğü böyle bir kaynakta yer alabilecekken, bununla ilgili bir hastalık olan **arteriosclerosis**'e yer verilmez. 'Yanardağ ağzı' demek olan **krater** (Fr. cratère) geçebilecekken, bununla ilgili bir başka terim olan, jeoloji ve coğrafya terimi **krater gölü**, sözlüğe alınmamalıdır (Özel adlar, tarihsel olaylar da böyle bir sözlüğe girmez).

İşte, bütün bu gibi terimler, özel alanlarla ilgili öğeler, ancak **ansiklopedik sözlük** adı verilen büyük söz-

lüklerde yer alır. Fransızların **Larousse**, İngilizlerin **Oxford**, Amerikalıların **Webster's**, Almanların **Brockhaus** gibi sözlüklerinin geniş halk kitlelerine yönelik basımları, dışındaki, yerinden kalkmaz, çok ciltli basımları çeşitli özel adlara, bilim, teknik, sanat, tarih, coğrafyayla ilgili ayrıntılı terimlere yer veren ansiklopedik sözlüklerdir. Genel kullanım için, bu kaynakların genel sözlük niteliğindeki basımlarına başvurulur. Bilimde, teknikte, sanatta ve günlük yaşamda beliren yeni kavramlar da ansiklopedik sözlüklerin yeni basımlarına yansıtılır. Bir örnek verelim: Amerikalıların 250.000 madde başı içeren New Webster's Dictionary and Thesaurus of the English Language (1993 basımı) sözlüğü incelenecek olursa, değişik alanların özel terimlerinden pek çok kişi ve yer adına, çeşitli akım ve olaylarla ilgili madde başlarına kadar geniş bir çerçeveyle karşılaşılır. Bu sözlükte, ülkemizdeki **Kayseri** ilinin adına ve niteliklerine bile yer verilmiştir.

Bugünkü Türkiye Türkçesinin genel sözlük niteliği taşıyan kaynaklarından biri, Türk Dil Kurumu'nca yayımlanan **Türkçe Sözlük**'tür. Bu yapıtın 9. basımında (1999) 60.000'i madde başında, 15.000 kadarı da madde içinde olmak üzere 75.000'lik bir sayıya ulaşıldığı belirtilmektedir (Parlatır, 1999: 271). Aynı yazıda, yabancı kökenli öğeler içinde, bugün bir bölümü artık kullanımdan düşmüş olanların da bulunduğu Arapça 6426, Fransızca 4645, Farsça 1365, İtalyanca 622, İngilizce 446 sözcüğün bulunduğu, yabancı kökenlilerin sayısının 14.224 olduğu ileri sürülüyor. Bu sayılara bakılacak olursa, bir genel sözlük için de geniş sayılabilecek bir sözvarlığıyla karşılaşıldığı söylenemez, sanıyoruz. Ancak,

hemen ekleyelim ki, bu durumun oluşmasında, aşağıda değineceğimiz birçok etkenin önemli rolü olmuştur.

Kitabımızın bahislerinde örnekleriyle gösterileceği gibi Türkçe, en eski kaynaklarından bugüne incelenecek olursa, somut ve soyut kavramları karşılayan çok geniş bir sözvarlığıyla karşılaşılır. Unutulan, özellikle de yabancı öğelerin yerleşmesiyle yerlerini onlara bırakan bu geniş sözvarlığının izleri bugün de çeşitli lehçelerde ve Anadolu ağızlarımızda yaşamaktadır. XIII. yüzyıldan başlayarak Türkçe sözcüklerin ve deyimlerin genel olarak bugün unutulanlarını bir araya getiren Tarama Sözlüğü (1963-77) 8 büyük ciltten oluşmaktadır. Anadolu ağızlarının sözvarlığını içeren ve yine TDK tarafından yayımlanan Derleme Sözlüğü (1963-82) ise 12 cilt tutmaktadır. Eğer bilim ve teknikten sanata, çeşitli zanaatlardan spora kadar birçok alanın terimleri bir araya getirilecek olursa, Türkçe için yine çok geniş bir ansiklopedik sözlük ortaya çıkar.

Hiç kuşku yoktur ki, bugün eğitim-öğretimden bilimsel çalışmalara kadar birçok alanda, Türkçe karşılıkları bulunmamış ya da yaygınlaşmamış birçok terimle karşılaşılmakta, terim eksikliklerinden yakınılmaktadır. Burada, özellikle iki etken önemli rol oynamıştır:

a) Osmanlı Devleti'nin gerileme döneminden başlayarak Batıda beliren kavramlar Türkçeye aktarılamamış ya da bunlar Arapça-Farsça sözcük ve tamlamalarla karşılanmıştır.

b) Cumhuriyet dönemine gelinceye kadar kimi kişisel çabalara, kimi dernek ve kuruluşların etkinliklerine karşın özleşme gerçekleşememiş, aydınların Arapça ve Farsçaya eğilimleri, daha sonra da Tanzimattan başla-

yarak Fransızcaya yönelme önlenememiştir. Yüce önder Atatürk'ün öncülüğünde başlayan Türk Dil Devrimi bu gidişe dur demiş ve anadilimizin özleşmesi ve gelişmesi yolunda önemli yol alınmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra İngilizcenin bütün dünyada görülen yaygın etkisi, anadili bilincinden yoksun kimselerin özensiz dil kullanımları, eğitim-öğretimde İngilizceye verilen ağırlık ve bu dille öğretim, Türkçenin sözcük ve terim düzeyindeki sözvarlığında olumsuz gelişmelere neden olmuştur.

2. "Bir dil, bütünüyle, evreni, varlıkları, soyut kavramları, insan davranışlarını söze dönüştürebiliyor, bilimde, teknikte ve sanatta oluşan kavramları karşılayabiliyor mu?" sorusu Türkçe için yöneltilecek olursa, anadilimizin geçmişi ve bugünü göz önünde tutularak, kimi terim eksikliklerine karşın verilecek yanıtlardan ilki, en eski dönemlerinden bu yana Türkçenin **"genel kavramlara da ulaşabilmiş bir ayrıntılı anlatım dili"** olduğudur. Buna ilişkin özelliklere şöylece değinebiliriz:

Eğer, dünyanın en geniş dil ailelerinden biri olan Hint-Avrupa ailesinden dillere ve bunların sözcüklerinin kökenlerine bakacak olursak, bunların yanında Türkçenin, kavramların anlatımında ayrıntıya inme eğilimi kendini gösterir. Örneğin renk adları karşılaştırılacak olursa, Hint-Avrupa dillerinde **yeşil**, **mavi**, **gri**, **sarı** gibi adların hepsinin 'parlamak, ışık vermek' anlamındaki ***ĝhel-** ortak köküne dayandığı görülür (bkz. Walde 1930-32, I, 624, ayrıca Buck 1949, 15., 67., 68., 69. bölümler). Buna karşılık Türkçenin elimizdeki en

eski belgelerinde, değişik anlatım yollarından adlandırmalara gidildiği görülür: **Yaş**'tan türeyen **yaşıl** (yeşil), 'sema' anlamına da gelen **kök** (mavi), **boz**, **sarıg** (sarı), **kızıl**, **ak** ve eşanlamlısı **ürüñ**, **koñur** (kestane, kızıl kahverengi)... gibi sözcüklerin yanında, doğadaki belli nesnelere dayanan renk tonları büyük bir zenginlik gösterir: **Vişneçürüğü**, **pişmişayva**, **camgöbeği**, **gülkurusu**, **narçiçeği**, **kavuniçi**... gibi.[2] Bu adlandırmalardan başka, **açık yeşil**, **açık sarı**, **koyu yeşil**, **koyu sarı** gibi nitelemelerin yanı sıra **sapsarı**, **yemyeşil** **kıpkırmızı** gibi pekiştirmelerden de yararlanılır. 1960'ta yayımlanan bir araştırmada (Laude-Cirtautas) Türk lehçelerinde kullanılan renk adlarındaki çeşitlilik ortaya konmuş, yalnızca belli hayvanları niteleyen renk adlarıyla birlikte her maddeye uyan renk sözcüklerinden zengin örnekler verilmişti.[3]

Ayrıntılı anlatım özelliğini akrabalık adlarında da görmekteyiz: Fransızca, Almanca, İngilizce gibi dillerde "kayınbirader, enişte, bacanak" kavramları tek göstergeyle karşılanmaktadır: Fr. **beau-frère**, Alm. **Schwager**, İng. **brother-in-low.** "Baldız, elti, görümce, yenge" gibi, Türkçede ayrı ayrı dile getirilen kavramlar için de durum aynıdır.

Doğadaki nesnelerin, bitki ve hayvanların adlandırılışında Türkçenin yine ayrıntıya inen bir kavramlaştırma niteliği göze çarpar. Türklerin maddi kültüründe önemli bir yeri olan atların, koyun, keçi, sığır gibi hayvanların nitelikleriyle ilgili olarak, en eski kaynaklardan

---

2) Bu konuda bütün örnekler için bkz. Aksan, 2000[2]: 148, 149.
3) Biz, renk adları bakımından dünyanın hiçbir dilinin Türkçe kadar zengin olmadığı kanısındayız.

bugüne ayrı ayrı sözcüklerle karşılaşılır. Bugünkü Anadolu ağızlarında yalnızca, koyunların cinsleri, yaşları, çeşitli nitelikleriyle ilgili 80 kadar sözcük bulunduğunu saptadık. Bunların yanında **sığır**, **koyun**, **keçi** gibi, genel ad, genel kavram sözcüklerinin de bulunduğu unutulmamalıdır.

Burada, vurgulanması gereken önemli bir gerçek, Türkçenin yapısından kaynaklanan özelliğiyle her türlü kavramın anlatımına elverişli olmasıdır: **Bağlantılı** (Fr. agglutinant) **diller**'in tipik bir örneği olan Türkçede bir ad ya da eylem kökü, hiç değişmeden, art arda birçok ek alabilmekte, her biri başka başka işlevler üstlenebilen bu ekler hem çekimde, hem yapımda görev alabilmektedir. Örneğin bir **yat-** eylem köküne 4 ayrı sonek bağlanarak **yat-ır-ım-cı-lık** türetilirken, bir ad olan **baş** sözcüğü 6 ayrı ekle **baş-la-t-ıl-a-ma-dı** gibi bir çekimli eylem oluşturabilmektedir. Bunun yanı sıra, değişik sözcükler bir araya getirilerek **akbaba**, **kırkayak**, **delikanlı**, **alışveriş**, **içgüdü**, **önsezi**... gibi bileşik sözcükler yaratma olanağı vardır.

Türkçenin anlatım gücünü ve zenginliğini artıran etkenlerden biri de **ikileme**'lerin (Yun. hendiadyoin) çok sık kullanılmasıdır. Bir kavramın daha kapsamlı biçimde dile getirilmesine yönelen ve dünya dillerindekilerinden çok daha fazla örneği bulunan ikilemeler, Türkçenin hem yapısı, hem sözdizimi, hem de anlambilimi açısından özgün, ilginç öğeler oluşturmakta, dilin gelmiş geçmiş her döneminde ve her lehçesinde, aynı oranda karşımıza çıkmaktadır. Sözcük türlerinin hemen her birinden sözcüklerle **aşağı yukarı**, **doğru dürüst**, **açık seçik**, **ağlaya sıklaya**, **utanmak sıkılmak**, **ay-**

da yılda... gibi oluşturulmuş ikilemeler, binlerce örneğinden ancak birkaçıdır.

Dilbilimde **ilişki sözleri** ya da **kalıp sözler** olarak anılan, kitabımızda, ayrıca yer verilecek olan öğeler bakımından da Türkçe, kendine özgü bir zenginlik sergilemektedir. Canlı, somut anlatımlarıyla deyim ve atasözlerimiz de, ilgili bahislerde değinilecği gibi, dilin gücünü ortaya koymaktadır.

Kitabımızda, Türkçenin eski dönemlerinde, değişik alanlarda kullanılan terimlere de yer veriliyor ki, Osmanlıca evresinde Arapça ve Farsça öğelerle karşılanan terimlerin eski karşılıkları, bu açıdan da anadilimizin terim türetmeye elverişliliğini gösteriyor, kanısındayız.

3. Okurlarımız, anadilimizin gerek geçmişte, gerekse bugünkü Türkiye Türkçesinin sözvarlığında, aynı kavram alanına giren sözcük ve deyimleşmiş anlatımlarının, eşanlamlıların zenginliğini gösteren birçok örneği kitabımızda bulacaklardır. Örneğin bugün aynı kavram alanına giren **işitmek**, **duymak**, **dinlemek** gibi sözcüklerin yanı sıra **kulak vermek**, **kulak kesilmek**, **kulak kabartmak**, **kulağına gelmek**, **kulağına çalınmak**, **kulak misafiri olmak** gibi, aktarmalarla deyimleşmiş anlatım biçimlerinin varlığı, Türkçenin zenginliğinin kanıtları arasında sayılmalıdır.

4. Bir dilin sözvarlığı, acaba hangi ölçüde kendi sözcüklerinden, kendi öğelerinden oluşuyor?

Bu açıdan bakacak olursak, bugün gelişmiş bir kültür dili sayılan İngilizcenin sözvarlığının en büyük bölümünün yabancı kaynaklı öğelerden oluştuğu görülür.

(Bu dil, kimi araştırıcılara göre % 20, kimilerine göre ise % 14 oranında İngiliz kökenli sözcük içermekte, Yunan, Latin, Fransız, Slav ve doğu kökenli alıntılar önemli bir toplam oluşturmaktadır). Ancak, hemen ekleyelim ki, bilim, teknik, sanat alanlarında, özellikle son yüzyıllarda, Avrupa ve Amerika'da gerçekleşen gelişmelerin dile yansımış olması, Fransızca, Almanca, İtalyanca ve İspanyolcada olduğu gibi İngilizcede de yeni yeni kavramların karşılıklarının, sözcük ve terim düzeyinde dile yerleşmesine neden olmuş, sözlükleri genişletmiştir.

Bir dil üzerinde yabancı bir dilin güçlü etkisi, kimi zaman sözvarlığının en büyük bölümünün yabancılaşmasına, yapı ve sözdizi yönünden de yabancı dile yaklaşmasına neden olabilmektedir. Örneğin yapılan bir araştırmaya göre (Doerfer, 1967) Tācikistan'da yaşayan İranlıların konuştuğu, Yeni Farsçayla aynı gruba giren, onun yakın akrabası olan **Tācik** dili, Türkçenin Özbek lehçesinin öylesine büyük etkisinde kalmıştır ki, dilin sözvarlığının en büyük bölümü Özbekçeden alınan öğelerden oluşmakta, bunun yanı sıra, yapı ve sözdizimi açısından da Özbekçeye koşut gelişmelerin yaşandığı görülmektedir. Bu nedenle bilgin, Tâcik dilini "doğuş halindeki bir Türk dili" olarak niteliyor.

Farsçaya gelince; sözvarlığındaki öğelerin büyük bir bölümünü Arapçadan alınan sözcükler oluşturmaktadır. Yapısı ve kökeni bakımından Arapçadan farklı olan ve binlerce güçlü aşk şiirinin yazılageldiği bu dilde, doğrudan doğruya, çekimlenebilen bir **sevmek** eylemi bulunmamakta, bu kavram, değişik yollardan ve Arapça öğe-

lerden yararlanılarak dile getirilmektedir (/meyl da:şten, meyl kerden/; /'aşk ẖa:sten/ gibi).[4]

Türkçede, Arapça ve Farsçanın güçlü etkisine yukarıda değinmiştik. Burada, şu görüşümüzü belirtmeyi gerekli görüyoruz:

Bugün, bütünüyle tarafsız ve nesnel bir incelemeyle Türkiye Türkçesinin Dil Devrimi'nden önceki sözvarlığıyla bugünkünü karşılaştıracak bir araştırıcı, bir yandan Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerdeki azalma ve unutulmayı, bir yandan da günlük yaşamla ve değişik alanlarla ilgili Türkçe terimlerdeki artışı saptayacaktır (Elbette, özellikle son yıllarda dile gereksiz olarak giren, çoğu İngilizce öğelerin artışı da gözden kaçmayacaktır).

Gazete haber dilinin incelenmesi, belli bir dönemde, bir ülkede konuşulan ve yazılan dilin sözvarlığını ortaya koyan önemli bir ölçüttür. Bu konuda yapılan incelemeler, Yüce Atatürk'ün önderliğinde başlatılan Dil Devrimi'yle gerçekleşen özleşme çabalarıyla Türkçenin neler kazandığını somut ve sayısal olarak yansıtmaktadır: 1931'de, gazete haber dilinde % 35 olan Türkçe sözcük oranı giderek yükselmiş, 1970'den sonra % 70'i geçmiştir (bkz. İmer 1973: 175-190; 1976: 197, 198). Bizim, 4 gazetenin haber dili üzerindeki bir incelememiz, bütün olumsuz gelişmelere, kimi çevrelerin engellemelerine karşın özleşmenin sürdüğünü ortaya koymaktadır: 2000 yılında, dört ayrı günlük gazetenin üç aylık sayıları üzerinde yaptığımız inceleme, Türkçe oranının % 74 dolayında olduğunu göstermektedir (bkz. Aksan 2001: 132).

4) Bunların yanında, dostluk anlatmak, hoşlanma bildirmek üzere /du:st da:şten/, /ẖa:tırha:h buden/, /ẖu:ş da:şten/ gibi sözlere başvurulur.

Acaba bir dil için "incelik"ten söz ediliyorsa, bununla ne anlatılmak isteniyor?

Verilecek yanıt elbette, bir dilin ses özellikleri, kulağa hoş gelip gelmediğiyle ilgili değildir. Gerçi, Türkçe için incelikten söz edilirken onun, bu dili bilmeyen, ilk kez duyanlarda -bol ünlüleri, ünlü ve ünsüz benzeşmeleriyle- kulağa hoş gelen, uyumlu bir dil izlenimi bıraktığı belirtilirse de burada kastedilen daha başka niteliklerdir: Dilin anlatım yollarında kendine özgü, ince, özgün ve başka dillerle karşılaştırıldığında çok daha incelikli adlandırmalar, kavramlaştırmalardır. Deyim ve atasözleri düzeyinde olsun, ilişki sözleri düzeyinde olsun, sözdiziminde, birbirinden çok küçük ayrımlar gösteren, birbirine yakın anlatım biçimlerinde olsun, anadilimiz başka dillerden çok ayrı bir nitelik taşımaktadır ki, bunu, kitabımızda ayrı bir bahis halinde ortaya koymaya çalışıyoruz.

1. BÖLÜM

Türkçenin Zenginlikleri

1.1. TÜRKÇENİN ESKİ DÖNEMLERDEKİ ZENGİNLİĞİ

Anadilimizin en eski dönemlerinden bugüne, çeşitli dil ürünleri, değişik metinler incelenecek olursa, çok zengin bir sözvarlığıyla karşılaşılır. Bu kaynaklarda dilin bütün türetme olanaklarından yararlanıldığı, bugün unutulan birçok eylem kökünün de bulunduğu görülür. Aşağıda, bu söylediklerimizin kanıtlarına uzun uzadıya değineceğiz.

Her dilde, zaman içinde birtakım sözcük, deyim ve atasözlerinin kullanımdan düşmesi, unutulması, bunların yerini yenilerinin alması doğal karşılanacak bir olaydır. Ancak Türkçede bu durumun oluşmasında, yoğun etkisi altında kalınan yabancı dillerin, özellikle de aydın kesimin o dillere aşırı eğiliminin önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Bu duruma da kitabımızda, yer yer değiniyoruz.

Elimizdeki en eski yazılı ürünler olan **Orhun yazıtları**, ölen hakanların ve bir vezirin anısına adanan, onların dönemlerindeki olayları aktarmak ve başarılarını dile getirmek üzere dikilen, dolayısıyla, konuları kısıtlı olan yazıları içermektedir. Onlardan daha eski olduklarına inandığımız **Yenisey yazıtları** da genellikle ölen kişinin ağzından yazılmış sözleri ya da anısı yaşatılmak

istenen kimsenin özelliklerini ve adını belirten yazılardan oluşmaktadır. Buna karşılık, gerek Orhun, gerekse Yenisey yazıtlarının dilinin, soyut kavramlar bakımından da gelişmiş bir yazın dilinin ürünü olduğunu bir kitabımızda (Aksan 2000[b]) uzun uzun incelemiştik.

Elimizde, Köktürklerin egemenliğine son vererek VIII. yüzyılın ortalarında kendi devletlerini kuran Uygur Türklerinin dilini aydınlatan pek çok metin bulunmaktadır. Bu metinler bir yandan Köktürklerin sözvarlığının hemen bütün öğelerini içermekte; bir yandan da Uygurların girdikleri yeni manevi kültür çevresinin etkilerini yansıtmaktadır: Uygurlar, Budizm, Maniheizm, hatta Hıristiyanlığı benimsemiş, kent yaşamına, yerleşik yaşama geçmişlerdir. Bu dönemden bize, dinsel metinlerden öykülere, seyahatnamelerden sağlık bilgilerine, hatta bir fal kitabına kadar uzanan ürünlerle geniş bir sözvarlığı kalmış bulunuyor. Metinlerin çokluğu, Türkçenin o dönemdeki zenginliğine ışık tutuyor. Bu zenginliğin şu üç nitelikten ileri geldiğini söyleyebiliriz:

a) Bu dönemde, dinsel metinlerde ve öteki alanlardaki belgelerde Türkçenin bütün olanaklarından yararlanılarak türetmelere gidildiği görülür (Bu konudaki çeşitli örnekler için bkz. Aksan 2000[b]: 97-106; 2002[b]; çeşitli bahislerde).

b) Uygurların dinsel nedenlerle Sanskrit'ten, Çinceden aldıkları, bir bölümü ufak ses değişimleri gösteren sözcüklerle, çeşitli alanlarla ilgili birçok terimle karşılaşılır.

c) Türkçenin bu evresinde birçok yabancı kavram, çeviri yoluyla dile aktarılmıştır (Yukarıda gösterilen kitaplarımıza bkz.).

X. yüzyılda İslamlığı benimseyen Türklerin, Doğu ve Batı Türkistan'da kurdukları Karahanlılar Devleti zamanına ait Karahanlı Türkçesinde (XI.-XIII. yüzyıllar) yine çok zengin bir sözvarlığıyla karşılaşıyoruz. Bu dönemde, bir yandan Köktürkler ve Uygurlar zamanına ait metinlerde geçen hemen bütün Türkçe sözcükler kullanılmakta, bir yandan kent ve toplum yaşamı, "fauna" ve "flora" ile ilgili kavramların karşılıkları sözvarlığında yer almaktadır.

XI. yüzyılda kaleme alınan, dönemin ve Türkçenin en önemli kaynakları sayılan Dîvânü Lûgati't-Türk ve Kutadgu Bilig, çağının Türkçesi üzerinde bize çok değerli bilgiler vermektedir. Divan, Türk boylarının yanı sıra toplum yaşamı, maddi ve manevi kültürle ilgili sözcük ve terimleri kapsadığı gibi, deyim ve atasözlerini, kimi şiirleri de içermekte, günündeki dilbilgisi özelliklerini de ortaya koyan bir ansiklopedik sözlük ve dilbilgisi niteliği taşımaktadır. Çeşitli öykülerle birlikte bilgece öğütler içeren, o dönem dilinin sanatlı kullanımını bir yazın yapıtı olarak gözler önüne seren Kutadgu Bilig, ayrıca, bu bakımdan da önemlidir. Bu dönemde İslamlığın benimsenmiş olması nedeniyle bu dinin temel dili Arapçanın, özellikle yazın alanında Farsçanın etkisi hissedilmekle birlikte Kutadgu Bilig'de bu dillerden öğelerin sayısı fazla değildir; oran olarak % 2 dolayındadır (bkz. Aksan 1977: 345). Buna karşılık, aşağı yukarı iki yüzyıl sonra yazılan Atebetü'l-Hakâyık'ta bu oran % 20'ye, kimi yerlerde % 26'ya çıkmaktadır (a.y.).

XI. yüzyıldan, özellikle de Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'ya geçen Oğuz-Türkmen boyları, eski yurtlarındaki anadillerini Anadolu'ya taşımışlardır. Ancak, halk Türkçe konuşur, halk ozanları Türkçe ürünler

verirken, Anadolu Selçukluları ve beylikler döneminde aydınların, yönetimdekilerin, sanatçıların Arapça ve Farsçaya eğilimleri, Anadolu'da bir süre Arapçanın, bir süre de Farsçanın resmi dil olarak kullanılması, yeni bir yazın dilinin oluşumu sırasında bu dillerin etkisini giderek artırmıştır (Karamanoğlu Mehmet Bey'in 1277 tarihli, Türkçeden başka bir dilin kullanılmasını yasaklayan fermanı, bu gidişe tepki olarak algılanmalıdır). Bir yandan geniş halk yığınlarına seslenen şiir doruğu Yunus Emre yetişirken, Dede Korkut Hikâyeleri arı ve güçlü Türkçenin sesini yansıtırken, Süleyman Çelebi'nin bugüne kadar gelebilen Mevlid'i yazılırken, Eski Anadolu Türkçesi döneminde ve özellikle XV. yüzyıldan sonra Divan şairleri ve yazarlar, Arapça ve Farsçayı Türkçeye üstün tutmuşlar ve yazın dilindeki yabancılaşmayı giderek artırmışlardır.

Tanzimattan sonra Batıya yönelirken, orada, bilim, teknik, sanat alanlarındaki gelişmelere ayak uydurulamaması dilin sözvarlığındaki etkisini de göstermiş, özellikle teknik terimlerde ve soyut kavramlarda eksikliklerin belirmesine yol açmıştır. Bu arada Batıdan alınan kavramlar, kimi zaman, Arapça ve Farsçada da bulunmayan tamlamalarla aktarılmıştır. Halbuki Türkçenin önceki dönemlerinde, soyut kavramlardan somut kavramlara, değişik terimlere kadar, kendi köklerinden türetmelerle oluşmuş sözcük ve tamlamaları içeren geniş bir sözvarlığı bulunuyordu.

İşte bu kitapta biz, önce, Türkçenin eski dönemlerindeki zenginliğin örneklerine, kanıtlarına yer vermek, sonra da bugünkü Türkiye Türkçesine dönmek istiyoruz. İlk olarak soyut kavramlar üzerinde duracağız.

TÜRKÇENİN ESKİ DÖNEMLERİNDEKİ ZENGİNLİKLERİNE ÖRNEKLER

Türkçenin zenginliğine kanıt olan örneklerden biri, en eski metinlerden bu yana "Tanrı" kavramını karşılayan sözcüklerde görülmektedir:

1. Köktürklerin gök, yer, su gibi kutsal öğelere dayanan, kimi bilginlerin Şamanizm olarak adlandırdıkları dinsel inançlarında, aynı zamanda 'gök' anlamına gelen **teñri** sözcüğü önemli bir yer tutmaktadır; Orhun yazıtlarında ve daha eski olduğuna inandığımız Yenisey yazıtlarında sık sık geçer (örn. KTD 12, KTG 1; Barlık III, 3). Sözcük, o dönemden bugüne kullanılmış, **Tanrı** biçiminde yerleşmiştir.

2. Aynı kavramı karşılayan bir başka sözcük, **çalap**'tır. XIII. yüzyıldan başlayarak pek çok kaynakta, Yunus Emre'de, Dede Korkut Kitabı'nda geçen bu sözcüğün XVIII. yüzyıldan sonra unutulduğunu görüyoruz.

3. Türklerin X. yüzyılda, Karahanlılar Devleti döneminde İslamlığı benimsemesiyle bu dinin kavramlarından **Allah**, **ilah**, **resûl**, **nebî** gibi sözcükler Arapçadan, **peygamber**, **namaz**, **oruç** gibileri de Farsçadan Türkçeye girmiştir. "Tanrı" kavramını yansıtan üçüncü bir sözcük olarak **bayat**'la karşılaşıyoruz ki, XI. yüzyılda, Kutadgu Bilig'de "köñül til köni tut bayatka tapın" (gönlünü, dilini doğru tut, Tanrıya tapın) biçiminde geçmektedir (1278). Sözcüğün büyük olasılıkla, Arapçada 'eski' anlamına gelen ve Tanrı için de kullanılan **kadim** sıfatını karşılamak üzere çevrilmiş olduğu anlaşılmakta-

dır.[5] **Bayat** biçimiyle en son, XVI. yüzyıla ait bir kaynakta (Lisân-ı Türkî'de) "Allahü Taâlâ'nın... ismidir" açıklamasıyla karşılaşıyoruz (bkz. Tar. S. I).

4. Türkçede **idi** sözcüğü, 'efendi, sahip' anlamıyla, Uygur döneminden beri kullanılmaktaydı. İslamlığın Türklerce benimsenmesinden sonra bu sözcüğün tıpkı Arapçadaki **mevlâ** 'sahip, efendi, Tanrı' sözcüğü gibi 'Tanrı' anlamını da kazandığını, Karahanlı Türkçesinde **"idimiz yarlıgı"** (Tanrımızın emri) biçiminde (Divan 187) geçtiğini, Kutadgu Bilig'de "yaratmış idike sığınsa özi" (yaradan Tanrıya sığınsa) (6247) sözlerinde, aynı anlamı taşıdığını görüyoruz. **İdi** sözcüğünün Eski Anadolu Türkçesinde ve sonrasında **iye** ve **eye** biçiminde, XVI. yüzyıl sonuna kadar kullanıldığına tanık oluyoruz (bkz. Tar. S. III).

5., 6. Türkçede, tıpkı **idi** sözcüğünde olduğu gibi, Arapçasına koşut anlam kazanan, bir bakıma ondan çeviri biçiminde aktarıldığını düşündüren başka öğelere de rastlıyoruz: Bugün de kullanılan **yaradan**, daha Karahanlı Türkçesinde, XI. yüzyılda **yaratgan** biçiminde, 'Tanrı' anlamıyla geçiyor (örn. KB 4743, Divan III 52), Eski Anadolu Türkçesinde de aynı biçim ve anlamda yaşıyordu (bkz. Tar. S. VI). Bu sözcüğün de Arapça **hâlik** ile koşut olduğu görülüyor. Yukarıda, **yaratmış idi** biçiminde, KB'den aktardığımız örnekte geçen **yaratmış** da aynı anlamda kullanılıyordu. Bunların yanı sıra aynı dönemde, **törü-** 'türemek, ortaya çıkmak' ey-

5) A. Tietze, **bayat**'ın Ar. **bâit** 'üzerinden gece geçmiş olan, eskiden kalan' sözcüğünden dönüştüğünü ileri sürer (1958: 235-355). Biz bu sözcüğün, Tanrının her şeyin, evrenin yaradılışından önce olduğu inancıyla ve Arapçasına koşut olarak çevrildiği kanısındayız.

leminin türevi olan **törütgen** (KB 4744, daha sonraları Atebe 121) sıfatı yine Tanrıyı anlatıyordu. Atebe'deki **"ilahi keçürgen idim sen keçür"** (ilahi bağışlayan Tanrım sen affet) sözleri de Arapçada Tanrı için kullanılan **gafûr** ve **gaffâr** sıfatlarının **keçürgen** biçiminde karşılandığını göstermektedir.

7. Anadilimizde Tanrıyı anlatan sözcüklerden biri de **ugan**'dır. Bu sözcüğün de İslamlığın benimsenmesinden sonra, Arapça **kādir** sıfatını karşılamak üzere kullanıldığını görüyoruz. 'Muktedir olmak, yapabilmek' anlamındaki **u-** eylemi Türkçede daha önce de vardı (örn. BKD 19); onun türevi olan **ugan**, Uygur döneminde de yaşıyordu. Ancak İslam dininin benimsenmesinden sonra, Karahanlı Türkçesinde Tanrı için sık sık kullanıldığına tanık oluyoruz. Örneğin Kutadgu Bilig'de, (3192) "ugan ol köni çın törü birgeçi" (Tanrıdır doğru, gerçek yasa[ları] veren [koyan]) sözlerine rastlıyoruz. Sözcük, iki yüzyıl sonraki Atebe'de daha sık geçiyor (örn. 63, 463...). Şu sözlerde de belirgin olarak Tanrı için kullanılıyor: "Saña renc aña genc birigli ugan" (Sana ıstırap, ona hazine veren Tanrıdır) (463). Eski Anadolu Türkçesi dönemine geldiğimizde, sözcüğün pek kullanılmadığını görüyoruz.

Bugün Türkçede, insanın yaradılışındaki ruhsal nitelikleri belirtmek üzere **huy** (<Far. hūy) ve **karakter** (<Fr. caractère) sözcükleriyle anlatılan kavram, anadilimizin eski dönemlerinde Türkçe sözcüklerle karşılanıyordu. Bunları şöylece gösterebiliriz:

Bugünkü **kıl-** eylemi, daha Orhun yazıtlarında 'yapmak, etmek' anlamında geçiyordu (örn. KTD 29). Bu-

nun türevi olan **kılınç**, Uygur Türkçesinde 'iş' ve 'davranış' anlamındaydı (örn. AY III= 5, 156.14). Sözcüğün Karahanlı Türkçesinde 'huy, ahlâk' anlamını kazandığı görülüyordu (örn. Divan III 374, KB 2066 ve birçok yerde). Aynı dönemde, yine aynı kavram için, yine aynı kökten bir başka türev olan **kılık**'la karşılaşılıyordu (Divan III 383, KB 5923...).

Hem **kılınç**, hem de **kılık**, Eski Anadolu Türkçesinde yaşamış, bunlardan ilki davranış ve huyu anlatmak üzere kullanılmıştır. Örneğin XIV. yüzyılda, "Tanrı sevmez bu kılınçlu kulları" (Tar. S. IV) dizesine rastlıyoruz. XIV. yüzyıla ait Marzubanname'de ise **huy** sözcüğüyle birlikte, ikileme olarak geçiyor (34 a4). **Kılık**, daha çok, 'hareket, davranış biçimi' anlamındaydı (Tar. S. IV).

Kılınç'ın unutulduğuna, **kılık**'ın da bugünkü Türkiye Türkçesinde giyim kuşamla ilgili görünümü anlatır duruma geldiğine, Türkmen lehçesinde ise **gılıg** biçiminde, 'huy' anlamında kullanıldığına tanık oluyoruz. Kırgız, Tatar, Başkurt Türkçelerinde ise 'gidiş' anlamındadır.

Uygur Türkçesinde 'yürümek' anlamındaki **yorı-** eyleminin türevi olan **yorıg** (TT I 11), 'gidiş, yol, tarz' anlamındaydı. Karahanlı Türkçesinde **yorık** biçiminde karşımıza çıkan sözcük (Divan I 27, KB 887), 'yürüyüş, gidiş' anlamıyla birlikte 'huy' anlamını da taşıyordu. Bugünkü Türkiye Türkçesine kadar gelemeyen sözcük, y>c değişimini gösteren **coruk** biçiminde, Kırgız Türkçesinde, yukarıda geçen **kılık**'la birlikte, ikileme olarak kullanılıyor; **kılık-coruk**, yine 'yürüyüş, gidiş' kavramını yansıtıyor.

Türkiye Türkçesinde bugün **fayda** (<Ar. fāide) ve Dil Devriminden sonra türetilen **yarar** ile anlatılan kavram için, eski dönemlerde üç ayrı sözcük daha kullanılıyordu: **Asıg, tusu** ve **utuş.** Bunları şöylece izleyebiliriz:

1. 'Yarar, fayda' anlamındaki **asıg**, daha Yenisey yazıtlarında karşımıza çıkmaktadır (örn. Herbis-Baarı 5. satır). Uygur döneminde de aynı anlamla yaşadığını görüyoruz (örn. TT I 9; AY III= 5 1, 84.22).[6] Sözcük, Karahanlı Türkçesinde sık geçer (örn. KB 858, 3355). Bunun türevi **asıgçı** da 'faydacı, faizci, tefeci' anlamındadır (KB 2609). Eski Anadolu Türkçesi ve sonrasında **assı** ve **ası** biçimleriyle çok yaygın olduğu görülür. Bunların yanı sıra **assı et-, assı kov-, assılan-, assılı, assısuz, assıya kal-** gibi çeşitli türev ve deyimlerle de karşılaşırız (Tar. S. I).

2. **Tusu** sözcüğü ilk olarak Yenisey yazıtlarında 'yarar, fayda' anlamında geçiyordu (Bay Bulun II, 3. satır).[7] Karahanlı Türkçesinde (Divan'da III 224) kullanılırken aynı kaynakta **tusuk-** eylemi 'iyi gelmek, yararlı olmak' (III 116) ve **tusul-** 'yaramak, yarar vermek' (II 127) anlamında yer alıyordu. **Tusu bol-** da 'yarar vermek' demekti (II 127). Sözcüğün Eski Anadolu Türkçesine kadar gelmediği anlaşılıyor.

3. Aynı kavramı yansıtan **utuş** da çok eski bir sözcüktür; Yenisey yazıtlarında (Elegez 9) geçer. Daha sonraki dönemlerde ve Eski Anadolu Türkçesinde görülmeyen **utuş**, bugün Başkurt Türkçesinde **otoş**, Ta-

---

6) Aynca bkz. Clauson 244[b]; *Doerfer* II 780.
7) Clauson **tus-** köküne bağlıyor (5446); Moğolcaya geçtiğine de değiniyor.

tar lehçesinde de **otış** biçiminde, aynı anlamda yaşamaktadır.

Eski Türkçenin türetme gücünü ve soyut kavramları karşılama açısından yeterliliğini gösteren kanıtlardan biri, bir ülkede karışıklık, belirsizlik ve huzursuzluğu belirten birçok sözcüğün bulunmasıdır.[8] Bu sözcükleri şöylece gösterebiliriz:

1. Kavramı yansıtan ve aynı kökten türetilen sözcüklerden ikisi **bulgak** ve **bulganç**'tır. Tonyukuk yazıtında (ID 4-5) geçen ve kökleri bugünkü **bula-**, **bulan-** eylemlerinde karşımıza çıkan sözcükler, ülkede, yönetimde ortaya çıkan belirsizlik ve düşman korkusu nedeniyle halk arasında oluşan huzursuzluğu somut bir kavramdan yararlanarak anlatmaktadır. **Bulgak** sözcüğü, Karahanlı Türkçesinde de 'düşman gelmesi yüzünden halk arasındaki karışıklık' anlamında geçmekte (I 467), değişik lehçelerde de kullanılmaktadır.

2. Yine Tonyukuk yazıtında, aynı satırda geçen **tarkınç** (bizce **tarkanç)** da yine aynı anlamdadır. Bu sözcük de bugünkü **dar** (eski **tar)** sıfatının türevi olup Uygur metinlerinde gördüğümüz **tarkan-** eylemiyle ('sıkılmak, sıkışmak') ilgilidir. Dikkati çeken yön, **dar** sıfatının bugün de **daralmak**, **darlık**, **eli dar** kullanımlarında, aynı biçimde, somutlaştırma ürünü olmasıdır.

3. Köktürk yazıtlarında (KTK 3) aynı anlamı yansıtan bir başka sözcük **kamşag**'tır. Yine bir somutlaştırma olan sözcüğün kökü, 'sarsılmak, sallanmak' anla-

8) Aşağıda verilen ilk dört örnek, bir kitabımızda (Aksan 2000: 48-50) uzun uzadıya ele alındığı için burada kısaca gösterilmiştir.

mındaki **kamşa-** eylemidir. Aynı yazıtlarda (KTK 7) 'sendelemek, ayağı sarsılmak' anlamındaki **adak kamşat-** deyimi de bu açıdan ilginçtir.

4. Karahanlılar dönemi Türkçesinde aynı kavramı dile getiren bir başka sözcükle karşılaşıyoruz ki, bu da **ürk-** kökünün türevi olan **ürkün**'dür (I 108). Divan'da, 'düşman yüzünden ulus arasına düşen ürküntü, telaşla kalelere ve sığınaklara kaçışma' olarak açıklanıyor. Bunun yanı sıra, aynı kaynakta 'ürküntü, kargaşalık' anlamında **ürkünç** de geçiyor. (I 250).

5. Divan'da "düşman gelmesi yüzünden bir vilayet halkının korku ve dehşete düşmesi" olarak açıklanan (III 168) **kıyım** da bu kavramın anlatımına yarayan bir başka sözcüktür.

Bir konuda söz vermeyi anlatan **yemin** sözcüğü Arapçadan alınma olup bunun Eski Türkçe karşılığı **ant**'tır. XI. yüzyılda (Divan'da, I 46) geçen **ant**'ın yanında **andgar-** 'yemin ettirmek' eylemiyle karşılaşıyoruz (örn. I 226). **Ant** sözcüğü Anadolu'da, Eski Anadolu Türkçesinde kullanıldığı gibi bugün Türkiye dışındaki bütün Türk lehçelerinde (örneğin Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen) **ant** biçiminde yaşamaktadır.

XI. yüzyılda aynı kavram için bir başka karşılık olan **bıçıg** da kullanılıyordu. 'Kesmek, biçmek' anlamına gelen **bıç-** kökünün türevi olan sözcük (Divan I 371) aynı zamanda 'sözleşme' kavramını da karşılıyor, uluslar arasında yapılan antlaşmaları anlatmak için ise yine **bıç-**'tan türeme **bıçgas** sözcüğünden yararlanılıyordu (a.y. I 459).

Uygur döneminde 'doğru, gerçek' anlamında kullanılan **kirtü** (örn. TT III 16) sözcüğü, aynı kökten gelen **kirtgünç** 'inanan', **kirtgünçülüg** 'sofu, inançlı' gibi yerleşmiş öğelerdendi. Zamanla yeni bir anlam kazandığı anlaşılan **kirtü**, Karahanlı Türkçesinde yine "yemin, ant" kavramını yansıtıyordu (bkz. Divan I 416).[9]

Bugünkü Türkçede, Arapçadan aldığımız **neş'e** sözcüğünün yanında **sevinç** de sev- kökünden türeyen öteki öğelerle birlikte, sıkça kullanılmaktadır. Eğer anadilimizin eski dönemlerine uzanırsak, **sevinç**'in kökeni olan **sevin-** eyleminin daha Uygur metinlerinde **sebin-** ve **sevin-** biçiminde geçtiğini görürüz (örn. Hs. Ts. X 208, 313). Aynı dönemde, yine 'sevinmek' anlamında **ögir-** eylemiyle karşılaşıyor (a.g. 609), iki eylemin ikileme biçiminde sık geçtiğine tanık oluyoruz. "Neşe" kavramı hem **sevinç** (TT I 7), hem de **ögir-**'in türevi **ögrünç**'le (TT I 12) karşılanıyordu. Bu sözcüklerin yanında, Uygur döneminde yine 'sevinç' anlamında **meñi** sözcüğünün kullanıldığını (örn. TT III 16; Hs. Ts. X 858), **meñile-** eyleminin de 'sevinmek, neşelenmek' anlamına geldiğini görüyoruz. Yine 'sevinmek' demek olan **üdlen-** eylemi Uygur kaynaklarında geçmekte (örn. Hs. Ts. 15, Alt. gr.), bunun türevi olduğu anlaşılan **üdik**, Karahanlı Türkçesinde 'sevgi coşması, sevgi, özlem' anlamında karşımıza çıkmaktadır.

Yukarıda değindiklerimizin dışında, soyut kavramlar yönünden anadilimizin sözvarlığının eski dönemler-

9) Aynı kaynakta (I 84), 'vait, söz verme' anlamında **ayık** da geçer ki, 'söylemek' anlamındaki **ay-** eyleminin türevi olmalıdır.

deki genişliğine kanıt olan daha pek çok örnek bulunmaktadır; bunlardan birkaçına da kısaca değinelim:

Bugün Farsça kökenli **pişman** sözcüğüyle kurulan **pişman ol-** eylemi için, Eski Türkçe döneminde **ökün-** eylemi kullanılıyordu (örn. AY III= 5, 137.23). Bu sözcük Karahanlı döneminde (örn. Divan I 203) de geçmekte, çeşitli lehçelerde bugüne kadar gelmiş bulunmaktadır. Bugün Kırgız lehçesinde **öküngön**, Tatar lehçesinde **ükinüçi**, pişman olan kimseyi anlatan birer sıfattır. Karahanlı metinlerinden Divan'da (I, 253) 'pişman olmak' anlamında bir de **oḫsun-** eylemi geçiyor ki, başka dil ürünlerinde karşılaşmadığımız bu eylemin bir de atasözü içinde yer alması, onun yine eski ve yerleşik bir sözcük olduğunu düşündürüyor: "Öküş sevinç bolsa katıg oḫsunur" (Çok sevinen yaman pişman olur) (III, 373).

Değişik türevleriyle bugüne kadar kullanılarak gelen **bil-** kökünden **bilge**, daha Yenisey yazıtlarında 'akıllı' anlamında görülüyor (örn. Uybat II, 1. satır), Orhun yazıtlarında, ünlü **Bilge Kagan**'ın adında geçiyor, daha sonra Uygur belgelerinde ve Karahanlı döneminde (örn. Divan I 11, Kut. Bil. 191) 'bilgili, hakîm' ve 'bilgin' anlamında kullanılıyordu. Aynı kavram alanından **bügü** ise Uygur döneminde ve Karahanlı metinlerinde 'bilgili, hakîm, akıllı' anlamında karşımıza çıkıyor (örn. TT IX 40; Divan III 228, Kut. Bil. 183).

Bugünkü Türkiye Türkçesinde **bağışla-** eyleminin yanında, Arapçadan gelen **afv** sözcüğüyle oluşmuş **affetmek**, aynı anlamda kullanılmaktadır. Eski dönemlerde ayrıca, yine 'bağışlamak' demek olan **keçür-** eylemine rastlanmaktadır (Divan'da "Bu Beg ol yazuk keçür-

gen" [suçu bağışlayan bu Beydir], I, 521 örneği bulunuyor). Eski Anadolu Türkçesinde yine aynı sözcük **geçür-** olarak karşımıza çıkıyor (Tar. S. III, XIV. yüzyıl), bu dönemden sonra, aynı zamanda 'vazgeçirmek, feragat ettirmek' anlamlarını kazandığı anlaşılıyor (bkz. a.y.).

Bugün Arapça **mahv** 'yok etme' sözcüğüne dayanan **mahvet-**, **mahvol-** eylemleriyle dile getirdiğimiz kavram, daha Orhun yazıtlarında, aynı satırda geçen iki ayrı eylemle karşılanıyordu. Bunlardan biri, aynı zamanda 'azalmak, tükenmek' demek olan **alkın-**, öteki de aynı anlamdaki **arıl-** idi (KTG 9). **Alkın-**, Uygur belgelerinde 'bitmek, tükenmek' anlamında yaşamını sürdürmüştür; XI. yüzyılda (Divan I 254; Kut. Bil. 3782) ve sonraki yüzyılların metinlerinde de görülmektedir.

Uygur metinlerinde 'eziyet çektirme, zorlama, baskı' gibi anlamlarda geçen **kızgut** sözcüğü (örn. U II 20), Divan'da 'ceza ve işkence' anlamında kullanılıyordu (I 451). Bundan türetilme **kızgutlan-** eylemi ise 'suçunun cezasını görerek bir işten çekinmek' gibi ilginç ve ayrıntılı bir anlamı yansıtıyordu.

Bugün **kutlu**, **kutsal**, **kutlamak** sözcüklerinde geçen **kut** kökü, daha VIII. yüzyılda, Orhun yazıtlarında 'baht, talih' anlamında görülüyor (KTD 29), aynı yazıtın aynı satırında, yine 'talih' demek olan **ülüg** sözcüğüyle karşılaşılıyordu (Bugün **üleşmek** çatısı kullanılan **ül-** eylem kökünün türevidir; 'pay, hisse' anlamlarının yanı sıra, insanın payına düştüğü düşüncesiyle 'talih, baht, şans' anlamlarını da kazanarak çokanlamlı duruma gelmiştir).

Günümüzde **olağanüstü**, **fevkalâde** sözcükleriyle anlatılan kavram, yine Köktürk yazıtlarında **adınçıg** bi-

çiminde karşılanıyordu (KTG 12, BKK 14). Uygur metinlerinde daha pek çok türevi bulunan ***ad-*** kökünden gelen, 'etkilenmek, şaşırmak' demek olan **adın-** eyleminden türetilen bu sözcük de VIII. yüzyıldaki kavram zenginliğini gösteren örneklerden biridir.

'Kuvvet' anlamındaki **küç** (bugünkü güç), hem Yenisey, hem de Orhun yazıtlarında geçiyordu (Çaa-Ḫol 1. satır; Uybat III 6. satır; KTD 29. satır). Bugün Türkiye Türkçesindeki **özerklik, yasama erki** gibi terimlerle canlandırılan **erk** sözcüğü kuşkusuz, o dönemlerde de vardı; çünkü, yine 'güç, kuvvet, kudret' demek olan **erk**'in türevi olan **erklig** 'güçlü, kudret sahibi', her iki yazıtlar dizisinde de yer almaktadır (Altın-Köl II, sağ, 1. satır; BKK 12. satır).

Burada anımsatmayı gerekli görüyoruz ki, Türk Dil Devrimi'nin başlangıcından başlayarak, pek çok metnin taranması yoluyla, yabancı öğelere karşılık olmak üzere anadilimizin eski dönemlerindeki sözcükler gün ışığına çıkarılmış, bunların bir bölümü canlandırılarak bugün kullanılır duruma getirilmişti. Bu örneklerden birçoğu da Türkçenin eski dönemlerde soyut kavramlar yönünden zenginliğini göstermektedir. Örneğin daha Yenisey yazıtlarında (Elegest I, 6. satır, Bay Bulun I, 1. satır) karşılaştığımız **erdem**, Arapçadan gelme **fazilet** karşılığı olarak önerilmiş ve yaygınlaşmıştır. XI. yüzyılda, Divan'da (I 451) geçen **karşut**, **karşıt** biçiminde, 'zıt' anlamıyla yerleşmiştir. Yine aynı kaynakta (III, 28) ve Kutadgu Bilig'de (örn. 1229) yer alan ve 'dönmek' anlamındaki **yan-** eyleminden türeyen **yanut** da bugün **yanıt** biçiminde yaygınlık kazanmıştır. Uygur döneminden gelen ve Kutadgu Bilig'de de (örn. 4311) geçen **yañku**,

Osmanlıca karşılığı **aks-i sada**'yı unutturarak **yankı** biçiminde yerleşmiştir.

Divan'da (I427), bugün **ver-** olarak kullandığımız eylemin türevi **bergü**, 'borç, verecek' anlamında görülmekte, Uygur döneminde **birgin** 'borcunu ödeme' anlamında geçmektedir (Usp. 25, Alt. Gr.). Bugün **alacak** sözcüğüyle karşıladığımız kavram için de Divan'da (I75) **alım** öğesi görülmektedir. **Alış** ise, borcu nedeniyle borçluyu sorguya çekmeyi anlatıyor (I 62). İlgiyi çeken yön. 'alacaklı' için **alımçı**'nın, 'borçlu' için **berimçi**'nin geçmesi ve bunların bir atasözünde yer almasıdır: **Alımçı arslan, berimçi sıçgan** (Alacaklı aslan, verecekli sıçan gibidir) (a.y.). Aynı imge bugüne kadar gelmiş, anlamı değişerek, vermek istemeyen, ancak parasını kimsede bırakmayanlar için **alacağına şahin, vereceğine karga** deyimi kullanılır olmuştur.

Aynı kaynakta 'kefalet, kefil olma' demek olan **oka** sözcüğüyle karşılaşılmaktadır (I 40). Birine kefil olmayı anlatan şu örnek de ilginçtir: **Men anı oka aldım** (Ben ona kefil oldum). Yine Divan'da 'vasiyet' anlamına **tutrug** ve **tutsug** sözlerinin geçmesi de ilgi çekiyor (I 79 ve I 462). **Ok** sözcüğünün 'mirasta düşen pay' (I 48), **urunç**'un da 'rüşvet' anlamında yer alması (III 449), o çağda Türkçenin sözvarlığının ve hukukla ilgili kavramların çeşitliliğinin örnekleri arasındadır.

Zengin sözcüğü Farsçadan alınmadan önce, Türkçede, çok eskiden beri aynı kavram için **bay** kullanılıyordu. Orhun yazıtlarında (örn. KTD 2), Uygur metinlerinde (örn. AY 607-11), Divan'da (III 158) ve bugün bütün lehçelerde aynı anlamda görülen **bay**, Türkiye Türkçesinde yeni bir anlam kazanmıştır. Köktürkçede

'mal, mülk, servet' demek olan **barım** (KTG-B) sözcüğüne dayanan **barımlıg** da 'varlıklı, zengin' anlamında Uygur metinlerinde (AY 607-11) geçiyor, ayın yerde **bay**'la birlikte, ikilemeli olarak yer alıyordu.

Her ikisi de Farsçadan gelen ve bir olasılığı söz konusu eden **eğer** ve **şayet** sözcükleri dile girmeden önce, Türkçede aynı kavramı karşılayan bir sözcük kullanılıyordu: Uygur metinlerinde geçen **apam** (TT I 198; Clauson I 67'de, Çinceden çeviri olduğu belirtilir). Aynı sözcük, XI. yüzyılda **abañ** biçiminde karşımıza çıkıyor (Divan I 134, 442). Farsça **eğer** ve **şayet**'in yaygınlaşması, **eğer**'in Anadolu'da ve Anadolu dışındaki lehçelerde yerleşmesiyle **abañ**'ın unutulduğu görülüyor.

Her belgisiz sıfatı da Farsçadan alınmadır. Daha Orhun yazıtlarında aynı kavram **sayu** ile anlatılıyordu. Kullanım biçimi farklı olan bu sözcük, nitelenen öğeden önce değil, sonra geliyordu: **Yir sayu bardıg** (Her yere gittim) (KTG 9).

Burada değindiğim örnekler, eski dönemlerdeki Türkçenin sözvarlığında yer alan ve bir dilin zenginliği konusunda önemli bir yeri olan soyut kavramların ancak küçük bir bölümünü oluşturmaktadır. Aşağıda kimi somut kavramlar üzerinde de durmak istiyoruz.

Anadilimizin Eski Türkçe evresinden bugüne gelen sözcük zenginliğinin kanıtlarından biri, kimi somut kavramları yansıtan birden çok sözcüğün bulunmasıdır. Bunu gösteren örnekler arasında, "yüz, çehre" kavramını anlatan sözcükler de vardır. Bunları şöylece gösterebiliriz:

1. **Yüz** sözcüğü ilk olarak Orhun yazıtlarında, **yüzüñe başına** biçiminde, bir ikilemeyle karşımıza çıkıyor (KTD 33); günümüze kadar, çokanlamlı bir biçimde yaşamayı sürdürüyor.

2. Bugünkü **beniz** ise **meñiz** biçiminde, daha Uygur metinlerinde (örn. H II 22) geçmekte, bu kaynaklarda 'görünüş, güzellik, yüz' anlamında kullanılmış bulunmaktadır. Aynı kaynaklarda 'güzel yüzlü' için **körklüg meñizlig** (AY 608.1) anlatımına rastlıyoruz. Daha sonraları, Karahanlı dil ürünlerinde de (örn. KB 480, 1164) sık geçen sözcük, bugün de kullanılmaktadır.

3. Türkiye Türkçesinde, özellikle **bet beniz** biçimindeki ikileme ile dile getirilen **bet** sözcüğü, Uygurca döneminde, yine 'yüz' anlamında, **bit** biçiminde karşımıza çıkmakta (TT VII 53), bugün Kazak, Kırgız, Özbek lehçelerinde yine **bet** ve kimi lehçelerde **bit** biçiminde kullanılmaktadır.

4. Karahanlı Türkçesinde hem 'yüz', hem de 'yanak, avurt' anlamında kullanıldığını gördüğümüz **eñ** sözcüğü, **kızgu eñ** 'yüzü parlayan, mutlu kişi' (KB 333, 453) kullanımında doğrudan doğruya "yüz, surat" kavramını yansıtmakta, Divan'da, kadınların yüzlerine sürdükleri allık, bunun türevi olan **eñlik** sözcüğüyle anılmaktadır. Anadolu'da **eñlik**, boyacılıkta kullanılan kızıl bir ot olarak uzun yüzyıllar, birçok kaynakta geçmektedir (Tar. S. III); bugün, Anadolu ağızlarında (Gaziantep) 'yüze sürülen kırmızı boya' anlamında yaşıyor (DS V).

Eñ sözcüğünün bir başka türevi olan ve 'çene' anlamında Uygur metinlerinde (TT II 16) karşımıza çıkan **eñek** ise 'yanak, çevre ve gerdan' anlamında, Anadolu'da uzun yüzyıllar boyu kullanılmıştır (Tar. S. III).

5. Uygur döneminde 'beniz, yüz rengi, güzel yüz' anlamında geçen (örn. UI 37) **kırtış** sözcüğü Karahanlı döneminde de görülmekte (Divan 461), Kutadgu Bilig'deki kullanımları arasında, doğrudan doğruya 'yüz' anlamının (örn. 3948) yanı sıra 'ten, renk, deri' anlamlarına da rastlanmaktadır.

Türkiye Türkçesinde bugün, gözleri görmeyen kimseler için **kör, âmâ** ve son zamanlarda yerleşen, daha ince anlatıma yönelen **görme özürlü** kullanılmaktadır. Bunlardan **kör**, Farsçadan (<kûr), **âmâ** ise Arapçadan (<âmâ) alınmadır. Halbuki bu kavramı karşılamak üzere, bugüne kadar Türkçede değişik sözcüklerden yararlanılmıştır. Bunları ayrı ayrı belirtelim:

1. **Karagu** sözcüğü, Karahanlı Türkçesinde aynı anlamı yansıtıyordu (örn. Divan I 446; KB 178). Bu sözcüğün **kara** ve bir aktarmayla 'karanlık' anlamına gelen **karañgu** ile ilgili olduğu, Uygur döneminde (örn. HI 8) 'siyah, kara' anlamında kullanıldığı anlaşılıyor. Sözcüğün birçok lehçede ve Anadolu Türkçesinde unutulduğu, ancak, bugünkü Uygurlarda **karğu** biçiminde yaşadığı görülüyor. Anadolu ağızlarında (Gaziantep ve Sivas dolaylarında) "güneş battıktan sonra görmeme hastalığı" olarak nitelenen hastalık için kulanılan **karağı** da (DS VIII) bu sözcüğün kalıntısı olmalıdır.

2. Uygur Türkçesinde **közsüz** biçiminde (Mah. I 18) geçen sözcük, Eski Anadolu Türkçesine kadar geliyor; Mevlid'de **kör**'le birlikte 'gözsüz'e de rastlanıyor:

"Nice gözsüzleri gözlü kıldı ol" (9 45)

"Kimi kör oldu kimi mün'adim" (932).

Eski Anadolu Türkçesinde **gözsüz**'ün pek çok kaynakta geçtiği görülüyor (bkz. Tar. S. III).

3. Karahanlı döneminde, bu sözcüklerin yanında, aynı anlamda **tüklüg** (Divan I 477) sözcüğüyle karşılaşılıyor.

Bugün Türkçede, her ikisi de Arapçadan gelen **mezar** ve **kabir** sözcükleriyle anlatılan kavram için, eski dönemlerde çeşitli karşılıklar kullanılmaktaydı:

Uygur metinlerinde **sın** (sin) biçiminde geçen (örn. TT VI, 38) sözcüğün Çince **ts'in**'den alındığı kabul ediliyor; Türkçede yakın zamana kadar kullanıldığı görülüyor. Eski Anadolu Türkçesinde sık geçen **sin**, Yunus Emre'de de "Gel göresin bu sinleri" gibi birçok dizede karşımıza çıkıyor (Aynı dönemin örnekleri için bkz. Tar. S. V). Bunun yanı sıra hem 'mezarlık', hem de 'mezar' anlamında **sinle** sözcüğüyle karşılaşıyoruz (bkz. a.y.). Anadolu ağızlarımızda bugün, batıdan kuzeye, İç Anadolu'dan güneye kadar **sin**, aynı anlamda kullanılmakta, ayrıca **sinle**'nin **sinne** (Tokat dolayları) ve **sinlik** (Osmaniye) gibi biçimlerine rastlanmaktadır (DS X).

Karahanlı döneminde, **sin**'in yanı sıra **orun** 'yer' sözcüğüne dayanan ve bir ad aktarması ürünü olan **kara orun** da kullanılıyordu (örn. Divan I 488).

Aynı dönemde bu kavramı yansıtan bir başka sözcük olarak **tuplu** (a.y. I 430) ile karşılaşılıyor.

XVI. yüzyıla geldiğimizde yine 'mezar' anlamında bir başka ad aktarması, 'karanlık delik' anlamındaki **karañu delik** tamlamasına rastlıyoruz.

Bu örnekler, **kabir** ve **mezar** sözcüklerinin dile yerleşmesiyle bu tür karşılıkların unutulduğunu göstermektedir.

Yukarıda değindiklerimizin yanı sıra, somut kavramlarla ilgili daha birçok örnek verilebilir. Burada birkaçını daha göstermek istiyoruz:

Bugün, ölçünlü dilde yerleşik bulunan **mutfak** sözcüğü, Arapça **ṭbḫ** 'pişirme' kökünden gelmekte ve 'pişirme yeri' anlamındaki **maṭbaḫ**'a dayanmaktadır. Halbuki, ta Uygarlar döneminden beri Türkler aynı kavramı **aş** kökünden **aşlıg** ile anlatıyorlardı (Uygurcadaki örnekler için bkz. Röhrborn 4, 243). Karahanlı Türkçesinde yine aynı sözcük geçmekte (örn. Divan II 209), Eski Anadolu Türkçesinde ancak 'yemeklik' anlamında korunmuş bulunmaktaydı (bkz. Tar. S. I). **Mutfak**'ın yerleşmesiyle unutulduğu görülüyor.

Bugün, Türkçeye Arapçadan gelen **dükkân** ve yine Arapça kökenli olduğu halde Fransızca üzerinden giren **mağaza** sözcükleri kullanılırken, Karahanlı döneminde her iki sözcüğü karşılayan **kebit** ile karşılaşılıyor (Divan I 357). Sözcüğün kimi lehçelerde bugüne kadar yaşamını sürdürdüğünü görüyoruz (örn. Başkurt ve Tatar lehçelerinde **kibit** biçiminde yaşıyor).[10]

Arapça kökenli **kadeh** ve Farsçadan alınma **kâse** kavramlarını karşılamak üzere Türkçede **ayak** sözcüğünün çok eskiden beri kullanıldığını ve çok yaygın olduğunu görüyoruz. Uygur metinlerinde (bkz. Röhrborn 4, 297), Karahanlı Türkçesinde (örn. Divan I 80), Eski Anadolu Türkçesi ve sonrasında (bkz. Tar. S. I, **ayağ** yazımıyla) sık geçen sözcük, bugün Anadolu ağızlarımızda 'tas, maşrapa, kadeh, bardak, çay bardağı' anlamlarında yaşamını sürdürüyor (bkz. DS I).

---

10) Ayrıca bkz. Clauson 688a.

Renk, Türkçeye Farsçadan (<reng) giren bir sözcüktür. Uygur belgelerinde, aynı zamanda 'güzellik' anlamına gelen **öñ** sözcüğüyle karşılaşıyoruz (örn. AY III= 5, 143.21; TT I 13). Karahanlılarda (Divan I 41) 'renk' kavramı doğrudan doğruya **öñ** ile anlatılıyor, 'renklenmek' için **öñlen-**, 'renkli' için de **öñlig** kullanılıyordu (a.y.).

Bu konuyu bitirirken, özellikle iki noktayı belirtmek istiyoruz. Bunlardan ilki, bu bahiste, Türkçenin önceki dönemlerdeki zenginliğine kanıt olabilecek örneklerin ancak küçük bir bölümüne değinmiş olduğumuzdur.[11] İkinci nokta, verdiğimiz soyut ve somut kavramlarla ilgili örneklerin birçoğunda, Türkçe kökenli sözcüklerin zaman içinde unutulup yitirilmelerinin ana nedenlerinden biri, bu kavramları karşılayan yabancı öğelerin etkisidir ki, bunda, yabancı dillere olan eğilimin ve tutkunluğun payı da yadsınamaz, sanıyoruz.

11) Daha başka örnekler için ayrıca bkz: Aksan 2000[a]: 80-120, 2002[b]: 25-67.

1.2. BUGÜNKÜ TÜRKİYE TÜRKÇESİNİN ZENGİNLİKLERİ

1.2.1. SÖZCÜK DÜZEYİNDEKİ ZENGİNLİKLER

Türkçenin sözcük düzeyindeki zenginlikleri konusuna girerken, dilbilimdeki iki kavram ve terime değinmeyi gerekli görüyoruz. Bunlardan ilki **sözcük ailesi**, öteki de **kavram** (ya da **anlam**) **alanı**'dır.

Sözcük ailesi (Alm. Wortfamilie, Fr. famille de mots, İng. family of words) terimi, belli bir kökten türemiş sözcüklerin oluşturduğu sözcük topluluğudur. Türkçeden örnek verecek olursak, bir tek **çek-** kökünden, değişik çatılardaki **çekiş-**, **çekil-**, **çekin-** gibi eylemlerin, **çekme**, **çekim**, **çekmece**, **çekince**, **çekici** (ad olan) gibi adların, **çekik**, **çekingen**, **çekimser**, **çekici** (sıfat)... gibi sıfatların türemiş olduğunu görürüz. Çok sık kullanılan bir eylem ya da ad, çeşitli aktarma olaylarıyla çokanlamlı duruma gelmekte ve yeni yeni türetmelerin odağı olmaktadır. Bir ad kökü olarak **baş** sözcüğünü alırsak, **başla-**, **başlat-**, **başlan-** gibi eylemlerin, **başkan**, **başlık**, **başlıca**, **başsız**... gibi ad soyundan öğelerin, **başçavuş**, **başhekim**, **onbaşı**... gibi bileşik sözcüklerin ve pek çok deyimin türemesine olanak sağladığını görürüz.

Kavram alanı ya da **anlam alanı** terimi, bir dilde eşanlamlı sayılan, birbirine yakın ve birbiriyle anlamca sıkı ilişkili sözcüklerin oluşturduğu kabul edilen alandır.[12] Örneğin bugünkü Türkiye Türkçesinde **öfkelenmek**, **sinirlenmek**, **kızmak**, **hiddetlenmek**, **hırslanmak**, **köpürmek**, **feveran** etmek, hatta belli bir kullanımında **giyinmek** eylemleriyle, **kan başına sıçramak**, **tepesi atmak**, **ifrit olmak**, **barut kesilmek** deyimleri aynı kavram alanı içindedir.

Türkçenin **sözcük ailesi** açısından zenginliğini ve her kavramın anlatımına elverişliliğini sağlayan etkenlerin başında, onun yapısından kaynaklanan niteliği gelmektedir: **Bağlantılı dil** (İng. agglutinative language) yapısındaki Türkçede, bir ad ya da eylem kökü, hiç değişmeksizin çok çeşitli biçimbirimleri (ekleri) art arda kendisine bağlayabilmekte, birbirinden çok farklı kavramları ve değişik zaman ve kişi gösteren çekimleri dile getirebilmektedir. Örneğin bir eylem kökü olan **gör-**'den **görme**, **görüş**, **göre**, **görgü**, **görüm**, **görümce**, **görenek**, **görev**... gibi adsoylu öğeler türetilebilmekte, bunlardan **görev**'i alacak olursak, bu addan **görevli**, **görevsiz**, **görevsizlik**, **görevlilik** gibi sözcükler oluşturulabilmekte, ayrıca, aynı kökün **görünmek**, **görülmek**, **görüşmek** gibi değişik çatıları kullanılmaktadır. **Görüş-** eyleminin **görüş-tür-ül-e-bil-se-ydi** gibi bir çekiminde ise aynı köke 6 ayrı ekin eklenebildiği göze çarpar. **Gör-** kökünden, bugünkü Türkiye Türkçesinde 77 sözcüğün kullanıldığına, buna bileşik sözcükler ve tamlamalar katılınca bu sayının

12) Bu konudaki değişik görüşler, kavramlar ve örnekler için bkz. Aksan 2002[a]: 40-44.

100'ü aştığına tanık olunmaktadır. Aynı doğrultuda, **sür-** kökünden, onun değişik çatılarından ve **sürt-**, **sürç-** köklerinden türemiş 100 kadar sözcüğün bulunduğunu da bir çalışmamızda (Aksan 2003: 25, 26) belirlemiştik. Aynı niteliği ad köklerinde de görüyoruz. Örneğin **baş** ile **başsız**, **başlı**, **başlıca**, **başak**, **başlık**, **başat** gibi adsoylu öğeler türetilmekte, bir yandan **başçavuş**, **başhekim**, **onbaşı**, **aşçıbaşı** gibi bileşik sözcükler, bir yandan da **başla-**, **başlan-**, **başlat-** gibi değişik eylem çatıları oluşturulmaktadır.

Bir ilginç araştırma (N.E. Uzun - L.S. Uzun - Y. Aksan - M. Aksan, 1992), bugünkü Türkiye Türkçesinde, türetmede görev alan 191 ek saptamıştır ki, bu durum eğer başka dillerle, özellikle batı dilleriyle karşılaştırılacak olursa, anadilimizin farklılığı ortaya çıkar. Nitekim yüksek lisans öğrencilerimin yaptığı bir çalışma, Almancada bu sayının 60 dolayında olduğunu gösteriyordu.

Burada belirtilmesi gerekli olan önemli yön, bu eklerin değişik işlevleri üstlenebilmesi, çeşitli anlamlar yansıtabilmesidir. Örneğin işlek eklerden biri olan [-lİ]yi ele alacak olursak, bunun bir yandan adlara eklenerek **süslü**, **yararlı**, **kirli**, **sınırlı**, **anlamlı**, **dalgalı**... gibi sıfatları türetebildiğini, yabancı öğelere de eklenerek **kararlı**, **köşeli**, **tedbirli** gibi somut-soyut kavramları aktarabildiğini, belli bir yerde doğan ya da oturan kimseleri (**Adanalı**, **İzmirli** gibi) belirlediğini, **istekli görünüyordu**, **etkili konuşuyor**, **sabırlı davrandı** örneklerinde olduğu gibi, belirteç görevini üstlenen sözcükler oluşturduğunu görürüz. Aynı ek, **alacalı bulacalı**, **aklı karalı**, **küçüklü büyüklü** gibi ikilemelerde de yer alır.

Anadilimizde kimi eklerin hem eylem çekiminde, hem de türetmede görev alabildiğini görüyoruz. Örneğin bir [–mEz] eki **dava açılamaz**, **dertler tükenmez**, **laf anlamaz**... gibi kullanımlarda geniş zamana ait olumsuz çekimde 3. kişi ekidir; hem de **kapanmaz yara**, **utanmaz adam** gibi tamlamalarda sıfat görevi gören sözcükler oluşturmuştur. [-(İ)r] eki de **yarın hava düzelir**, **onu çabuk unutur** dendiğinde birer çekim ekiyken, **gelir**, **çıkar**, **yarar** örneklerinde birer ad oluşturan öğelerdendir.

Türkçenin zengin türetme olanaklarından yararlanılarak Dil Devrimi sürecinde ve sonrasında, işlek olmayan eklerle de birçok sözcük türetilmiş ve bunlar yerleşebilmiştir. Örneğin eylem köklerine gelen [-EnEk] ile **yetenek**, **olanak**, **seçenek** gibi, yabancı öğelerin karşılığı olan sözcükler türetilmiş, bunlar dile yerleşmiştir.

Ayrı bir bahiste ele alacağımız gibi, Anadolu ağızlarımız, yazın dilimizi çok gerilerde bırakan bir tutumla Türkçenin işlek ve işlek olmayan eklerinden binlerce sözcük türetmiş, bunları kullanmış ve kullanmaktadır.

Türkçenin bağlantılı niteliğine de uygun düşen ve kimi dillerde de görülen bir özelliği, tek tek sözcüklerin yanı sıra bileşik sözcüklerden de yararlanmasıdır. **İlkbahar**, **yüzbaşı**, **pazartesi**, **ağaçkakan bilirkişi**... gibi örneklerin yanında, her biri ayrı bir kavramı yansıtan iki öğenin yeni bir anlama gelmek üzere kalıplaşması yoluyla oluşmuş bileşik sözcükler de ilgi çekicidir: **Demirbaş**, **öteberi**,[13] **dedikodu**, **hanımeli**, **karafatma**, **akbaba**, **delikanlı**, **gözdağı**, **kılıbık** (<kıl+ibik), **kılkuyruk**,

13) **Öteberi** ve **çıbanbaşı** gibi bileşik sözcüklerdeki anlam yapısı şu kitabımızda incelenmiştir: Aksan 2002[a]: 101.

dalkavuk gibi örneklerde benzetme ve aktarmalara, nükteli anlatıma yönelen bir Türkçeyle karşılaşılır.

Türkçenin, Giriş bölümünde kısaca değindiğimiz, ikilemelerden büyük ölçüde yararlanma eğilimine ve ilişki sözlerindeki zenginliklere ise, aşağıda uzun uzadıya yer veriyoruz.

Çok uzun geçmişinden bugüne, sözcük ailesi bakımından incelenecek olursa, Türkçenin, ayrıntı sayılacak kavramları da adlandırabilen güçlü bir kavramlaştırma yeteneğine sahip olduğu görülür. Tarih boyunca doğayla iç içe yaşayan, hayvancılık ve tarımla uğraşan Türkler, bir "doğaya dayalı, ayrıntılı anlatım dili" oluşturmuşlar, deyimlere, atasözlerine kadar somut anlatımdan yararlanarak kavramları çok canlı, adeta gözle görülebilir bir biçimde dile getirmişlerdir. Doğayla, çevreyle ilgili kavramlarda Anadolu ağızlarımız, adlandırmadaki çeşitlilik bakımından dikkate değer bir nitelik ortaya koymaktadır. Kitabımızda örnekleri verilecek olan bu ağızlarda, koyunların niteliklerini, cinslerini, yaşlarını belirtmek üzere, genel dilde bulunmayan 80 kadar sözcüğe rastlandığını yukarıda belirtmiştik.

Türkçenin anlatım gücünü ve canlılığını artıran etkenlerden biri, bütün dillerde görülen, **deyim aktarmaları**'ndan (Yun. metaphora'lar) yararlanma eğiliminin ağır basması, özellikle de onun **somutlaştırma** adını verdiğimiz türündeki örneklerine çok başvurmasıdır. Önce, bir-iki örnek verelim:

Türkçede **köpür-** eylemi, özellikle bir sıvının köpük yapar duruma gelişini anlatır. Ancak, somutlaştırma aktarmasıyla bu eylemin 'çok sinirlenmek, birdenbire öfkelenip taşkınlık yapmak' anlamında da kullanıldı-

ğı, dolayısıyla, genel dilde **mecazi anlam** denen bir **yan anlam** kazanmış olduğu görülür. Aynı biçimde, **kestir-** eylemi, kesmek işini bir başkasına yaptırmayı anlatan bir **ettirgen** (Lat. factitivum) **eylem** iken, aynı zamanda, akla dayanarak bir yargıya varmayı anlatır. **"Nasıl becerebileceğimi kestiremiyorum"** gibi bir tümcede bu anlamdadır. **Ez-** eylemini ve onun **ezdir-**, **ezil-** çatılarını ele alacak olursak aynı durumu burada da gözlemleriz. Bir nesneyi baskı altına alarak biçim değiştirmesine neden olmayı anlatan bu eylemler, insana aktarılarak örneğin **"Ben çocuğu o ortamda ezdirmem"** gibi bir kullanımda yepyeni bir anlama gelir. **Leke** adından türeyen **lekele-** eylemi de aynı biçimde, bir insana, namusuna dokunacak bir suç yüklemeyi, onun namusunu zedelemeyi anlatır.

Adsoylu sözcüklerde de aynı nitelikle karşılaşırız. **Oyun** sözcüğü, **"Bu düpedüz bana yapılan bir oyun"** tümcesinde ya da **oyuna gelmek** deyiminde 'düzen, hile' anlamındadır.

Etkili anlatım sağlayan ve birer anlam olayı olan söz sanatlarına dayanan bu örneklerden sonra, şimdi Türkçedeki kimi sözcükler üzerinde durarak, onların nasıl, değişik görevler üstlenebildiklerine ve çeşitli türetmelere temel olabildiklerine eğilebiliriz:

İç sözcüğü (**dış** karşıtı), Türkçenin sözvarlığının en yaygın ve en eski öğelerinden biridir. Onun, daha Orhun anıtlarında geçtiğini, o dönemde bile çeşitli türevlerinin bulunduğunu görüyoruz.[14] Geleneksel dilbilgisi

14) Şu kullanım örneklerini gösterebiliriz: **iç buyruk** 'hassa komutanı' (BKG 14), **içre** 'içte, içerde' (KTD 26), ayrıca 'gizli' anlamında (Tonyukuk I, 10) **içreki** 'içerdeki, saraya mahsus' (KTG 12); eylem olarak **içikmek** 'bağımlı, tâbi olmak' (KTD 10), **içgermek** 'bağımlı, tâbi kılmak' (BKD 26).

açısından, tek başına iken bir ad sayılan **iç**, dilde değişik görevlerle karşımıza çıkmaktadır: **İç**, bir ad olarak durum ve iyelik ekleri alabilmekte, ayrıca **içlenmek**, **içerlemek**, **içermek** gibi eylemleri, **için için**, **içten içe**, **iç içe** gibi belirteçleri oluşturmaktadır. Türevleri arasında **içeri**, **içerik**, **içerlek**, **içinde**, **içkin**, **içten**, **içtenlik**, **içtenliksiz** gibi değişik görevlerdeki öğeler bulunmaktadır. Eğer çeşitli alanlarla ilgili terimlere bakacak olursak **iç**'le yapılmış pek çok terimin bulunduğunu görürüz: **İçbükey**, **iç açı**, **içtüzük**, **içderi**, **içkulak**, **içek**, **içgüdü**... gibi. Deyimlerin oluşumunda da **iç**'in önemli bir yeri vardır. Bu tür deyimlerden birkaçını göstermekle yetinelim: **İçi götürmemek**, **içi ezilmek**, **içinden geçirmek**, **içi içini yemek**, **içine sinmek**, **içini dökmek**, **içi sızlamak**, **içi titremek**, **içine atmak**, **içine işlemek**, **içi kararmak**, **içi içine sığmamak**... gibi.

Birçok dilde, insan vücudundaki organları ve vücut bölümlerini gösteren adların, yeni yeni öğelerin oluşumuna yol açtığı görülür. Bu durum, somut anlatım dili olarak adlandırdığımız Türkçede fazlasıyla karşımıza çıkmaktadır. Bugünkü Türkiye Türkçesinin sözvarlığını incelediğimizde, örneğin **göz** sözcüğünün türevlerinin çokluğu, **göz**'le kurulmuş deyimlerin büyük bir toplam tutmakta olması dikkati çekecek niteliktedir. Öte yandan çeşitli anlam olayları ve aktarmalarla **göz**'ün 15 kadar farklı anlam ve kullanımının bulunduğu göze çarpar. Bunlar arasında örneğin 'bakış', 'görüş', 'nazar', 'su kaynağı', 'çekmece, dolap gibi eşyanın bir bölümü' gibi anlamlar vardır. Türevlerine gelecek olursak, aynı sözcükten **gözetmek**, **gözetlemek**, **gözlemek**, **gözük-**

mek, **gözlemlemek** gibi eylemler ve bunların değişik çatılarının bulunduğuna tanık oluruz. Ad ve sıfat niteliği taşıyan şu türevlerle de karşılaşırız: **Gözcü**, **gözcülük**, **gözenek**, **gözenekli**, **gözeneksiz**, **gözetici**, **gözetmen**, **gözetim**, **gözetleme**, **gözlem**, **gözlemci**, **gözlük**, **gözlükçü**, **gözlükçülük**, **gözlüklü**, **gözlüksüz**... Ayrıca, **gözaltı**, **gözbağı**, **gözdağı**, **gözyaşı** gibi bileşik sözcükleri oluşturduğu, **göz kararı**, **göz hakkı**, **göz hapsi**, **göz nuru** gibi tamlamalarda yer aldığı görülür.

Şaşılacak bir durum, kitabımızda ayrıca ele alacağımız deyim varlığını incelediğimizde ortaya çıkar: Türkiye Türkçesinde **göz** sözcüğüyle başlayan deyimlerin sayısı 158'i bulmaktadır. Bunlara, deyim içinde aynı sözcüğün geçtiği **ilk göz ağrısı**, **karanlıkta göz kırpmak**, **kaş göz etmek**, **kaşla göz arasında**, **baş yarıp göz çıkarmak**, **dünyaya gözlerini kapamak**, **dünya gözüne zindan olmak**... gibileri de eklenirse sayı 200'e yaklaşacaktır.

Yine bir organ adı olan **el**'i inceleyecek olursak, türevlerinin sayısı **göz** kadar yüksek olmamakla birlikte **el** ile yapılan tamlamaların sayısının epey olduğu görülür: **El alışkanlığı**, **el falı**, **el freni**, **el ayası**, **el feneri**, **el çabukluğu**, **el sanatları**, **elyazması**, **elbirliği**... gibi. Ancak burada da ilginç olan durum, **el** ile başlayan deyimlerimize bakıldığında ortaya çıkar: **Elden düşme**, **el emeği**, **el ulağı**, **eli hafif**, **eli ağır**, **el altından**, **eli kulağında**, **el ayak çekilmek**, **dünyadan el çekmek**, **sağ eliyle sol kulağını göstermek**... gibi deyimlerimizin sayısının 170'i geçtiği görülür. Bu gibi organ adlarıyla, **dil**, **kulak**, **ayak** sözcükle-

riyle oluşmuş deyimleri ele alacak olursak, benzeri özelliklerle karşılaşırız. Nitekim Avusturyalı Türkolog A. Tietze, Türkçede **burun** sözcüğünü içeren deyimleri inceleyen ayrıntılı ve titiz çalışmasında (1983: 99-156), bir bölümü bugün unutulmuş 250 dolayında deyimi bir araya getirip sınıflandırarak açıklamıştır.

Deyimler içinde yer alan organ adlarıyla ilgili olarak burada hemen belirtelim ki, kendi incelememize göre, Fransızcada **göz (œil)** ile oluşturulmuş, en çok kullanılan deyimlerin sayısı 60, Almancada yine göz (**Auge**) sözcüğünü içeren deyimlerin sayısı ise 40 dolayındadır.

Şimdi de bu bahsin başında değindiğimiz **çek-** eylemine dönerek, aynı kökten çeşitli çatıların ve türevlerin bugünkü Türkiye Türkçesinde anlam ve türetme açısından yarattığı olanaklar üzerinde duralım (Hemen ekleyelim ki, bu eylem, bugün Türkçede 40'dan fazla anlam ve kullanımı olan bir sözcüktür).

Çek- kökünün dönüşlü çatısı olan **çekin-**, bir yandan, bir hareketten, bir işten değişik nedenlerle kaçınmayı anlatırken, bir yandan da bir kimseye, çoğunlukla yaş ya da düzey farkı dolayısıyla saygılı davranma gereği duymayı dile getirir. Geleneksel dilbilgisinde **edilgen** (passive) olarak nitelenen ve **içilmek**, **gerinmek** gibi örneklerde gördüğümüz, [-(i)l-], [-(i)n-] çatı eklerinden ilki bu biçime de eklenmekte, **çekinil-** çatısı da oluşturulmaktadır.[15] Aynı kökün **çekinme** eylemliği her iki anlamı da içerir; **çekingen** sıfatının yanı sıra eski **ihtiraz** sözcüğünü karşılayan **çekince** de bugün kullanılmaktadır.

15) Ömer Demircan'ın titiz çalışmasında (2003: 81ss) ele aldığı, **gizil çatı** terimiyle incelediği konu ve örnekleri için oraya bkz.

Çekiş- işteşlik çatısı hem çekme işinin karşılıklı olarak gerçekleştiğini (örn. **halat çekişmek)**, hem sözlü tartışmayı, hem de bir sonuca varmak için çaba harcamayı anlatmaktadır. Bundan türeyen **çekişmeli** sıfatı ise çetin geçen bir spor karşılaşması ya da seçim için kullanılıyor. **Çekiş-** çatısına bir de **ettirgen** (causative) eki ([-Dİr-]) getirildiği zaman elde edilen **çekiştir-**, kimi bağlamlarda 'çekip durmak' anlamını yansıtırken bir de yan anlam kazanmış, bir kimsenin kötü yanlarını sayıp dökmeyi anlatır duruma gelmiştir.

Çek- kökünün ettirgenlik eklerinden biri olan [-Dİr] ile kurulan **çektir-** çatısı da bir yandan çekme işini başkasına yaptırmayı anlatırken, bir yandan, aktarmalı anlatımla bir kimseye uzun süre sıkıntı, üzüntü vermeyi anlatır.

Çekil- dönüşlü (reflexive) çatısı yine çokanlamlıdır. Kendini çekmenin yanı sıra Arapça **istifa etmek**'i de anlatmakta, başka anlamları arasında, 'gerilemek' demek olan askerlik terimini de karşılamaktadır.

Türkiye Türkçesinde **çek-** kökünün [-E] ulaç eki ve **bil-** eylemiyle oluşturulan **çekebil-** bileşik eyleminin olumsuzu **çekeme-**'nin hem çekmek işini yapamamayı, hem de aktarmayla kazandığı anlamla, bir kimsenin yüküne, sıkıntısına katlanmayı dile getirdiğini görüyoruz (**çek-** eyleminde de aynı anlam vardır). Ayrıca, 'kıskanmak' kavramı yine **çekeme-** ile anlatılıyor. **Çekememezlik**, aynı kuruluşun bir başka türevidir.

Çek- kökünün başka türevleri üzerinde, ayrıca durmuyoruz.

Son olarak bir başka eylem köküne değinelim:

Türkçenin en eski öğelerinden olan ve daha Uygur döneminde 'germek' anlamıyla rastladığımız (örn. TT I 131) **kur-** eyleminin bugün, anadilimizde 20 kadar değişik kullanımı ve anlamı vardır. **Arkadaşlık kurmak, dernek kurmak, kabine kurmak, saati kurmak** gibi, soyut ve somut kavramlarla ilgili kullanımlarının yanı sıra **kurmak**, evhamın ve karamsarlığın ağır bastığı düşüncelere dalmayı da anlatmaktadır. Türk Dil Devrimi'yle başlayan dönemde **kurul, kural, kuralcı, kurallı, kurum, kuram, kurgu, kurgusal, kurgulamak**... gibi birçok yeni öğenin oluşturulmasına da olanak sağlamıştır.

Dilde kullanılan herhangi bir sözcüğün ne kadar farklı değerler, anlamlar ve işlevler yüklenebildiği, dolayısıyla, dilin sınırlı gereçlerle ne denli geniş anlatım olanaklarına sahip olduğu konusunda pek çok örnek verilebilir. Biz bu bağlamda, Türkçedeki **bir** sözcüğünü ele almak istiyoruz:

Bilindiği gibi, **bir** sözcüğü, geleneksel dilbilgisinde **sayı sıfatı** olarak nitelenmektedir. Bu sözcüğün tümceye, bir söyleme ne denli değişik anlamlar kattığı, birbirinden farklı ne çeşitli kullanımlarının bulunduğu incelenmeye değer. Hatta, **bir portakal, bir şişe** örneklerinde olduğu gibi, bir tek nesneyi gösterdiği halde yerine göre çoğul adları da niteleyebilmekte, Türkçenin genel eğiliminin dışına çıkabilmektedir:

1. Çocuğu bir yerlere bırakmıyorlar, evde sıkılıyor,
2. Bir şeyler anlat da susup oturmayalım,
3. Bir zamanlar ben de onunla arkadaştım, örneklerinde olduğu gibi.

Bir'in değişik anlamları yansıttığı kullanımlarını şöylece özetleyebiliriz:

a) Karşılaştırma sırasında 'eş, aynı, eşdeğerli' anlamında kullanılışı:

1. Başkasından duymak, gözüyle görmekle bir mi?
2. Yetenekli olmak, başarılı olmakla bir değil.
3. "Suyu getiren de testiyi kıran da bir".

b) 'Hiçbir' anlamında kullanılışı:

1. O sıkıntılı günlerimde bir insan kapımı çalmadı.
2. Ev dağ başında; bir komşusu yok.
3. Hepsini ödedi; bir borcu kalmadı.

c) 'Bir kez' anlamında kullanılışı:

1. Bir gelip de beni yoklasın istiyordum.
2. Bir görmeyle kız istenir mi?
3. Çekinecek ne var; bir sorsan, belki öğrenirsin.

ç) 'Eğer', 'bir iş gerçekleşecek olursa' anlamında:

1. Ona bir rastlayayım, bilirim söyleyeceğimi.
2. Neden beni atlattığını bir bilsem önlemini alacaktım.
3. Hele bir yaz gelsin, bakın buraları nasıl dolar.

Bir sözcüğü, **güzel bir ev, rahat bir oda, tartışmalı bir konu** gibi kullanımlarının yanı sıra, kimi sıfatlardan önce getirilerek belirteç görevindeki bir öbek içinde yer alır:

1. Çocuk bir güzel resim yapıyor.
2. Adamı bir güzel paylamışlar.
3. Hasta, ilacı içince bir güzel uyudu.

Dikkat edilecek olursa, ilk tümcede –ses açısından vurgulanınca- **bir** sözcüğü "Çocuk güzel bir resim yapıyor"dan farklı olarak, çocuğun resim yapmaktaki başarısını anlatmaktadır. Bu anlatım biçimi, deyimleşerek **bir koşu, bir çırpıda, bir kalemde, bir aralık**... gibi, belirteç görevi gören anlatımlarda da karşımıza çıkar.

Yaşanılan bir olayı, bir niteliği vurgulayarak belirtmek üzere yine **bir**'den yararlanılır:

1. Sinema bir kalabalıktı, sorma.
2. Adamda bir gurur, bir kasılma, değme gitsin.
3. Üç gündür bir sıcak, dışarı çıkılmıyor.

Bir'in yinelenmesiyle oluşan **bir bir** deyimi, 'teker teker' ve 'tümüyle' anlamını yansıtmaktadır:

1. Yaptıklarını babana bir bir anlatacağım.
2. "Günler kısaldı, Kanlıca'nın ihtiyarları
   Bir bir hatırlamakta geçen sonbaharları"
   (Y.Kemal Beyatlı)
3. Aldıkları bir bir hesaba geçirilmiş.

Bir sözcüğü ayrıca, **birtakım**, **birkaç**, **herhangi bir**, **hiçbir** gibi belgisiz sıfatları da oluşturmakta, **bir koşu, bir kalemde, birinden biri**... gibi deyimlerde yer almakta, **biri, birisi, birdirbir** gibi değişik biçimlerde karşımıza çıkmaktadır ki, bunlar üzerinde, ayrıca duramıyoruz.

1.2.2. SÖZCÜK TÜRLERİNDEN BİRİ ÜZERİNDE DEĞERLENDİRMELER

Türkçenin sözvarlığındaki sözcüklerin çeşitli yönleri üzerinde durduktan sonra, dilbilgisinde **sözcük türleri**

(İng. parts of speech) adı altında ele alınan türlerden birine değinmek istiyoruz:[16] **Bağlaçlar.** Ama önce, Türkçedeki sözcük türlerinin kullanıma göre nasıl, birbirinden farklı işlevler yüklenebildikleri, ayrıca, kendi içlerinde başka başka anlamları dile getirdikleri, ayrı ayrı kullanımlarının bulunduğu konusu üzerinde, kısaca durmak gerekiyor:

Bir sözcük türü olarak sıfatları ele alacak olursak, bunların, yerine göre ad, sıfat, belirteç görevlerini üstlendikleri görülür. Örneğin **Güzel, düzgün, çürük, sağlam, kısa, uzun**... gibi niteleme sıfatlarında bu niteliğe tanık oluruz: **Güzel çocuk, güzel yazı** gibi kullanımlarda **güzel,** birer sıfat görevindeyken, **güzellerin geçişi, güzelin şanssızlığı** dendiğinde birer addır. **"Güzel koşuyor, güzel hazırlamışlar"** tümcelerinde ise belirteç niteliğindedir. **Çürük** ve **sağlam** sıfatları, **"Çürükleri ayırıp sağlamları dizmişler"** tümcesinde ad görevindedir. **Etkili bir konuşma** kullanımında **etkili** sözcüğü sıfatken **"Etkili konuşuyor"** tümcesinde belirteç işlevi görür. Dilbilgisinde eylem kökü olarak anılan **kork-, uç-, çal-**... gibi köklerin **eylemlik** (mastar, İng. infinitive) olarak kullanımları da ilginçtir. Örneğin Türkçede **korkuyor, korkutulmuşlardı, korkmasın** gibi çekimleri bulunan bu kök, **"Bu, çekinmek değil, düpedüz korkmaktır"** tümcesinde bir ad niteliğindedir. Aynı kökten **korkuş, korkma** gibi, öteki eylemlikler de aynı niteliği taşır: **"Çocuğun köpekten korkuşu boşuna değilmiş"**

16) Geleneksel dilbilgisinde özellikleri ve sınırları belirlenmiş olan sözcük türleri, günümüzdeki dil çalışmalarında daha değişik değerlendirmelerle ele alınmaktadır. Türler arasındaki sınırlar konusunda ayrıca bkz. Uzun 1998: 43-51; 53-58.

ya da **"Korkma duygusu her insanda vardır"** örneklerinde olduğu gibi.

Şimdi, bağlaçlar konusuna eğilebiliriz:

TÜRKÇEDE BAĞLAÇLAR

Türk dilinin en eski dönemlerinden bugüne gelen zenginliğinin, anlatım gücünün kanıtlarından biri –hiç umulmasa da– bağlaçlar incelendiğinde ortaya çıkmaktadır. Dilbilgisi kitaplarında genellikle örnekleri gösterilen, anlam ayrımları üzerinde uzun uzadıya durulmayan bağlaçlar konusuna girmeden önce, Türkçenin sözdiziminin önemli özelliklerinden birine değinmek gerekiyor:

Bilindiği gibi Türkçede yan tümcelerin temel tümceye bağlanması genellikle **ortaç** (İng. participle) ve **ulaç** (İng. gerund) adı verilen öğelerle sağlanmakta, Hint-Avrupa dillerinde ve başka dil ailelerinde yararlanılan **ilgi adılları**'na (İng. relative pronoun) gereksinme bulunmamaktadır. Temelde bu nitelik, bağlaçların kullanımını büyük ölçüde azaltmaktadır. Bugün biz, yazın dilimizde şu gibi tümceleri rahatlıkla kurabiliyoruz:

"Uzun zamandır **bekleyen** İstanbul'daki işimi bir günde **bitirip** annemi **yokladık**tan sonra vakit **kaybetmeden** akşam trenine **binerek** Ankara'ya döndüm."[17]

17) Burada "(Ben) Ankara'ya döndüm" temel tümcesine 5 ayrı yan tümce eklenmektedir: 1) "İstanbul'daki işim uzun zamandır, bekliyordu", 2) "İşi bir günde bitirdim", 3) "Annemi yokladım", 4) "Vakit kaybetmedim", 5) "Akşam trenine bindim". Bunun için eylemlerin [-(y)En], [-DİK] ortaç ve [-mEdEn], [-(y)Ip], [-(y)ErEk] ulaç ekleri kullanılmıştır. Tümcede **bekleyen** ortacı evrensel dilbilgisinde **sıfatlaştırma** (adjectivalization), **yokladık adlaştırma** (nominalization), **bitirip, kaybetmeden** ve **binerek** ise **belirteçleştirme** adı verilen işlemle oluşmuş kabul edilmektedir.

Aynı tümce Hint-Avrupa dillerinde ve daha birçok dilde ancak bağlaçlar ve ilgi adıllarından yararlanılarak kurulabilmektedir.

Bugünkü Türkiye Türkçesinde tümceleri bağlamakta kullanılan **ama, fakat, lâkin, ve** gibi Arapça, **eğer, meğer, çünkü, ya, yahut, ki** gibi Farsça kökenli bağlaçlar dile sonradan girmiş sözcükler olup Türkçenin bilinen en eski dönemleri incelendiğinde bunların hiçbirinin bulunmadığı, dile özgü başka bağlaçların kullanıldığı görülür.

Burada önce, dilimizin en eski yazılı ürünlerine uzanıp elimizdeki en eski metinlerden başlayarak sözcükleri, sözcük öbeklerini bağlayan örnekler üzerinde durmak istiyoruz:

Eski Dönemlerde Bağlaçlar

1. Bugün birçoklarınca yanlış olarak, her iki hecesi uzatılarak söylenen, aslında yalnız ikinci hecesi uzun olan **dahi** bağlacı, en eski metinlerimizde 'de/da' ve 'daha' anlamında, **takı** biçiminde geçer. VIII. yüzyılda, Orhun yazıtlarında 'öylece de, ayrıca' anlamında (KTG 13) görülen bu bağlaç, Uygur belgelerinde sık sık karşımıza çıkar. Örneğin Altun Yaruk'ta (17/5) **takı edgüti** 'daha iyi' ve **takı içgerü** 'daha içeriye' (609/15) biçiminde görülmekte, ayrıca 'de/da, dahası', 'hatta', 'artık', 'kaldı ki' kavramlarını da yansıtmaktadır (aynı kaynak III= 5, 159/9, 170/4, 192/4 ve başka yerler). Karahanlı dönemi yapıtlarında, Eski Anadolu Türkçesinde ve çeşitli Türk lehçelerinde **takı, tagı, dagi** gibi çeşitli

biçimlerde kullanılmış, günümüze **dahi** olarak gelmiştir (bkz. Divan, Kut. Bil., Tar. S.).

2. Orhun yazıtlarında 'de/da, ve, dahi' anlamlarında geçen **yeme** bağlacı (örn. KTG 10, BK 6, Tony. I 27) Uygur kaynaklarında da geniş bir kullanım alanına sahiptir; yine 'dahi, de/da, bile...' anlamlarında görülür (örn. AY 2.6, 3.2; III= 5: 132.6, 133.11). Karahanlı Türkçesinde, Kutadgu Bilig'de **yime** biçiminde, yaygın olarak kullanıldığı, ancak, **yine** ile karıştığı anlaşılıyor. Buna karşın, doğrudan doğruya 've, bir de' anlamında geçtiğine de rastlanıyor (örn. Kut. Bil. 1640, 2633). Bu bağlaç, Eski Anadolu Türkçesine ve bugünkü Türkiye Türkçesine kadar gelememiştir.

3. Köktürkçede ayrıca 've, dahi, onun dışında, ayrıca' anlamıyla kullanılan ve **ula-** kökünden gelen **ulayu** (örn. KTK 11) ile karşılaşıyoruz. Uygur kaynaklarında ise yine aynı kökün türevi **ulatı** 've, başkaca, daha, ayrıca' anlamında sık geçmektedir (örn. U II 8, 14; AY 4/12).[18]

4. 'İle, birlikte' anlamındaki **birle** ise Köktürk metinlerinde (örn. KTD 17) karşımıza çıktığı gibi, Karahanlı dönemi ürünlerinde, Eski Anadolu Türkçesinde çok yaygın bir kullanım alanı bulmuştur. Tarama Sözlüğü'nde (I), XIII.-XVIII. yüzyıllar arasındaki kaynaklardan alınmış pek çok örnek bulunmaktadır. **Birle**'nin izine bugün hâlâ Anadolu ağızlarında rastlanmaktadır; Manisa'nın Turgutlu ilçesinden derlenen bir örneği gösterebiliriz: Turgutlu'da, bir olayın bir başka olayla aynı an-

18) AY 627/15'teki **"ilig beg ulatı iki oglanı birle"** kullanımı, hem **ulatı**'nın, hem de aşağıda yer verdiğimiz **birle**'nin aynı dönemde yaşamakta olduğunu gösteriyor.

da gerçekleştiğini anlatmak üzere, 'ile' anlamında kullanılıyor: "Babam geldiği birle ağabeyim sigaraya atar" (DS II: 702). Burada, ölçünlü dildeki **gelmesiyle, uçmasıyla**... gibi kullanımlar düşünülmelidir.

5. Türkçeye Farsçadan gelen, ilgi adılı ve bağlaç olan **ki,** Eski Türkçe ve Karahanlı dönemlerinde geçmez. Bu yabancı öğe, zamanla dildeki **kim** soru adılıyla karşılanmış, önceki tümceleri, önermeleri sonrakilere bağlayan bir bağlaç görevi görerek anlamca, Farsça **ki** ile her yönden örtüşmüştür. XIV. yüzyıldan kalma Işknâme'de ve daha sonraki yüzyıllarda **ki** ve **kim**'in birlikte kullanıldığını görüyoruz (Tarama Sözlüğü IV'te, **kim**'le ilgili olarak XIV.-XVII. yüzyıllara ait pek çok kaynaktan alınmış örnekler bulunmaktadır). Burada birkaç örnek vermekle yetineceğiz:

"Seninle giderem kanda gidersen
Bile tadam neyi **kim** sen tadarsan"
(Mehmed, Işknâme, 204-2)

"Ola **kim** bulavan andan nişane"
(a.y. 1525)

Ünlü divan şairlerimiz Fuzûlî'de ve Bâkî'de **kim** ve **ki**'nin her ikisinin kullanıldığını görüyoruz:

"Saçma ey göz eşkden gönlümdeki odlare su
Kim bu deñlü dutuşan odlare kılmaz çare su"
(Fuzûlî Div. s.23)

"Zevk şevkiyle cihan kaydın çeken zahmet çeker
Ehl-i zevk oldur **kim** andan dâmen-i himmet çeker"
(Fuzûlî Div. s.202)

"Ey Fuzûlî âteş-i âh ile yandurduñ meni
Gâlibâ sanduñ **ki** şem'-i külbe-i ahzânunam"
(Fuzûlî Div. s.305)

"Dilâ câm-i şarâb-i aşk-i yârı öyle nûş et **kim**
Felekler güm güm ötsün başına humhâneler dönsün"
(Bâkî, NHO, s.158)

"İnsan odur **ki** âyineveş kalbi sâf ola
Sinende neyler âdem isen kîne-i peleng"
(Bâkî, Kanunî Mersiyesi, NHO, s.172)

XVII.-XVIII. yüzyıllardan sonra **ki**'nin yaygınlaştığı, **kim**'in kullanımının azaldığı görülüyor. **Kim,** bugün ancak **nitekim** bağlacı içinde yaşamını sürdürebilmektedir (Soru adılı olarak kulanımını burada söz konusu etmiyoruz). **Nitekim**'e, aşağıda, bugünkü Türkiye Türkçesindeki bağlaçları ele alırken değineceğiz.

6. Bugün **şimdi** biçiminde kullandığımız zaman belirtecini geriye doğru izlersek, bunun Köktürk ve Uygur metinlerine kadar uzandığını, Eski Anadolu Türkçesinde **imdi** biçimiyle, yer yer bağlaç görevinde kullanıldığını görüyoruz:[19] Köktürk metinlerinde 'şimdi, şimdiki' anlamında geçen (örn. KTG 3) **amtı** sözcüğü, Uygur belgelerinde geniş bir kullanım alanına ve değişik türevlere sahiptir (Geniş bilgi için bkz. Röhrborn II: 125-127). Bu metinlerde **amtı** ve **emti** biçimiyle, 'şimdi,

19) **Şimdi** biçiminin oluşması, **imdi**'nin Türkçede yine eski bir sözcük olan ve Karahanlı döneminde 'işte' anlamında geçen (örn. Divan I, 36, II, 45) **uş** sözcüğüyle birleşmesi yoluyla olmuş, **uş imdi, üş- imdi** biçimleri zamanla **şimdi**'ye dönüşmüştür (Kar. **uş bu - iş bu,** bugün hâlâ hukuk dilinde geçiyor). Tar. S.'de **üşimdi, üş şunda, üşte** sözcükleri dikkati çekiyor (VI).

şimdiki zamanda' anlamında görülen sözcük, Karahanlı metinlerinde **emdi** olarak sık karşımıza çıkar (örn. Kut. Bil. 3060, 5848; Divan I, 36; Atebe 21, 99). Eski Anadolu Türkçesinde **imdi** yine çok yaygındır (bkz. Tar. S. III). Bu dönemin kaynaklarında 'şimdi' kavramının yanı sıra 'bu duruma göre, o halde, bunun için, öyleyse, artık' anlamlarıyla kimi tümceleri bağladığına tanık olunur. Örneğin Sultan Veled'in bir beytinde (A. Ateş, XXIII/6) 'artık, bu duruma göre' anlamında kullanıldığı görülüyor:

"Sinüñ boyun budagdan aydı geçti
Cihan emdi yüzüñden yaz u yaydur"

XIV. yüzyıla ait Kısas-ı Enbiyâ'da ise **imdi** biçimiyle, bir önceki tümceyi 'bu duruma göre, artık, demek ki' anlamıyla sonrakine bağlıyor:

"Yeryüzünün ve anın ehlinin durmaklığı ve onmaklığı senin ile ve senin beğdeşlerin ile. İmdi dilegil vireyin" (Bkz. Tar. S. III).

Sözcüğün bu anlamı ve işlevi, şu örnekte daha da belirgindir:

"İmdi bunun yeğreği oldur kim sabroluna, bu acayip ahvalin sonu nice olusardır"

(XIV. yy., bkz. Tar. S. III)

XIV. yüzyılın ikinci yarısına ait Marzubannâme'de (Korkmaz, 136-2) **imdi,** doğrudan doğruya 'bu duruma göre, demek ki' anlamını yansıtmaktadır:

"İmdi dünyādır, eğer saña daḫı vāḳıa uğrayası olursa..."

Bugün, Türkiye Türkçesindeki Bağlaçlar

Sözcükler, sözcük öbekleri ve tümceler arasında bağlama görevi gören bu öğelerin Türkiye Türkçesinde bugünkü zengin örneklerine anlam ve kullanım açısından eğilirken, önce, hepsi yabancı kökenli olan **ve, fakat, lâkin, ama, çünkü, hatta, zira, ya... ya, meğer, meğer ki, hem... hem, eğer, şayet, ne... ne, ta ki** gibi örnekleri bir yana bırakarak Türkçe kökenli bağlaçlara değineceğiz:

7. **de/da**

Yukarıdaki açıklamalarımızda, bugünkü **de/da** bağlacının eski dönemlerde **takı, yeme, ulayu** gibi sözcüklerle karşılandığını, **takı**'nın bugün ölçünlü dilde **dahi** biçimini aldığını belirtmiştik. **De/da** bağlacının **dahi** ile ilgisi ya da ondan kısalma olup olmadığı ancak, metinler üzerinde gerilere gidilerek titiz sözcük tarihi incelemeleriyle ortaya çıkabileceği için burada buna değinmeyeceğiz.

Bağlacın bugünkü kullanımı gerçekten, ince anlam ayrımları içermekte, çok yaygın ve çokyönlü bir nitelik taşımaktadır. Şimdi, bunlar üzerinde ayrı ayrı duralım:

Temel işlev olarak sözcükleri, sözcük öbeklerini ve değişik, çeşitli yargıları bağlarken genellikle bir ekleme, katma, katılma anlamını yansıtır.

a) Önceki önermeye eklenecek yeni bir önermeyi anlatır:

1. Kalın giysiler almayı da unutmayın.
2. Toplantıya Ahmet de katılıyormuş.
3. Bu işte başaramamak da var.

b) Yinelenerek ekleme, katma, bir araya getirme anlamını yansıtır:

1. Nilgün de Ceren de bizimle geliyor.
2. Annesine de babasına da benziyor.
3. Başarısında yeteneğinin de çalışmasının da payı var.

c) Neden-sonuç ilişkisi kurarak iki önermeyi birbirine bağlar:

1. Senin kızacağını biliyor da susup duruyor.
2. Az para verelim de işi bıraksın mı?
3. Babasına söyleme de üzülmesin.

ç) Bir dileği, bir uyarıyı dile getirirken birbirini izleyen, ilişkili önermeleri bağlar:

1. Biraz erken kalksın da işi bitirelim!
2. Okulu bitir de bir baltaya sap ol!
3. Dur da biraz ben konuşayım!

d) Neden açıklama amacının ağır bastığı eksiltili anlatımda kullanılır:

1. Elektrik kesildi de...
   (Gece çalışamamış olmanın nedeni.)
2. Küçüğe hediye alamamış da...
   (Sünnet düğününe gidememe nedeni.)
3. Havalar serinledi de...
   (Kalın giyinmenin nedeni.)

e) Yükleme kesinlik kazandırma, yüklemi pekiştirme amacıyla yüklemin yinelemeli kullanımında yer alır:

1. Parayı bulsunlar da nasıl bulurlarsa bulsunlar.
2. Sağlığını koru da nasıl korursan koru!

3. Tarlayı sürsünler de neyle sürerlerse sürsünler.

f) İki önerme arasında, karşıtlığı belirlemede yer alır:

1. Çok kazansa da o masrafa yetişemez.
2. Artık isteseniz de düğüne yetişemezsiniz.
3. Bilirler de bir türlü söylemezler.

g) Küçümseyici anlatımla olanaksızlığı, güçlüğü dile getirir:

1. Kumarı bırakacak da evine bakacak.
2. Güya erken gelecek de sinemaya gideceğiz.
3. Ödenek bulunacak da yollar yapılacak.

h) Aşağılayıcı, küçümseyici, suçlayıcı anlatımı yansıtmada kullanılır:

1. Müdür olmuş da bize iş buyuruyor.
2. Sanki işin ucundan tutmuş da bizi eleştiriyor.
3. Köyde yetiştiler de köylüleri beğenmiyorlar.

ı) Bir suçlamada, ayıplama anlatımında yer alır:

1. Ankara'ya gelsin de bize uğramasın...
2. Düğünü yapsınlar da onları çağırmasınlar...
3. Ev satılsın da bize haber verilmesin...

Aynı kullanım biçimi, yüklemi olumlu kılan bir yargıyı belirtmeye de yarar:

1. Ankara'ya gelsin de bize uğramasın. (Mutlaka uğrar.)
2. Tatlı yapsınlar da annelerine göndermesinler. (Mutlaka gönderirler.)
3. Bir derdi olsun da benimle paylaşmasın. (Mutlaka paylaşır.)

i) Özneyi vurgulamanın ağır bastığı, bağlama işlevinin yitirildiği anlatım ve eksiltili anlatım:

1. Kadın da çok oluyor artık.
2. Ahmet de abartıyor doğrusu!
3. Aman bu sinekler de...[20]

j) Seçenekleri eşitlemek için yinelemeli olarak kullanılır:

1. Ekimde de gelebilirsiniz, kasımda da.
2. Para yardımı yapsak da olur, giysi versek de.
3. Otobüsle de gidiliyor, trenle de.

k) Kesinliği belirtmek üzere yinelemeli anlatımda yer alır:

1. İlacı içmem de içmem deyip duruyor.
2. Yüzüğüm de yüzüğüm diye tutturmuş.
3. Para da para; başka bir şey bilmezler.

l) Karşılaştırmalarda, karşılaştırılan iki öğeyi eşitlemek için kullanılır; yinelenir:

1. Zühre güzel de Elif de güzel.
2. Giyecek pahalı da yiyecek de pahalı.
3. Bodrum uzak da Marmaris de uzak.

m) Kimi ulaçlardan sonra gelerek önermeleri birbirine bağlarken ilk önermeyi güçlendirir:

1. Eve dönüp de uyku mu uyuyacaksın?
2. Çalışarak da üniversitede okuyabilir insan.
3. Piyano çalınca da dinleniyorum.

n) İstek kipiyle kurulmuş, yüklemi olumlu olduğu halde olumsuz anlam yansıtan tümcelerde yer alır; bunu izleyen tümcelerde bir razı olmama, karşı çıkma söz konusudur:

1. Parayı önceden ödeyelim de işi bitirmeden çeksin gitsin. (Yağma yok.)

---

20) 'Önem verme, aldırma!' anlamına gelen **adam sen de!** ve 'bunu ciddiye almayalım!' anlamındaki **haydi canım sen de** kullanımları deyimleşmiştir.

2. Köpeği sokağa bırakalım da kaybolsun. (İster misin?)
3. Kızın isteğine uyalım da o hayırsızla evlensin. (Sonra ne olacak?)

o) Yüklemin yinelenmesiyle süreklilik anlatımında yer alır; kimi zaman aşırılık anlatımına yarar:

1. Bütün gün çalışır da çalışır.
2. Yağmur bütün gece yağdı da yağdı.
3. Bir düğün olmasın, içerler de içerler.

ö) İlk önermede yansıtılan duruma dayanarak ikinci önermenin sonunda bir olanaksızlığı pekiştirmede kullanılır:

1. Bize hiç gelmediler; gelmezler de.
2. Kitap okumayı sevmez; okumaz da.
3. Zeytinyağı kullanmazlar; pek bilmezler de.[21]

p) Özne yinelenerek yükseltici, övücü anlatıma gidilirken, yinelenen öznenin arasında yer alır:

1. Terzi de terziymiş hani!
2. Doğrusu çiftlik de çiftlikti!
3. Kemancı da kemancıymış!

Bu anlatım, değişik konu ve bağlam içinde aşağılayıcı, alaya alıcı bir nitelik de kazanabilir.

r) **Bile** ile eşanlamlı olarak özneyi pekiştirir:

"Hoca da (bile) bu soruyu çözemez" gibi.

Yukarıdan beri sıraladığımız örnekler, [dE] bağlacının, ana işlevinin dışında ne denli değişik anlamların yansıtılmasında rol oynadığını, her kullanımda, öteki-

21) Aynı tümce yapısının olumlu kullanımı da vardır:
1. Yalnız imal etmiyorlar, satıyorlar da.
2. Yalnızca boyamıyor, cilalıyor da.
3. "Ve sadece kahretmiyor, yaratıyor da."
(N.Hikmet, Kuvâ-yı Milliyye Destanı)

lerden ince ayrımlarla ayrılan anlatım inceliklerini sergilediğini göstermektedir, sanıyoruz. Bu bağlacın başka bağlaçlarla ve değişik sözcük türleriyle birlikte kullanımlarının da ilginç anlatımların aktarılmasını sağladığı göze çarpmaktadır. Bunlara da örnekler verelim:

a) [mİ] soru ekiyle, soru biçiminde yöneltilen ve genellikle, ilk önermeyi güçlendirmek için kullanılan tümcelerde yer alır:

1. İşin ucundan tutmuş da mı para istiyor?
2. İlk eşinden neden ayrıldığını biliyor da mı ona evet diyor?
3. İşlemler tamamlanmış da mı düğün günü belirliyorlar?

b) İki yargıyı, önermeyi karşıtlık belirtme ve süre kısıtlamasıyla birbirine bağlar:

1. Küstü mü de hemen barışır.
2. Ellerine para geçti mi de düşünmeden harcarlar.
3. "Geldi mi de gidici... hep, hepp acele işi."

(Can Yücel)

c) **Ne** ile birlikte kullanıldığında, yargıyı güçlendirici bir etki sağlar:

1. Ne (de) zor işmiş bu ayrılık!
2. Ne (de) güzel sürüyordu arabayı!
3. Yeni evlerinin mutfağı ne (de) geniş! gibi.

Yukarıda uzun uzadıya incelediğimiz **de** bağlacının yanında **ile, diye, ancak, yalnız, böylece, ayrıca, gerek**... **gerek,** ...**olsun** ...**olsun, oysa, yoksa, ister**... **ister** gibi Türkçe kökenliler de kullanılmaktadır. Birden çok sözcükten oluşan **nitekim, bir yandan**...

öte yandan, bununla birlikte gibi Türkçe sözcüklerle kurulmuş, bağlama görevi gören öğelerin dışında Farsça kökenli **ki**'nin yer aldığı **öyle ki, halbuki, şu var ki** gibi değişik yargıları birbirine bağlayanlar da bulunmaktadır.

Biz burada, hepsi yabancı kökenli olan **hatta, ama, zira, lâkin, ve, fakat, çünkü, şayet, eğer, ya... ya, ta ki, meğer ki, madem ki** gibilerini bir yana bırakarak özellikle, kullanımlarında sık sık yanlışlığa düşülen örnekler üzerinde duracağız:

Yukarıda, zamanla Farsça **ki**'yi karşıladığını belirttiğimiz Türkçe **kim, nitekim** bileşik bağlacında yaşamını sürdürmektedir. **Ne teg** 'ne gibi' sözcükleriyle **kim**'in birleşmesinden oluşan bu bağlaç, bir söylem içinde, önce belirtilen bir yargıyla onu doğrulayan, destekleyen bir gerçeği, bir yargıyı bağlamakta, ancak bu işlevle kullanılmaktadır:

1. Bu kadar çalışmakla sınavı başaramayacağını düşünüyorduk. Nitekim başaramadı.
2. Binanın depreme dayanamayacağı belliydi; nitekim son depremde yıkıldı.
3. Bu tasarı kabul edilmeyecek deniyordu; nitekim Meclis'ten döndü.

Türkiye Türkçesinde birden çok sözcükle kurularak tümceleri bağlayan ilginç öğelerden biri de **gelgelelim**'dir. Art arda gelen iki tümceden ilkinde dile getirilen konunun, olayın gerçekleşmesini güçleştiren ya da bütün bütün engelleyen bir gerçeği ortaya koyar; ikinci tümcenin başında yer alır:

1. Adam iyi kazanıyor. Gelgelelim parayı tutamıyor.

2. Çocuk çok zeki, akıllı; gelgelelim çalışmayı hiç sevmiyor.
3. Binayı bir ayda bitiririz. Gelgelelim hiç paramız kalmadı.

Farsçadan alınma **beraber** ile oluşmuş **bununla beraber** ve Türkçeleşmiş biçimi **bununla birlikte,** önce anlatılana karşıt olan bir başka yargıyı öne sürerken kullanılır:

"Otelin geliri kışın iyi değildi. Bununla beraber (birlikte) turizm mevsiminde düzelecektir, sanıyorum" örneğinde olduğu gibi.

Aşağı yukarı aynı nitelikteki **buna karşılık** biçimindeki bağlaç da iyi ya da kötü doğrultudaki bir yargının karşıtı bir başka yargıyı dile getirirken kullanılır:

"Bölgenin iklimi yumuşaktır; kışları ılık geçer. Buna karşılık rutubet insanı mahveder"

ya da

"Evin dış görünüşü hoş değli. Buna karşılık içi kullanışlı ve rahat" gibi.

Arapçadan gelen **rağmen**'le kurulmuş **...a rağmen**'in Türkçeleşmiş biçimi **...a karşın,** onunla anlamca eşdeğerli olarak kullanılmaktadır. Örneğin;

"İki ülke arasında diplomatik ilişki olmamasına karşın (rağmen) kimi turistler çekinmeden oraya gidiyorlar" gibi.

Farsçadan alınma **ki** bağlacı Türkiye Türkçesinde genellikle, iki önermenin birbiriyle sıkı bağlantılı olduğu durumlarda kullanılmaktadır:

1. İşi sağlama bağla ki, sonradan üzülmeyesin.
2. Denetçi raporu gösteriyor ki, harcamalarda usulsüzlük var.

3. Adamın olayla ilgisi olacak ki, konuşmak istemiyor.[22]

Türkiye Türkçesinde aynı bağlaçla kurulmuş **kaldı ki, demek ki, yeter ki, oysa ki, halbuki, öyle ki, nasıl ki** gibi bileşik bağlaçlar da kullanılmaktadır. Şimdi bunlara kısaca değinelim:

Kaldı ki, öne sürülen gerçek ya da yargıyı pekiştiren, onunla aynı doğrultudaki önermeleri, çoğunlukla da son bir gerçeği dile getirmeden önce kullanılır:

"İzmir'deki toplantıya gitmek için ne zamanım, ne de param var. Kaldı ki, izin alabileceğimi de sanmıyorum" gibi.

Demek ki bağlacı, önceki tümce ya da tümcelerde belirtilenleri özetleyerek bunların ışığında varılan sonucu anlatmaktadır:

"Bir sürü bahane öne sürüyorlar. Demek ki, bu işe girmeye niyetleri yok."

Yeter ki, önceki önermeyi güçlendirerek bir koşula bağlamayı belirtmek üzere kullanılıyor:

"Tasarı Genel Kurul'dan geçer. Yeter ki, muhalifler de bizi desteklesinler."

Oysa (o + ise) ve bunun **ki** eklenmiş biçimi **oysa ki,** önceki tümcede dile getirilen gerçeğin tam tersini ileri süren bir tümcenin önünde yer alır:

"Dükkânı bir üst sokakta aramışlar. Oysa ki, hemen bizim sokaktaydı."

---

22) Burada verilen örnekler, Türkçede şu anlatımlarla da dile getirilebilir:
1. Sonradan üzülmemek için işi sağlama bağla,
2. Denetçi raporu, harcamalarda usulsüzlük olduğunu gösteriyor,
3. Konuşmak istemediğine göre adamın olayla ilgisi olacak.
Ancak verilen ilk örnekler daha güçlü bir anlatımı sergiliyor.

Arapça **hal** sözcüğüyle kurulan bileşik bağlaç **halbuki, oysa ki** ile anlamca eşdeğerlidir; yukarıdaki tümcede **oysa ki**'nin yerine konarak aynı anlam elde edilebilir.

Bağlaçlar konusunda yukarıdan beri açıkladığımız ve bir bölümüne değindiğimiz öznekler, yapısı dolayısıyla bu öğelere fazla gereksinme göstermeyen Türkçenin yine de çok zengin ve birbirinden, küçük anlam ayrımlarıyla ayrılan bir bağlaç varlığına sahip olduğunu göstermektedir. Üstelik bağlaçlar, bağlama işlevlerinin yanı sıra dile çok geniş anlatım olanakları da sağlamaktadır. Bu da dilin zenginliğinin göstergelerinden biridir, sanıyoruz.

Türkçenin kavram alanı bakımından zenginlikleri konusuna girmeden önce, bununla ilgili bir konuya değinmek istiyoruz:

Dilbilimde **anlamlama** (signification) ya da **kavramlaştırma** adı verilen olay, doğadaki nesnelerin, insanların duygu ve düşünceleriyle ilgili konuların, çeşitli devinimlerin belli bir dilde sözcüklere dönüştürülmesi ve bunda tutulan yoldur. Ancak, bir toplumun konuştuğu dil, o toplumun maddi ve manevi kültürünü, geleneklerini, yaşam biçimini yansıttığı için, nesneler, duygular her yerde aynı olsa bile, kavramlaştırma aşamasında ayrı ayrı anlatım yollarından gidilir; anlam yapıları genellikle başka başka olur. Örneğin Türkçede "acıkmak" kavramı **aç** sıfatına dayanmakta, "susamak" ise doğrudan doğruya, eskiden çok yaygın olan [-sE-] ekiyle, **su**'dan türetilmiş bulunmaktadır. Buna karşılık Hint-

Avrupa dillerinin Roman kolundan Fransızcada bu iki eylemin anlatımında "açlık" ve "susuzluk" kavramları temel alınmış (**faim** ve **soif**), bunları sahip olunan bir şey olarak algılayan bir adlandırmaya gidilmiştir (**avoir faim** ve **avoir soif**). Germen kolundan Almancada da aynı doğrultuda bir kavramlaştırmaya gidilmiştir (**Hunger bekommen, Durst bekommen**).

Bu gibi anlamlama farkları nedeniyle, genellikle, bir dildeki bir sözcük, bir başka dildekinin tam eşanlamlısı değildir. Kaldı ki, sözcüklerin her dilde, zaman içindeki kullanımları, onlara yeni yeni anlam ve değerler kazandırdığı için tam eşanlamlı olma olasılığı daha da azalır.

Aşağıda değineceğimiz kavram alanı konusu, belli bir dilin kendi içindeki anlamlama özelliklerinin incelenmesine yönelmektedir.

1.2.3. TÜRKÇENİN, KAVRAM ALANI BAKIMINDAN ZENGİNLİKLERİ

Bir dilin zenginliğinin kanıtları arasında, bir kavramla ilgili, birbirinden ufak anlam ayrımlarıyla ayrılan, eşanlamlı sayılan sözcüklerin, deyimlerin bolluğu gösterilmektedir. Bu açıdan bakılacak olursa Türkçenin, özellikle kimi kavram alanlarında zengin bir sözvarlığına sahip olduğu görülür. Örnekler üzerinde duralım:

Bir kimsenin, bir başkasının ya da başkalarının davranışlarından, bir olaydan üzüntü ya da kızgınlık duyarak onlarla ilişkisini kesmesi, yahut ilişkiyi isteksiz sür-

dürmesi konusunda birbirinden farklı şu sözcüklerden yararlanılıyor: **Küsmek, darılmak, gücenmek.** Bunların yanında, daha hafif kalan gücenmeler için, birbirinden ufak anlam ayrımlarıyla ayrılan **alınmak, incinmek, kırılmak** ve son yıllarda daha çok kullanılan **bozulmak** eylemlerine rastlıyoruz. **Hatırı kalmak, kalbi kırılmak, gönlü kalmak, gönül koymak, ağırına gitmek** gibi deyimleşmiş örnekleri ve **araları açılmak, aralarından kara kedi geçmek, yüz çevirmek, (birini) defterden silmek** gibi deyimleri bunlara ekleyebiliriz.

Burada, özellikle belirtilmesi gereken bir yön, **darılmak, küsmek, gücenmek** gibi eylemlerin yanında **incinmek, alınmak, kırılmak** sözcüklerinin, bir davranış, bir olay karşısında duyulan kırgınlığı kimi zaman içe atılan, dışa vurulmayan niteliğiyle belirtmesidir.

Aynı kavram alanında, değişik yapılardaki **dargın, dargınlık, küskün, küskünlük, gücenik, gücenikllik, kırgın, kırgınlık, arası açık**... gibi sözcükler de vardır. Şimdi daha başka alanlardaki örneklere geçelim:

Türkçenin zengin anlatım yollarından biri, bir olayın, bir eylemin gerçekleşmesine çok yaklaşıldığını anlatan, ancak gerçekleşmediğini belirten ve aralarında küçük ayrımlar bulunan sözcük ve sözcük öbeklerinin kullanımında görülür:

1. Neredeyse,
2. Az kalsın,
3. Az daha,
4. Aynı eylemin geçmiş ve gelecek zaman 3. kişi çekimlerinden oluşan **geldi gelecek, bitti bitecek** biçimleri,

5. Akşama sabaha,
6. Ha bugün ha yarın,
7. ...e ramak kalmak.

Şimdi bunları ayrı ayrı örneklerle gösterelim:

1. Tümce kuruluşunda belirteç görevi gören ve **ne** soru adılının türevlerinden biri olan (**ne**+[-rE] yön gösterme biçimbirimi + [-DE] kalma durumu biçimbirimi + [-(y)ise]nin birleşmesi ürünü) **neredeyse,** değişik kullanım özellikleriyle Türkiye Türkçesinin ilginç sözcüklerinden biridir; bir deyim niteliği de kazanmıştır:

a) Gerçekleşmesine çok yaklaşılan, ancak gerçekleşmeyen bir olayın anlatımı:

1. Ev öyle sallandı ki, neredeyse dolaplar üstüme devrilecekti.
2. Yağmur bir arttı, bir arttı ki, neredeyse sel basıyordu.

b) Bir süreye, bir uzaklığa, bir niteliğe yaklaşma anlatımı:

1. Neredeyse iki saat oluyor, adam hâlâ gelmedi.
2. Kuyruklar buradan, neredeyse istasyona kadar uzuyordu.

c) Karşılaştırma sırasında, bir niteliğe yaklaşma anlatımı:

1. Neredeyse, evin salonu kadar büyük bir mutfağı var.
2. Bizde öyle çok kalırdı ki, neredeyse aileden biri olup çıkmıştı.

2. **Az kalsın** da bir olayın gerçekleşmesine çok yaklaşıldığını, ancak gerçekleşmediğini, **neredeyse**'nin eşanlamlısı olarak dile getirir:

1. Kapının önüne bir çukur kazmışlar; az kalsın, düşüyordum.
2. Evden geç çıkmış; az kalsın, treni kaçırıyormuş.

3. **Az daha, az kalsın**'la tam eşdeğerli, eşanlamlı nitelik taşımakta, ona koşut bir kullanıma sahip bulunmaktadır. Yukarıdaki tümcelerde **az kalsın**'ı kaldırıp **az daha**'yı yerleştirebiliriz.

4. Bir olayın gerçekleşmesine çok yaklaşıldığı, aynı eylemin değişik zamanlarına ait 3. kişi çekimiyle dile getirilir:

1. Hava öyle bulutlandı ki, yağmur yağdı yağacak.
2. Evde içme suyu bitti bitecek... gibi.

Aynı anlatım biçiminde, çekimli eylemden önce **ha** ünlemi getirilerek **ha yağdı ha yağacak, ha bitti ha bitecek** gibi kullanımlara da rastlanır. Bir başka açıdan bu kullanımın "zaman açısından sınırlama" olarak nitelenebileceğini de söyleyebiliriz.[23]

5. **Akşama sabaha** deyimi yine, bir durumun sona ermesine çok az zaman kaldığını belirlemektedir:

1. Akşama sabaha ondan bir haber çıkar.
2. Doğumu yakın, akşama sabaha bekliyoruz.

Bu deyimin yanı sıra, bir kimsenin, özellikle bir ağır hastanın ölümünün çok yaklaştığı, ölmek üzere olduğu da **akşamlık sabahlık** anlatımıyla dile getirilir.

6. **Ha bugün ha yarın** deyimi de **akşama sabaha** deyimiyle aynı anlamı yansıtmakta, kimi zaman **ha** öğesi kaldırılarak **bugün yarın** biçiminde kullanılmaktadır.

---

23) Zaman açısından başka sınırlama örnekleri için bkz. Aksan 2002[a]: 210-212.

7. ...**e ramak kalmak** deyimi, bir olayın gerçekleşmesine çok çok yaklaşıldığını belirtmek üzere, özellikle de tehlike gösteren durumlarda kullanılır. Arapçada, vücutta son yaşam kalıntısını anlatan ve zamanla 'pek az' anlamına gelen **ramak** sözcüğüyle kurulan deyime şu örnekler gösterilebilir:

1. Öyle bir ateş yakmışlar ki, ormanın tutuşmasına ramak kalmış.
2. Depremde binanın yıkılmasına ramak kaldı.

Türkiye Türkçesinde, konuşulan ve yazılan dilde gerek sözcük, gerekse deyim niteliğiyle aynı kavram alanına giren öğelere daha pek çok örnek verilebilir:

Bir işin gerçekleştirilmesi sırasında gereken özenin gösterilmediğini anlatmak üzere şu bileşik sözcüklerden yararlanılmaktadır: **Baştansavma, üstünkörü, gelişigüzel, keyfekeder** ve ufak kullanım ayrımıyla **rastgele.** Bunlar arasından **baştansavma, baştan savmak** deyimindeki eylemin adlaştırılmasıyla oluşturulmuştur; bir işten bir an önce kurtulmaya dayanan bir anlatıma yönelmiştir. **Üstünkörü**[24] bileşik sözcüğü, bir işin üstten, derinliğine ve inceliğine inilmeden ele alındığını belirtmektedir. **Gelişigüzel**'de ise ilginç bir adlandırma örneği görülmekte, işin yapılışında özen gösterilmediği, oluruna bırakıldığı anlatılmaktadır.

Anadilimizde, bir insanın herhangi bir çevrede, bir işte, bir başkası tarafından desteklenmesini, korunmasını anlatmak üzere, değişik anlamları, kullanım yerleri

---

24) Buradaki **körü** öğesinin açıklanması kolay değildir. XVI. yüzyıl metinlerinden birinde (bkz. Tar. S. VI) **üstünköyü** geçmekte, Anadolu'da **üstünkör**'le birlikte **üstünköy** kullanılmaktadır (bkz. DS XI). **Körü** öğesi bizce, **kör-** (gör-) eyleminin ulaç biçimi olarak 'üstten bakarak' anlamındaki bu sözcüğü oluşturmuştur.

de bulunan **korumak, esirgemek, kayırmak, kollamak, ilgilenmek, desteklemek, destek olmak, gözetmek, tutmak** (birini) eylemleri ve Arapça **himaye** ile kurulmuş **himaye etmek**'ten yararlanılmaktadır. Bunlara ek olarak **göz kulak olmak, kol kanat germek, arka çıkmak, sahip çıkmak** deyimleri de sözvarlığında yer alıyor.

Bir konuya, bir kimseye ilgi göstermemeyi, bir davranış karşısında tepkisiz kalarak ona önem vermemeyi anlatan çeşitli örnekler bulunmaktadır: **İlgi göstermemek, ilgisiz kalmak, ilgilenmemek, kayıtsız kalmak, aldırmamak, umursamamak, önem vermemek, (hiç) tınmamak.** Aynı kavramı yansıtmak üzere şu dokuz deyimle de karşılaşıyoruz: **Umurunda (bile) olmamak, aldırış etmemek, oralı olmamak, o taraflı olmamak, kılını (bile) kıpırdatmamak, kulak asmamak, hasbi geçmek, istifini bozmamak, işitmezlikten gelmek.**

Anadilimizde, bir olayın gerçekleşmesinden sonra uzun bir sürenin geçtiğinin belirtilmesi için **çoktandır, çoktan beri, hanidir, ne zamandır, uzun zamandır,** hatta **aylar var, yıllar var** gibi sözlerden yararlanılmaktadır. Aynı alanda düşünebileceğimiz, ancak, çok daha önceye uzanan bir olayı dile getirmek üzere –biraz da abartmalı olarak– **oldum bittim, oldum olası** deyimlerine ve **kendimi bildim bileli** anlatımlarına başvuruluyor.

Kalabalığı, bir yerdeki insan çokluğunu dile getirmek üzere **kalabalık** sözcüğünün yanı sıra, durumu niteleyen ve Arapçada kıyamet gününü anlatan **mahşer** ve **mahşer gibi** benzetmeleri kullanılmaktadır. **Tıklım**

tıklım, omuz omuza ikilemeleri de aynı nitelemelerdendir. Dildeki **iğne atsan yere düşmez, binbir ayak bir ayak üstünde** deyimleri de aynı kavram alanına giriyor.

Türkçede, zengin bir kavram alanı olarak "ölmek" kavramının çeşitli anlatımlarıyla karşılaşıyoruz: **Ölmek**'le birlikte Arapça **vefat** sözcüğüne dayanan **vefat etmek,** aktarmalı anlatımla **can vermek, canı çıkmak, son nefesini vermek, aramızdan ayrılmak** kullanılmakta, ayrıca, zengin deyimlerle aynı kavram anlatılmaktadır: **Ruhunu teslim etmek, gözlerini kapamak, Hakkın rahmetine kavuşmak (rahmet-i Rahmâna kavuşmak), ömrü vefa etmemek, vadesi gelmek (yetmek), eceli gelmek,** betimlemeli ve aktarmalı anlatımla **iki eli yanına gelmek.** Argoda aktarmalı ama aşağılayıcı anlatımla **kalıbı dinlendirmek, kuyruğu titretmek, nalları dikmek** deyimleri bulunmaktadır.

Türkçede **şaş-** eylemi, sözcük ailesi bakımından olduğu kadar, kavram alanı, özellikle de anlam gelişmeleri açısından ilginç bir örnektir.

Beklenmedik, umulmadık bir olay, bir davranış karşısında beliren duyguyu anlatan eylem, **şaşmak** dışında **şaşakalmak, şaşıp kalmak** gibi yardımcı eylemlerle kullanılışının yanında, Arapça kökenli **hayret** sözcüğüne dayanan **hayret etmek, hayrette kalmak, hayrete düşmek** biçimlerinde de aynı kavramı dile getirir. Bu kavram alanında bir ad aktarması (metonümia) aracıyla konuyu somutlaştırarak, şaşkınlık içinde bulunan bir kimsenin bir hareketini betimleyen **parmak ısırmak, parmağı ağzında kalmak, küçük dilini yut-**

mak deyimleri de bulunmakta, biraz abartılı olan bu deyimlerin yanında **bir yaşıma daha girdim** de kullanılmaktadır.

Türkiye Türkçesinde **gözlerine (gördüklerine) inanamamak, kulaklarına (duyduklarına) inanamamak** gibi deyimler de yine aşırı şaşma anlatan örneklerdendir.

Şaş- kökünün [-İr] ekiyle kullanılan **şaşır-** çatısı yine, hayrette kalmayı da anlatabilmekte, bunun yanı sıra, yapacağını bilememeyi, bir işte doğru olanı yapabilme yeteneğini yitirmeyi dile getirmektedir. Aynı kavram, **şaşkına dönmek, şaşkınlaşmak, şaşırıp kalmak, şaşalamak** gibi biçimlerde anlatılabildiği gibi, **afallamak, afallaşmak, alıklaşmak** eylemleriyle de yansıtılabilmektedir.

Burada, son olarak, konuşulan dilde, çoğu kez gerçekleşmesi beklenmeyen, istenmeyen bir olay, bir durum karşısındaki tepkiyi belirtmek üzere başvurulan anlatım örneklerine değinmeden geçemeyeceğiz.[25] Böyle bir durumda **bak şimdi!, al bakalım!, haydi bakalım!, hoppala!, yok yahu!, yapma!, oldu mu ya?, bak şu işe!, bu da nereden çıktı?** kullanılırken, ayrıca beş ayrı deyimden de yararlanılmaktadır: **Bir bu eksikti!, öp babanın elini!, ayıkla pirincin taşını!, al bir de buradan yak** ve **buyrun cenaze namazına!..**

Bu bahiste verilen örneklerden de görüleceği gibi, Türkçede aynı kavram alanına giren pek çok **eşanlam-**

25) Türkiye Türkçesinde daha başka kavram alanlarından örnekler için ayrıca bkz. Aksan 2000[a]: 147-159; 2003: 57-65.

lı öğe bulunmaktadır. Gerçekte **eşanlamlılık** (Fr. synonymie), bir dilin zenginliğini gösteren en belirgin ölçütlerden biridir.[26]

Anadilimizin Türkiye Türkçesine gelinceye kadarki evrelerinde eşanlamlılığın pek çok örneği görülmektedir. Daha Orhun ve Yenisey yazıtlarında, bizim "tam eşanlamlı" olarak adlandırdığımız sözcüklerin bulunması ilginçtir. Çünkü bu gibi öğeler, aslında farklı anlamlardayken, genellikle çok uzun zamanda, kimi kez yüzyıllar süren anlam gelişmeleri sonunda bu niteliği kazanmışlardır.[27] Dolayısıyla, tam eşanlamlıların eldeki en eski metinlerde bulunması, bunların bu metinlerden çok önceleri, değişik anlamlarda yaşadığını göstermekte, böylece, bir dilin yaşı konusunda ipuçları ortaya koymaktadır.[28] Burada bir-iki örnek üzerinde duralım:

Orhun yazıtlarında, bugünkü **işit-** ve **dinle-** eylemleri aynı tümce içinde, aynı anlamda kullanılıyordu:

"Bu sabımın edgüti eşid, katıgdı tiñla"

Kültigin yazıtı, güney 2.

(Bu sözümü iyice işitin, sıkıca dinleyin)

Bu örnek, o dönemde "tam eşanlamlı" görünümündeki bu iki eylemin –dilbilimcilerin kanıtladığı ve bizim, yukarıda anılan yazılarda, bugünkü **göndermek** ve **yollamak** eylemlerinde ortaya koyduğumuz gibi– daha önceki dönemlerde farklı anlamlar taşırken birbirine

---

26) Dilbilim açısından eşanlamlılık ve Türkiye Türkçesindeki örnekleri konusunda daha geniş bilgi için bkz. Aksan, 2000[a]: 68-73; 2002[a]: 78-81 ve 126-129.

27) Bu gelişmelerin örnekleri için bkz. Aksan, 1975: 531-542 ve 2000[b]: 67-75.

28) "En Eski Türkçenin İzlerinde" adlı kitabımızda (2000[b]), Türkçenin en eski metinlerinden çok daha öncesini aydınlatmak, onlardan daha birkaç binyıl önce yaşadığını ortaya koymak üzere belirlediğimiz ölçütlerden biri olarak bu konuya, örnekleriyle uzun uzadıya değindik.

yaklaştıklarını, dolayısıyla, uzun yüzyıllar eskiye giden bir dilin öğeleri olduğunu göstermektedir (Daha başka örnekler için bkz. Aksan, 2000[b]).

Türkçenin, kitabımızın Giriş bölümünde kısaca değindiğimiz ve başka yayınlarımızda birçok örneğini verdiğimiz bir özelliğine, burada uzun uzun yer vermek istemiyoruz. Şu kadarını belirtelim ki, renk adlarını ve özellikle bunların tonlarını anlatan sözcükler, anadilimizin kavramlaştırmada ne ölçüde doğaya dayalı, aynı zamanda ayrıntılara inen bir anlatıma yöneldiğini, ortaya koymaktadır. Hint-Avrupa ailesindeki dillerden başkalık gösteren bu niteliğiyle Türkçe, akrabalık bağlarını anlatan sözcüklere geldiğimizde yine ayrıntılı anlatımla kendine özgü bir görünümle karşımıza çıkar.[29] Örneğin Türkçede "baldız", "elti", "görümce" ve "yenge" ayrı ayrı kavramlar oluştururken Hint-Avrupa dil ailesinde tek bir göstergeyle dile getirilir (Sırasıyla, Fransızcada **belle-sœur,** İngilizcede **sister-in-law,** Almancada **Schwägerin**). Bu durumun daha başka örneklerini de gösterebiliriz.

Anadolu ağızlarımıza bakacak olursak, ilgili bahiste görüleceği gibi, soyut ve somut kavramlarda, doğayla ilgili konularda, bitki adlarında, tarım ve hayvancılığa ilişkin alanlarda ve insanların yaradılış ve davranışlarını anlatan öğelerde eşanlamlıların zenginliği, aynı alana giren öğelerin bolluğu dikkati çeker.

Bilindiği gibi, Türk Dil Devrimi'nin başladığı 1932'den bu yana, anadilimizin kök ve ekleriyle pek

29) Bu konuda bilgi ve örnekler için bkz. Aksan, 1971: 95-101; 2000[a]: 147-159.

çok öğe türetilmiş, bunların karşıladığı Arapça, Farsça ve Batı kökenli sözcüklerin büyükçe bir bölümü unutulup kullanımdan düşerken bir bölümü de günümüzde, Türkçeleriyle birlikte yaşar duruma gelmiş, böylece, dildeki eşanlamlıların sayısını artırmıştır. Örneğin **matbuat, intihap, istihlâk, istimal, müstahsil, efkâr-ı umumiye, mütekait**... gibileri bütün bütün unutulmuş, bunların yerini, sırasıyla **basın, seçim, tüketim, kullanım, üretici, kamuoyu, emekli** almıştır. Buna karşılık, günümüzde eşanlamlı olarak her ikisi de kullanımda olan **yaşam (hayat), önlem (tedbir), doğa (tabiat), sorun (mesele, problem), güvence (teminat), durum (vaziyet), neden (sebep), kanı (kanaat)**... gibi örnekler bulunmaktadır. Ancak, dilin asıl zenginliğini bu gibi örnekler değil, onun kendi içinde oluşmuş, kendi ek ve köklerinden türemiş sözcükler ortaya koymaktadır. Aşağıda, bunlardan birine daha yer veriyoruz:

Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde "pişirmek" kavram alanını inceleyecek olursak, küçük anlam ayrımlarını ortaya koyan çeşitli eylemlerle karşılaşırız: **Pişir-**, bir besin maddesini belli bir sıcaklıkta, yenebilecek duruma getirmeyi anlatırken, **kotar-**, 'pişen yemeği kaba boşaltmak' anlamına gelmekte, aynı zamanda bir somutlaştırma aktarmasıyla aynı eylem, bir işi bitirmeyi, sonuçlandırmayı belirtmektedir. Yine aynı anlamdaki **haşla-** ile **kaynat-** arasında derece ve süre ayrımı bulunmakta, bunlardan ilki çok sıcak suya daldırmayı, orada bir süre tutmayı, ikincisi ise su içinde su kaynayıncaya kadar tutmayı anlatmaktadır. **Haşlanmış yumurta** ve **kaynamış yumurta** arasındaki ayrım, bu

anlam farkını da belirtiyor. **Kızart-** ve **kavur-** eylemleri yine bir anlam ayrımını ortaya koyuyor: **Kız-** 'ısısı artmak' eylemine dayanan **kızart-**, bir besinin kızgın yağ içinde pişirilmesini, **kavur-** ise yağ katmadan, yüksek ısı altında pişmesini sağlamayı dile getiriyor. Aynı alandaki iki eylem ise **börttür-** ve **öldür-**'dür. **Börttür-** eylemi, ancak, renkleri sararacak kadar kavurmayı, **öldür-** ise kimi zaman, soğan gibi sebzeleri börttürme ya da ezme yoluyla yenecek duruma getirmeyi anlatıyor (Burada bu eylemlerin öteki yan anlamlarına, değişik çatılarına ve türevlerine değinilmemiştir).

PEKİŞTİRMELERDE ANLAM AYRIMLARI, İNCELİKLERİ

Türkçenin anlatım gücünü artıran, kendine özgü niteliklerinden biri, **pekiştirme** olgusudur; dilde ad, sıfat, belirteç gibi görevleri üstlenen sözcüklerin başına, önseslerindeki iki sesin /p/, /m/, /r/, /s/ gibi seslerle oluşturduğu bir hecenin eklenmesiyle gerçekleştirilir: **Sarı**'dan **sapsarı, doğru**'dan **dosdoğru, yeşil**'den **yemyeşil,** yabancı kökenli **tamam**'dan **tastamam, temiz**'den **tertemiz**... örnekleri böylece oluşturulmuştur.

Eğer başka dillere bakacak olursak, bu pekiştirmelerin ancak sözcüğün başına, çoğunlukla bir başka sözcüğün getirilmesiyle sağlandığı göze çarpar. Örneğin Almancada "sapsarı" kavramı ancak **glänzend gelb** 'parlak, pırıl pırıl sarı', Fransızcada **tout à fait jaune** 'tamamiyle sarı', İngilizcede **bright yellow** 'parlak sarı' biçiminde dile getirilmektedir.

Türkçede, bu tür pekiştirmelerde ses açısından bir kurala bağlamanın, hangi seslerin kullanılacağını belirlemenin güç olmasının yanı sıra anlam açısından bu gibi sözcüklerin ortaya çıkan birtakım değişkeleri de bulunmakta, örneğin **düz** sıfatının pekiştirilmiş biçimi **dümdüz**'le birlikte bir de **düpedüz** sözcüğü kullanılmaktadır. İki biçimin anlam ayrımını göstermek üzere örneklere bir göz atalım:

Dümdüz:

1. Buradan dümdüz gidip ilk sapaktan sola dönün.
2. Duvar alçılanınca dümdüz olmuş.
3. Havaalanı yapmak için dümdüz bir ova gerekli.

Düpedüz:

1. Bu olay düpedüz dolandırıcılıktır.
2. Konuşmasında düpedüz başkanı suçluyordu.
3. Onunki çekingenlik değil, düpedüz korku.

Dümdüz ile /p/ sesi ve bir /e/ ünlüsünün eklenmesiyle kurulan **düpedüz** arasında, dikkat edilecek olursa anlam ve kullanım açısından ayrım ortaya çıkmaktadır. Her ikisi de hem sıfat, hem belirteç olarak görev görebilen bu sözcüklerden **dümdüz** daha çok, somut kavramlar, nesne ve eylemler için, **düpedüz** ise genellikle soyut kavramlar ve eylemler için kullanılmaktadır.

Aynı yapıdaki **yapyalnız/yapayalnız, sapsağlam/sapasağlam, çepçevre/çepeçevre** örneklerinde, ikinci sözcüklerde kavramın daha güçlü bir biçimde yansıtıldığı görülür. Örneğin;

"Kızları evlenince evde yapyalnız kalmış" tümcesinin yanında,

"Kızları evlenince evde yapayalnız kalmış" tümcesi yalnızlığı daha çok vurgulamaktadır.

İlginç bir pekiştirme örneği, **gündüz**'ün pekiştirmeli biçiminde karşımıza çıkıyor. **Gümgündüz** biçimi bulunmazken **güpegündüz** biçimi kullanılmakta,

"Güpegündüz ışıkları niye yakıyorsunuz?" ya da

"Eve güpegündüz hırsız girmiş"

örneklerinde olduğu gibi, ortalığın apaydınlık olduğu saatlerdeki bir eylemi anlatmaktadır. Aynı anlam, Türkçede **gündüz gündüz** ikilemesiyle de dile getirilebilmektedir.

/p/ ünsüzü ve /e,a/ ünlüsüyle yapılanların yanı sıra sözcüğün ilk hecesinden sonra /ıl/ eklenmesiyle de pekiştirmeye gidildiğini görüyoruz. Böylece, ilkinden daha güçlü bir pekiştirme sağlanmaktadır: **sırsıklam-sırılsıklam** gibi. Aynı biçimde, **çıplak** sıfatının **çırçıplak**'la birlikte **çırılçıplak** olarak da kullanıldığını görüyoruz.

Türkçede, dinleyen/okuyanı daha çok etkilemek amacıyla, kimi eylemlerde de pekiştirilmiş biçimler kullanılır. İlk iki sesine /r/ sesi eklenerek elde edilen hece yinelenmekte, böylece **ter ter tepinmek, tir tir titremek (tiril tiril titremek** biçimi de vardır) biçimleri meydana getirilmektedir. Bu arada, **kasılmak** eyleminin yanı sıra **kas kas kasılmak** da kullanılmaktadır ki, eylem kökünün yinelenmesiyle oluşmuştur. Bugün ölçünlü dilde sık geçmeyen ve bir olaydan, yapılan bir yanlıştan aşırı pişmanlık duyarak yanmayı anlatan **yaf yaf yanmak** örneğinde ise eylemin ilk iki sesine /f/ eklenerek bu hece yinelenmektedir. Anadolu ağızlarında 'çok acımak, yüreği yanmak' anlamında, Kastamonu

ve Konya dolaylarında (bkz. DS XI) kullanılan bu eylemin yanında, Konya dolaylarında **yaf yaf etmek** 'pişman olmak' eylemine de rastlıyoruz (a.y.).

BİLEŞİK SÖZCÜKLERDE

Türkçenin sözcük düzeyindeki zenginliklerine eğilirken bileşik sözcüklerine de değinmek gerekir, sanıyoruz.

Bilindiği gibi, birden çok sözcük bir araya gelirken kimi zaman her öğe kendi anlam ve işleviyle devreye girer; anlatılan nesnenin, aracın ya da yerin etkinliğini, niteliğini belirtmek üzere birbirine bağlanır. **Dikimevi, bakımevi, biçerdöver, uçaksavar, akarsu, yağlıboya, önsöz, içkulak**... gibileri bu türdendir. Bu öğelerin bağlanışında, ilkinin son sesindeki ünsüzle ikincinin önsesindeki ünlü, bir hece oluşturacak biçimde kaynaşabilir. Kimi örneklerde yardımcı eylemlerden yararlanılarak **alıvermek, yazıvermek** gibi tezlik, **yazadurmak, gidedurmak** gibi sürerlik gösteren bileşik eylemlere yönelinir. Kimi bileşiklerde ise yabancı kökenli adlarla **farkedilmek, hissetmek, hallolmak** eylemleri oluşturulur.

Bileşik sözcükler içinde gerek anlam, gerekse adlandırma açısından ilginç ve önemli olanlar, değişik öğelerle yeni bir anlamı yansıtmak üzere oluşturulmuş örneklerdir ki, dilin anlatım inceliğini ve canlılığını ortaya koyan, yerine göre, nükte ve alaya yönelen **vurdumduymaz, çıtkırıldım, şıpsevdi**... gibilerini, sözcük düzeyindeki anlatım incelikleri üzerinde durduğunuz bölümde (3.1.) ele alıyoruz.

Türkçede yeni, değişik bir kavramı yansıtmak üzere bir araya getirilen öğelerden kurulu bileşik sözcükler arasında, kavramı güçlü bir biçimde dile getirebilen, bilinen nesnelere dayanarak doğadaki renkleri söze dönüştüren renk adları ve renk tonları, dilin bir yönüne de ışık tutar: **Kavuniçi, gülkurusu, vişneçürüğü, camgöbeği, limonküfü, narçiçeği, yavruağzı, soğankabuğu, pişmişayva, sütlükahve, devetüyü**... gibi örnekleri başka dillerdeki karşılıklarıyla bir araya getirecek olursak, anadilimizin doğaya dayalı, ayrıntıları belirleyebilen anlatım gücüne sahip bir dil olduğunu görürüz.

Ölçünlü (standart) dilde, yeni bir kavramı anlatmak üzere bir araya gelen öğelerle kurulu örnekler arasında **adamakıllı, başıbozuk, kıyasıya, üstünkörü, gelişigüzel, birtakım, kuşbaşı, gecekondu**... gibi daha birçokları vardır. Bitki ve hayvan adlarından bir bölümü de birtakım benzetmelere dayanan aktarmalarla oluşturulmuştur. Bitkilerden **civanperçemi, horozibiği, ayıkulağı, katırtırnağı,** hayvanlardan **karafatma, danaburnu, kadıniğnesi, denizatı**... gibileri bu arada sayılabilir.

Anadilimizde, insanların fiziksel ve ruhsal niteliklerini, davranış özelliklerini betimleyen pek çok bileşik sözcükle de karşılaşırız. Fiziksel niteliklerle ligili **bastıbacak, düztaban, palabıyık, pisbıyık, kepçekulak, fındıkkurdu**... gibi, ruhsal nitelikleri ve davranışları belirleyen **dalkavuk, çalçene, çenebaz, boşboğaz, pisboğaz, açıkgöz, ağırbaşlı, soğukkanlı, nanemolla, cingöz**... gibi örnekler kullanılmaktadır.

Bunlar içinden, özellikle son sıralananlar, aktarmalı anlatım örneği oluşturmaktadır.[30]

Hemen belirtelim ki, çeşitli bilim, teknik, sanat alanlarının terimlerinde bileşik sözcükler önemli bir yer tutmaktadır. Bir yandan dilde yeni bir kavram meydana gelirken, bir yandan da yeni ve yabancı kavramlar dile aktarılırken, çeviri yoluyla birçok bileşik sözcük ortaya çıkmaktadır.

Dil Devrimi sürecinde ve sonrasında Türkçenin sözvarlığına binlerce yeni öğe kazandırılırken, Osmanlıcadan kalan, Arapça ve Farsçadan ya da öteki yabancı dillerden gelen öğelere karşılıklar bulunurken, bağlantılı dil niteliğindeki anadilimizin bileşik sözcükler kurma eğiliminden de büyük ölçüde yararlanılmıştır. Bunlar, hem ölçünlü dilde yaygınlaşan **olağanüstü** (fevkalade), **konuksever** (misafirperver), **bilirkişi** (ehl-i vukuf), **suçüstü** (cürm-i meşhud), **soykırım** (katl-i'âm), **önsezi** (hiss-i kable'l-vuku), **anayasa** (teşkilât-ı esasiyye kanunu), **başbakan** (başvekil)... gibi, terim nitelikleri ancak bir alan sözlüğünde yer aldıklarında belirecek olan öğelerde, hem de bilim, teknik, sanat alanlarının terimlerinde görülmektedir. Yüce Atatürk'ün hazırladığı "Geometri" kitabında (1971, TDK), kendi türettiği **açı, üçgen, kesit, yatay, yüzey, çarpı, eksi**... gibi sözcükler yer alırken, eğitim-öğretim alanında yerleşen bu öğelerin yanında **açıortay, eşkenar, içaçı, tersaçı, dörtgen, ikizkenar, yarıçap**... gibi bileşik sözcük niteliğindeki terimler de yerleşmiştir.

---

30) Aynı niteliklerle ilgili başka örnekler şu kitabımızda ele alınmıştır: Aksan 2003: 104-108.

Dil Devrimi süreci içinde ve daha sonra, çeşitli alanlarla ilgili olarak, aynı eğilimle oluşturulan pek çok terim vardır ki burada bunlardan pek azını verebiliyoruz: **Varoluşçuluk, gerçeküstücülük, tümevarım, tümdengelim, usavurma; içbükey, dışbükey, izdüşüm, ısıölçer, ışıkölçer; eşcinsel, eşzamanlılık, artzamanlılık, ortaçağ, yeniçağ, yakınçağ; dilbilim, ruhbilim, göstergebilim; atardamar, toplardamar, kemikdoku; büyükelçi, büyükşehir, anakent; başyapıt, başyazar; dışalım, dışsatım; eklembacaklılar, kafadanbacaklılar; altyapı, bilgisayar**... vb.

Dildeki bu eğilim, günlük dildeki yeni yeni kavramların aktarılmasında da kendini göstermektedir: **Çekyat, kazıkazan, kapkaç** gibi.

1.2.4. DEYİM DÜZEYİNDEKİ ZENGİNLİKLER

Bir dilin sözvarlığının en önemli öğeleri arasında yer alan deyimler, o dili konuşan toplumun maddi ve manevi kültürünü, algılama, anlatım ve imgelem gücünü, nükte eğilimini bütünüyle ortaya koyan sözlerdir. Dilbilim çalışmalarında, doğrudan doğruya deyimleri inceleyen ve çeşitli dillerin deyim varlığını bir araya getirerek özelliklerini belirleyen, Fransızcada **phraséologie** ya da **idiomatique** adı verilen bir alan bulunmaktadır.

Bundan önce yayımlanan kitaplarımızda, Türkçedeki deyimleri anlam, yapı, ses açısından ele alarak geçmiş dönemlerdeki görünüşlerine de değinmiştik.[31] Bu

31) Bkz. Aksan 2000[a]: 171-182; 2002[b]: 95-133; 2003[8]: 85-110.

kitapta Türkçeyi, zenginlikleri açısından incelerken deyimlerindeki çeşitliliğe ve zenginliğe ağırlık vermek, kimi örnekler üzerinde durarak bunların anlatım gücünü ortaya koymak istiyoruz (Ayrıca bkz. Bölüm 3.2.).

Deyimler, birden çok sözcüğün belli bir anlamı anlatmak üzere bir araya getirildiği söz öğeleridir. Ancak burada, **deyimleştirme** (Alm. da Idiomatizität) adı verilen bir olguyu göz önünde tutmak gerekir: Deyimdeki sözcükler, kendi anlamları dışında, yeni bir anlamı yansıtmak üzere yan yana gelmişlerse burada bir deyimleştirme söz konusudur. Örneğin **turnayı gözünden vurmak** ile amaçlanan, girişilen bir işte en kazançlı, en iyi ve önemli bir sonuca ulaşmayı başarmaktır. Bir kimse bunu kullanırken "turna", "göz" ve "vurmak" kavramlarını zihninden geçirmez; bir kalıp olarak bu sözden yararlanır. **Uyuyan yılanın kuyruğuna basmak, pişmiş aşa soğuk su dökmek,** birinin **ensesinde boza pişirmek, tekne kazıntısı, çöpsüz üzüm**... gibi, çeşitli türlerdeki deyimler de aynı yolda, sözcüklerinin tek tek anlamlarıyla değil, bir kalıp olarak değişik bir anlamı yansıtmaktadır. Buna karşılık tam deyimleşme göstermeyen **eli ayağı tutmak, hal hatır sormak, halden anlamak, gözü takılmak, gizli kapaklı, solda sıfır, rekor kırmak**... gibi deyimlerde, tek tek öğelerin anlamları zihinde canlanmaktadır.

Türkçedeki deyimlerin çeşitli bakımlardan nitelikleri ve örneklerine geçmeden önce, bütün dillerde görülen bir eğilime değinmek istiyoruz:

Dünyanın her dilinde bir durumu, bir davranışı, doğadaki nesnelerden, canlılardan yararlanarak, **somutlaştırma** yoluyla anlatan deyimler bulunmaktadır. Ör-

neğin bir işi, ondan kolaylıkla yararlanıp çıkar sağlayacak olan güvenilmez bir kimseye emanet etme durumu, Türkçede **kediye peynir tulumu** deyimiyle anlatılır. Almancada aynı durum yine aynı eğilimle, ancak **keçi** ve **bahçıvan** kavramlarına dayanılarak dile getirilir: **Den Bock zum Gärtner machen** ("Keçiyi bahçıvan yapmak"). Aynı biçimde, Türkçede, bir işte her iki tarafı da idare etmeyi anlatan **tavşana kaç, tazıya tut demek** deyimi, Fransızcada **ménager la chèvre et le chou** ("keçiyi ve lahanayı idare etmek") olarak anlatım bulmaktadır. Örnekleri kolayca artırılabilecek olan bu deyim türü –aşağıda değineceğimiz gibi– Türkçede çok geniş bir yer tutmaktadır.

DEYİMLERİN NİTELİKLERİ, TÜRLERİ

Türkiye Türkçesindeki deyimler değişik açılardan incelenebilir.[32] Biz burada, deyimlerimizin niteliklerini, dolayısıyla da türlerini başlıca şu bakımlardan belirlemek istiyoruz:

1. Anlatım gücünü artıran anlam olaylarından, sözsanatlarından yararlanmaları nedeniyle anlambilim açısından,
2. Kuruluş, sözdizimi özellikleri açısından,
3. Ses özellikleri açısından,
4. Toplumdaki gelişme ve değişmeleri yansıtmaları açısından.

---

32) Bu konuda ayrıca bkz. Aksoy 1976: 403-425; Aksan, 2000[a]: 171-180

Şimdi, bunlar üzerinde ayrı ayrı duralım:

1.a) Deyimlerimizin bir bölümü, benzetmelerden yararlanır. Dilbilimde **benzetme** (İng. simile, Osm. teşbih) adını alan anlam olayı bir durumu, bir konuyu, bir davranışı ya da tutumu doğada, çevrede bulunan nesnelerin, canlıların belirgin niteliklerinden yararlanarak çok güçlü bir biçimde anlatmayı sağlar, bu nesnelerle benzerlik kurarak dile getirir.

Her dilde rastlanan bu anlam olayının Türkçedeki örnekleri, anlatım gücü açısından, gerçekten ilgi çekicidir. Çoğunlukla **gibi** ilgeci ve **benzemek, dönmek** eylemlikleriyle kullanılan yüzlerce örnek arasından şunları göstermek istiyoruz:

Pişmiş kelle gibi sırıtmak, kedi ciğere bakar gibi bakmak, dolap beygiri gibi dönüp durmak, kene gibi yapışmak, kedi gibi dört ayağı üzerine düşmek, tabanı yanmış it gibi dolaşmak, nalıncı keseri gibi kendine yontmak, gözleri fal taşı gibi açılmak, arpacı kumrusu gibi düşünmek; suyu kesilmiş değirmene dönmek, musluk sıçanına dönmek, gözleri kan çanağına dönmek, eşekten düşmüş karpuza dönmek, kuşa benzemek... vb.

Bütün bu örneklerin temelinde, dilde yerleşik olan **tilki gibi** (kurnaz), **limon gibi** (ekşi), **pamuk gibi** (yumuşak), **fitil gibi** ya da **dut gibi** (sarhoş), **barut gibi** (öfkeli) türündeki kalıplaşmış anlatımlarda görülen eğilim bulunmaktadır.

b) Anlambilimde benzetmelerin ikinci aşaması olarak görülen ve genel dilde **mecaz** olarak adlandırılan anlam olayları **aktarma**'lardır ki, bunlardan en yaygın olanı **deyim aktarması**'dır (Yun. metaphora, iğretile-

me). Bunun yanında, **ad aktarması** (Yun. metonümia, mecaz-ı mürsel) ve daha değişik türler de bulunmaktadır. Benzetmelerde **gibi, dönmek, benzemek** gibi öğeler kullanılırken, deyim aktarmalarında bunlar kalkarak nitelenen şey, benzeyen nesnenin adıyla anılır. Örneğin, evinde oturmayıp çok sık gezen bir kadını aşağılamak için sarfedilen **sokak süpürgesi** ya da insanı hiç bırakmadan devamlı üzüp sıkıntıda bırakan bir durumu anlatan **ömür törpüsü,** ufak tefek ama sevimli, canayakın genç kız ya da kadınlar için kullanılan **fındıkkurdu** böylece, benzetmenin ikinci aşamasında oluşmuş deyim aktarmalarındandır.

Anlambilim açısından incelendiğinde, deyim aktarmalarının değişik türleriyle karşılaşılır: Doğadan insana, insandan doğaya aktarmalar, doğadaki nesneler ve duyular arasında gerçekleşenler ve **somutlaştırma**'lar.[33]

Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinden halk ağızlarına, yurt dışındaki lehçelere ve eski dönemlerine kadar Türkçe, somutlaştırmaya en geniş ölçüde yer veren dillerden biridir. Bu olayda soyut, anlatımı kolay olmayan durum, olay ve davranışlar, insan yaşamında karşılaşılan somut birtakım davranışlardan, olaylardan ve doğadaki nesnelerden yararlanılarak, adeta bir basit dekor kurulup sahnelenerek anlatılmaktadır. Aynı açıdan dilimiz –birçok yerde belirttiğimiz gibi– bir "somut anlatım dili"dir.

Deyimlerimizden, bölümün başında, **deyimleştirme** sonucunda oluştuklarından söz ettiğimiz **turnayı**

33) Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Aksan 2002[a]: 113-120.

gözünden vurmak, uyuyan yılanın kuyruğuna basmak gibi örnekler, içerdikleri öğeler bir bütün halinde yeni bir anlam yansıttıkları için "tam deyim" olarak nitelenmekte, ayrıca somutlaştırma ürünü niteliği taşımaktadırlar.

Türkiye Türkçesinin deyimleri arasından aşağıya aldıklarımız, somut anlatıma yönelen bu deyim türünün ilginç örneklerindendir:[34]

Öküz altında buzağı aramak, bir taşla iki kuş vurmak, baltayı taşa vurmak, bin dereden su getirmek, birinin çanına ot tıkamak, kaş yapayım derken göz çıkarmak, diken üstünde oturmak, bir pire için yorgan yakmak, kaşığıyla verip sapıyla göz çıkarmak, yangına körükle gitmek, atını sağlam kazığa bağlamak, yüze yüze kuyruğuna gelmek, bıçak kemiğe dayanmak, üstüne tuz biber ekmek, kendi yağıyla kavrulmak, yukarı tükürsem bıyık, aşağı tükürsem sakal... vb.

Deyimlerimiz içinde, insanların fiziksel, özellikle de ruhsal niteliklerini anlatan ve yine somutlaştırmadan yararlanan örnekler de bulunmaktadır. Burada birkaçını vermekle yetineceğimiz bu sözler arasında fiziksel nitelikleri gösteren ve aşağılayıcı yönleri de bulunan **çam yarması, yağ tulumu, pişmiş kelle, yalı kazığı, yer cücesi;** insanların ruhsal yapılarını ve belirgin davranışlarını betimleyen **dilli düdük, eli maşalı, eli bayraklı, kulağı delik, sallabaş, deli fişek** gibileri de yer almaktadır.

---

34) Başka örnekler için ayrıca bkz. Aksan 2000[a]: 177-180; 2003: 97-104.

Somutlaştırma eğilimi bitki ve hayvan, araç-gereç, yemek adlarına kadar pek çok kavramlaştırma örneğinde etkili olmaktadır.

c) Deyimlerimizde görülen ikinci bir aktarma türü **ad aktarması**'dır. Aynı zamanda bir söz sanatı olan bu anlam olayında bir kavram, bir olay ya da durum, onu gösteren sözcüklerle değil, onu dolaylı yoldan anlatan, ilişkisinin bulunduğu kavramlarla dile getirilir. Örneğin büyük bir şaşkınlık belirtisi gösterme, bu durumda insanların davranışlarına dayanılarak **parmak ısırmak, parmağı ağzında kalmak** biçiminde anlatılır. **Elini cebine atmak,** para vermeye davranmayı, **el açmak, avuç açmak,** başkasından para istemeyi ve dilenmeyi, **kolları sıvamak,** bir işe girişmeye başlamayı söze dönüştürür. **Dilini tutmak** ise, konuşma eylemiyle ilgisi dolayısıyla **dil**'den yararlanarak 'söyleyeceklerini söylememek' anlamını taşır.

Dilden dile, aynı eğilim sonucunda oluşmuş deyimler arasında, yakınlıklar, eşlikler bulunmaktadır. Örneğin bir insan için "ölüme yakın olmak" kavramı anlatılırken Türkçede **bir ayağı çukurda olmak** deyimi kullanılmakta, burada **çukur** sözcüğüyle mezar kastedilmektedir. Almancada aynı durum **mit einem Fuβ schon im Grabe stehen,** İngilizcede de **to have one foot in the grave** biçiminde anlatılır. Bizde, eskiden **ebediyete intikal etmek,** bugün daha çok **sonsuzluğa göçmek, uğurlanmak** deyimleriyle dile getirilen "ölmek" kavramı, Almancada da **in die Ewigkeit eingehen** sözüyle karşılanmaktadır.

Deyim aktarmaları kadar sık olmamakla birlikte ad aktarmaları da deyimlerimizde rastlanan anlam olaylarındandır: Doğumu yakın olan kadınları anlatan **karnı burnunda**, parası ve malı mülkü harcanıp tükenmiş olma durumunu dile getiren **elde avuçta bir şey kalmamak**, 'bir kimseye bir istekte bulunmak, başvurmak' anlamına gelen **(birinin) kapısını çalmak,** önceleri parasızken durumunu düzelten kimseler için kullanılan **cebi para görmek,** 'hastalanmak' yerine **yatağa düşmek,** 'bir şeyi elde etmek' ve 'yakalamak' anlamındaki **ele geçirmek**, gelecek bir kimseyi merak ve heyecanla beklemeyi anlatan **gözleri yolda kalmak**, 'bir kimseye yalvarmak' anlamına gelen ve eski geleneklere dayanan **el etek öpmek** bunlar arasındadır.

2. Kuruluş, sözdizimi özellikleri açısından incelenecek olursa, deyimlerimizin büyük bir çeşitlilik ve zenginlik gösterdiği görülür. Bir kez, değişik sözcük türlerinin bu öğelerin oluşumunda görev aldığına tanık oluruz. Adlardan, sıfatlardan başlayarak eylemlere, ulaçlara, ilgeç ve bağlaçlara kadar sözcük türleri farklı sözdizimi kuruluşları içinde yer almaktadır.

Sözdizimi bakımından ele alındıklarında deyimlerin en büyük bölümünün eylemsilerle (mastarlarla) oluşmuş "yüklemsel kuruluşlar" olduğu göze çarpar: **Dimyat'a pirince giderken evdeki bulgurdan olmak, saman altından su yürütmek, aba altından değnek göstermek, kırk kapının ipini çekmek, (birinin) iki ayağını bir pabuca sokmak, dokuz ayın çarşambası bir araya gelmek, deveye hendek atlatmak,**

kene gibi yapışmak, yorgunu yokuşa sürmek, saçını süpürge etmek, kuru tahtada kalmak, açık kapı bırakmak, bindiği dalı kesmek, yüreği ağzına gelmek... gibi.

"Yüklemsel olmayan" bağdaştırmalar da deyimler arasında yer almaktadır: **Durup dururken, boğaz tokluğuna, boşu boşuna, pisi pisine, günden güne, yarım ağızla, iki arada bir derede, çat kapı, yok yere, yüz yüze, üstüne üstlük, ha deyince, kuru kuruya, gel zaman git zaman, gereği gibi, bir kalemde, ha şöyle, körü körüne**... gibi.

Bu örneklerden büyük bir bölümü, tümce içinde yüklemi etkileyen belirteçler gibi işlev görmektedir.

Türkiye Türkçesindeki deyimlerin en büyük bölümü olarak, yukarıda "yüklemsel kuruluşlar" biçiminde nitelediğimiz örnekler bir eylemlikle (mastarla) oluşturulmuştu. Kullanım sırasında, çoğunlukla bu eylemliklerin çekimli eyleme dönüştürüldüğü görülür. Örneğin **iki ayağını bir pabuca sokmak** deyimindeki **sokmak** eylemi, tümce içinde, yerine göre **sokuyor, sokacak, sokarsın, sokmuşlar**... gibi çekimlere girer. **Kırk kapının ipini çekmek** ya da **yüreği ağzına gelmek** için de aynı şeyi söyleyebiliriz.

Bu örneklerin yanı sıra, doğrudan doğruya çekimli eylemle kurulmuş, tek yargılı tümce biçiminde deyimler, ad tümceleri de bulunmaktadır: **Kedi olalı bir fare tuttu, o kadar kusur kadı kızında da bulunur, ipiyle kuyuya inilmez, erkeklik sende kalsın, dirhemini yiyen kudurur, kazın ayağı öyle değil, sırtında yumurta küfesi yok ya, özrü kabahatin-**

den büyük, görüp göreceği rahmet bu... gibi. Bu tür deyimlerin arasında soru tümcesi niteliği taşıyan, ancak olumsuz anlam yansıtan **erkeklik öldü mü?**, ... **suyu mu çıktı?, bende o göz var mı?, sözü mü olur?** gibileri ve doğrudan doğruya bir soru yönelten **bu değirmenin suyu nereden geliyor?** örneği de vardır.

Deyimler içinde, birden çok yargıyı içeren, dilbilgisindeki değişik tümce çeşitlerini yansıtan örnekler de vardır ki, bunlardan birkaçını burada gösterelim: **Dışı eli yakar, içi beni; istemem, yan cebime koy; ağzına vur, lokmasını al; kızım sana söylüyorum, gelinim sen anla; saldım çayıra, Mevlam kayıra; çevir kazı yanmasın; takke düştü, kel göründü; eşek kuyruğu gibi ne uzar, ne kısalır; fare deliğe sığmamış, bir de kuyruğuna kabak bağlamış; geçti Bor'un pazarı, sür eşeğini Niğde'ye; tencere yuvarlanmış, kapağını bulmuş; eli işte, gözü oynaşta; delik büyük, yama küçük; efendim nerde, ben nerde**... gibi.

Deyimlerimizden bir bölümü, kuruluşları bakımından **tamlama** niteliği taşır. **Ad tamlamaları** arasında **kuyruk acısı, bit yeniği, keçi inadı, katır inadı, şamar oğlanı, sağdıç emeği, kuş uykusu, deniz kurdu, ecel beşiği, mezar kaçkını, barut fıçısı, emir kulu, kabir azabı, muhallebi çocuğu, altın babası, para babası, orta malı**... gibiler sayılabilir.

Sıfat tamlamaları'na örnek olmak üzere de **biçilmiş kaftan, çetin ceviz, eski toprak, eski kurt,**

yağlı kuyruk, deli fişek, kara çalı, çıkar yol, dar boğaz, demir leblebi, çöpsüz üzüm, kuru kalabalık, kirli çıkı, fermanlı deli, eksik etek, dipsiz kile... deyimleri gösterilebilir.

Bilindiği gibi, Türkçenin hem sözcükbilim, hem anlambilim, hem de sözdizimi açısından önemli bir özelliği, her döneminde ve her lehçesinde **ikileme**'lerin (Yun. hendiadyoin) sık sık kullanılmış olmasıdır. Bugünkü Türkiye Türkçesinde de çeşitli sözcük türlerinden oluşan ve tümce içinde değişik görevleri bulunan ikilemelerden geniş ölçüde yararlanılmaktadır.

İkilemelerden deyimleşmiş olan, bir deyim olarak kullanılanlar da az değildir. Adlardan, sıfatlardan belirteçlere kadar değişik türlerden sözcükler, hatta yansımalı öğeler, ikilemeler olarak deyimleşebilmektedir. Öteki binlerce ikileme arasından aşağıya aldığımız örnekler, belli bağlamlar içinde deyim niteliğiyle kullanılanlardan birkaçıdır: **Akşama sabaha, ahım şahım, bayramda seyranda, belli belirsiz, deli dolu, derme çatma, delik deşik, derli toplu, er geç, harıl harıl, kıt kanaat, karman çorman, kuru kuruya, özene bezene, palas pandıras, paldır küldür, pisi pisine, yakapaça, zehir zemberek, zırt pırt**... gibi.

3. Kimi deyimlerin kulakta hoşa giden bir izlenim bırakıp dilde kalıplaşarak uzun süre yaşamalarını sağlayan bir özelliği, şiir dilinde görülen **ölçü, uyak, yineleme** gibi ses özelliklerinden ve biçime ilişkin nitelikler-

den yararlanılmasıdır. Türkiye Türkçesindeki deyimlerden bazılarının bu üç öğeyi birden kullandığı görülür. Örneğin malı mülkü, parayı sorumsuzca harcayıp elde avuçta bir şey kalmaması durumunu anlatan,

Oğlan aldı, oyuna gitti; çoban aldı, koyuna gitti

deyimi mercek altına alınırsa, geleneksel dilbilgisindeki bağımsız sıralı tümce niteliği taşıyan bu yapıda, 9+9 hece sayısı ve duraklarla ölçüden yararlanıldığı, **oyuna/koyuna** uyağının yanı sıra **aldı/aldı, gitti/gitti** yinelemelerine, ayrıca ...an/...an ses yinelemelerine başvurulduğu görülür. Yapılan işlerin herkesin yaptığından farklı ve ters yönde olduğunu anlatan,

Herkes gider Mersin'e; biz gideriz tersine

deyiminde, hem 8+8 heceli iki önerme yer almakta, hem **Mersin'e/tersine** uyaklarına yer verilmekte, hem de **gider/gideriz** yinelemesine başvurulmaktadır.

Karaman'ın koyunu, sonra çıkar oyunu

deyimi ise 7+7 heceli, **koyunu/oyunu** uyaklı kuruluşu ve iyelik ekinin yinelenmesiyle dikkati çekmektedir. Aşağıdaki örneklerde de benzeri niteliklerle karşılaşıyoruz:

Öl dediği yerde ölmek, kal dediği yerde kalmak

(8+8 ölçü; **öl/kal**, **dediği/dediği**, **yerde/yerde** yinelemeleri; /ö/, /k/ ses yinelemeleri.)

Gelirse hane boş, gelmezse daha hoş

(6+6 ölçü; **boş/hoş** uyağı, **gel/gel** yinelemesi, [-sE] ekinin yinelenmesi.)

Bağımlı sıralı tümce kuruluşundaki,

Hamama gider, kurnaya; düğüne gider, zurnaya âşık olur

deyiminde ise yüklem dışındaki sözler 8+8 ölçüsündedir; **kurna/zurna** uyağından başka **gider/gider** sözcüklerinin ve yaklaşma durumu eki [-E]'nin yinelendiği görülür.

Bir yansıma sözcükten **(tıngır)** yararlanan aşağıdaki deyim ise hem ölçü (7+7), hem uyak **(saç/aç),** hem de biçimbirim **(tıngır)** yinelemesiyle dikkati çekiyor:

Tıngır elek tıngır saç, elim hamur karnım aç.

Daha birçok deyimde biçim ve ses yinelemeleriyle karşılaşıyoruz. Biçimbirimlerin yinelendiği deyimlere örnek olarak **leb demeden leblebiyi anlamak (leb** hecesi), **kuş uçmaz kervan geçmez** ([-mEz] eki), **el ermez güç yetmez** ([-mEz] eki), **karaca kuruca gönlüme görece** ([-cE] eki), **gel zaman git zaman (zaman** sözcüğü), **al gülüm ver gülüm (gülüm** sözcüğü), **ne yardan geçer ne serden (ne** ve [-DEn] biçimbirimi)... gibileri gösterilebilir.

Ses yinelemeleri için de birkaç örnek vermek istiyoruz: **Kılık kıyafet köpeklere ziyafet** (/k/ seslerinde yineleme, ayrıca **kıyafet/ziyafet** uyağı), **kazı koz anlamak** (/k/ sesleri), **doğru doğru dosdoğru** (/d/, /o/, /u/, /ğ/ sesleri), **uma uma döndük muma** (/m/, /u/, /a/ sesleri, ayrıca **uma/muma** uyağı), **sen sağ ben selâmet** (/s/ ve /n/ sesleri), **ser verip sır vermemek** (/s/ ve /r/ sesleri)... gibi.

4. Her dilin sözvarlığı, içerdiği bütün öğeleriyle, onu konuşan toplumun kültürünü, o toplumda zaman

içinde ortaya çıkan gelişme ve değişmeleri yansıtmaktadır. Tıpkı sözcükler ve atasözleri gibi, deyimlerin de bir bölümü zamanla unutulur; kullanımdan düşer. Ancak bir bölümü, toplumun önceki dönemleriyle ilgili kavramları içermelerine karşın, uzun süre daha kullanımda kalır. Örneğin bugün artık geçerliliği olmayan **dirhem** ağırlık ölçüsü, şu deyimlerimizde yaşamını sürdürmektedir: **Kendini dirhem dirhem satmak, iki dirhem bir çekirdek, dirhemini yiyen kudurur, söz ağzından dirhemle çıkmak**... gibi. Aynı biçimde eski adalet dizgemizdeki **kadı** kavramı da şu deyimlerimizde hâlâ yaşamaktadır: **Selâmünaleyküm kör kadı, o kadar kusur kadı kızında da bulunur, kadı kızı Kadire, geldi çıktı sedire.**

Türkiye Türkçesinin sözvarlığı, son 75 yıl içinde gerçekleşen Dil Devrimi ile önemli değişim ve gelişmelere sahne olmuştur. Arapça, Farsça sözcüklerin yanı sıra, içlerinde bu öğeler bulunan deyimler de yavaş yavaş unutulmakta, kullanımdan düşmektedir. Unutulan, unutulmakta olan deyimler arasında **mülahazat hanesini açık bırakmak, (birinin) cemaziyülevvelini bilmek, Ahfeş'in keçisi, zemherî zürefası, fırsatı fevt etmemek, evvel emirde, hakk-ı sükût, menzilci beygiri gibi koşmak, sebilhane bardağı gibi dizilmek**... gibileri vardır.

Her dilde olduğu gibi Türkçede de toplumsal yaşamdaki gelişme ve değişmeler doğrultusunda yeni yeni deyimler ortaya çıkmaktadır. Bunlardan bir bölümü, beliren yeni kavramları söze dönüştürmekte, bir bölümü ise yabancı dillerden çeviri ya da yarı yarıya aktarma yoluyla dile yerleşmektedir.

Özellikle son yıllarda beliren ve kullanılan deyimler arasında **çağ atlamak, zamanla yarışmak, (bir şeye, bir konuya) sıcak bakmak, soğuk bakmak, entel takılmak, duygu sömürüsü (yapmak), büyüteç altına almak, masaya yatırmak, dirsek teması, beyin göçü, kültür mozayiği, kültür mirası, fikir jimnastiği**... gibileri bulunmakta, konuşulan dilde, teklifsiz konuşmalarda geçen ve argo öğelerine yaklaşan **kafayı üşütmek, kafayı yemek, kafa ütülemek, kafası bozulmak** deyimleriyle karşılaşılmaktadır. Sporla ilgili konulardan yansıyan **topu taca atmak, renklerine bağlamak, file bekçisi** gibilerinin kullanıldığı da görülüyor.

Deyimler konusunu bitirirken, deyim varlığımızın zenginliğini, anlatımdaki çeşitliliği ortaya koyan şu örneklere değinmeden geçemeyeceğiz:

Dış görünüşünün güzelliğine, çekiciliğine karşın, içine girildiğinde kötü durumu ve koşullarıyla düş kırıklığı yaratan nesne, olay ve konuları anlatmak üzere şu deyimlerimizden yararlanılıyor:

1. Dışı eli yakar, içi beni yakar,
2. Dışı kalaylı, içi alaylı,
3. Dışardan baktım, bir yeşil türbe;
   içine girdim, estağfurullah tövbe.

Ufak anlam ve kullanım ayrımlarına karşın aynı durumu dile getiren bu sözlerden ilki 6+6, ikincisi 5+5 hece sayısıyla, düzgün duraklarla oluşturulmuştur. Her üçünde **dış/iç** karşıtlığından yararlanılmakta, yinelemelere gidilmekte, üçüncü örnekte, **türbe** sözcüğünün yarattığı tasarımlar ve olumlu duyguların yanında, **tövbe** ile de bir başka karşıtlık sağlanmaktadır.

1.2.5. ÖTEKİ SÖZVARLIĞI ÖĞELERİNDEKİ ZENGİNLİKLER

ATASÖZLERİ

Bilindiği gibi, bir dilin sözvarlığını oluşturan öğeler arasında, sözcük, terim ve deyimlerin dışında atasözleri, ilişki sözleri ve ikilemeler de bulunmaktadır. Biz burada, atasözleri ve ikilemeler konusuna, bir arada değinmek istiyoruz.[35] Bunun nedeni, daha önce yayımlanan kitaplarımızda (2002[a]: 181-189; 2002[b]: 141-164), Türkiye Türkçesindeki atasözlerinin, sözdizimi, anlam ve şiir öğelerinden yararlanma bakımından nitelikleri ve geçmişteki görünümleri üzerinde durmuş olmamız ve bu kitapta (3.3.) bu sözlerdeki inceliklere yer vermemizdir. Burada daha çok, atasözlerimizin anlatım gücü ve çeşitliliğine ilişkin tipik örneklere değinmek istiyoruz:

Önce, hemen belirtmeliyiz ki, bir dili konuşan toplumun o dile yansıyan yaşam deneyimlerinin ürünü olan atasözleri, uzun yüzyıllar yaşayabildikleri gibi, kültürde ve dildeki değişimler, yeni gelen kuşakların tutumları nedeniyle unutulup yitirilebilmektedir. Yüzyıllar boyu, ufak sözcük değişimlerine karşın yaşayan Türk atasözlerinden birini şöylece göstermek istiyoruz:

Bugünkü Türkiye Türkçesindeki **delikli taş (boncuk) yerde kalmaz** biçiminde kullanılan söz, çoğu kez **deli kız evde kalmaz** biçiminde tamamlanmaktadır. Burada **delikli taş** tamlamasıyla, zaman zaman **bon-**

35) İlişki sözleri ayrı bir bölümde (3.4.) ele alınıyor.

cuk sözcüğüyle, değerli bir nesneden söz edilmekte, onun yerde bırakılmayacağı, mutlaka bir kimsenin alacağı anlatılmakta, **deli kız evde kalmaz** sözüyle de iyi ya da kötü, her kızı bir alanın bulunacağı dile getirilmektedir.

Aynı atasözünün daha XI. yüzyılda, sözcüklerindeki ufak değişikliklerle kullanıldığını görüyoruz. Divan'da (III, 30) geçen **ötlüg yinçü yerde kalmas** sözü açıklanırken, **öt** (Uygur dönemindeki **üt**) sözcüğünün 'delik' anlamında, **yinçü**'nün ise Çince kaynaklı ve bugün **inci** olarak Tükçede yerleşmiş bir sözcük olduğu belirtilmelidir. Burada ilginç olan, atasözünün 1000 yıldan bugüne gelebilmesinin yanı sıra, **yinçü**'nün o çağda, aynı zamanda cariyeleri anlatan aktarmalı bir sözcük oluşudur. Kâşgarlı Mahmut'un, açıklamasında, cariyeleri de er geç bir alanın bulunacağını belirtmek üzere kullanıldığını söylemesi, atasözünün anlam ve kullanım açısından bugünküyle koşut olduğunu gösteriyor.

Eski çağlardan bugüne gelebilen atasözlerinin yanında, unutulmuş, kullanımdan düşmüş pek çoğu da vardır. Örneğin yine Divan'da geçen (I, 354) **kara bulutıg yel açar, urunç bile el açar** (kara bulutu yel açar, rüşvetle ülke fethedilir) bunlardan biridir.

Türk atasözleri üzerinde bugüne değin yapılan çalışmalar, genellikle derleme ve açıklama düzeyinde kalmıştır. Bu söz öğelerinin geçmişleri, özellikle, hangi konu ve alanlarda yoğunlaştıkları, hangi nedenlerle yitirildikleri, kültür değişimleriyle bağlantıları konuları yeterince incelenmiş değildir.[36]

---

36) Kimi zaman deyim ve atasözleri arasındaki ayrımı dikkate almayan ve bugün artık unutulmuş örnekleri de içeren eski atasözleri sözlüklerinden sonra Ömer

Bugünkü Türkiye Türkçesinde yaşayan atasözlerinin sayısının, Aksoy ve Yurtbaşı'nın yapıtlarında verilenlerden daha az olduğu kanısındayız.[37] Ancak, Anadolu ağızlarının çok zengin atasözü varlığı buna eklenecek olursa bu sayı çok yükselecektir.

Türk atasözlerinin en belirgin özelliklerinden biri, anlatımda **somutlaştırma**'ya, gerçekleri, doğadaki nesnelerin, özellikle de hayvanların niteliklerine dayanarak somut bir biçimde dile getirmeye yönelme, bir başkası ise konularındaki çeşitliliktir. Şimdi bunlara örnekler verelim:

Sürekli olarak kişisel çıkarları peşinde olan kimselerin sonunun kötü olacağını anlatan **gözü tanede olan kuşun ayağı tuzaktan kurtulmaz,** güçlü ve toplumda hatırı sayılan kişiler arasındaki çatışmada güçsüz olanların zarar göreceğini anlatan **atlar tepişir; arada eşekler ezilir** ve sahip olamadıkları şeyleri beğenmediğini söyleyerek kötüleyen kimseler için kullanılan **kedi, uzanamadığı ciğere murdar der** sözleri, aynı eğilimin örneklerindendir. Aşağıdaki sözlerde de bu türden somutlaştırmalar görülüyor:

Dünyayı sel bassa ördeğe vız gelir,

Eşeği düğüne çağırmışlar, "ya odun eksik ya su" demiş,

Âsım Aksoy'un çalışmaları (1965, 1969, 1971, 1971-77, 3 cilt), atasözleri ve deyimleri titiz bir çabayla bir araya getirmiştir (Daha önceki yayınlar için de Aksoy 1971'e bkz.). Başka çalışmalar arasında Metin Yurtbaşı'nın yayınları da bulunmaktadır. 1993 ve 1996'da yayımlanan yapıtlarda atasözlerimiz, konuları bakımından sınıflandırılarak İngilizce açıklamaları ve bu dildeki yakın sözlerle veriliyor (1993).

37) 2110 sözü içeren Aksoy'daki örnekler arasında eski sözcüklerinin etkisiyle unutulanlar bulunmakta, yoğun bir emek ürünü olan Yurtbaşı'nın yapıtında ise eski derlemelerden ve Anadolu ağızlarından aktarılanlar da olduğu için bu sayı 10.000'e çıkarılmış bulunmaktadır.

Tavşan dağa küsmüş; dağın haberi olmamış,
Göle su gelinceye kadar kurbağanın gözü patlar,
Bodur tavuk her gün piliç,
Balık baştan kokar,
Keçinin uyuzu, pınarın gözünden su içer,
Kurt, dumanlı havayı sever,
Tavuk kaza bakmış da kıçını yırtmış,
Akılsız köpeği yol kocatır,
Ayı, sevdiği yavrusunu hırpalar,
Deve, boynuz ararken kulaktan olmuş.

Bu örnekler daha da artırılabilir. Doğadaki öteki nesnelerin özelliklerine dayanılarak da kimi gerçekler dile getirilir. Örneğin **ağacın kurdu içinde olur** sözü, bir toplulukta, o topluluk için kötülükler planlayan, zararlı kimselerin dışarda değil, içeride aranması gerektiğini belirtmekte, **ateş olmayan yerden duman çıkmaz** ise bir gerçeğin belirtilerinin bulunduğu durumlarda bunların hesaba katılması gereği anlatılmaktadır. Aynı eğilimi şu örnekler de göstermektedir:

Davul dengi dengine diye çalar,
Boş çuval ayakta durmaz,
Kılıç, kınını kesmez,
Şap ile şeker bir değil,
Dağ başından duman eksik olmaz... gibi.

Atasözlerimiz, retorik ve şiir dili çalışmalarında ele alınan ve önceki kitaplarımızda değindiğimiz daha başka sanatlı anlatımlara da sahne olmaktadır. Örneğin birbirine karşıt kavramların bir araya getirilmesiyle oluşan **karşıtlama** (Yun. antithesis) sanatından yararlananları vardır:

Bin atın varsa **inişte in,** bir atın varsa **yokuşta çık,**

Hayırlı dost, **hayırsız** hısımdan yeğdir,

Büyük balık, **küçük** balığı yutar,

Ak akçe **kara** gün içindir,

Aç ne yemez, **tok** ne demez... gibi.

Şiir dilindeki **ölçü** (vezin), uyak, ses ve biçimbirim yinelemeleri de atasözlerini canlı tutan, kulağa hoş gelen ve onların bellekte kalmalarını sağlayan etkenler arasındadır. Art arda gelen önermeleri, çok rastlanan 7+7 hece sayısıyla[38] belli bir hece ölçüsü oluşturan aşağıdaki örneklerde uyaklar ve biçimbirim yinelemeleri de dikkati çekmektedir:

Ecel geldi **cihane,** baş ağrısı **bahane,**

Tarlayı **taşlı** yerden, kızı **kardaşlı** yerden,

Paran **çoksa** kefil ol; işin **yoksa** şahit ol,

Devletliye **dokun,** geç; fukaradan **sakın,** geç,

Yüz verme, **arsız** olur; az verme, **hırsız** olur,

Ne doğrarsan **aşına,** o çıkar kaşığına... gibi.

Şu örneklerde ise 6+6 ölçülü önermelerle ses ve biçimbirim yinelemeleri görülmektedir:

Bir elin nesi var; iki elin sesi var,

Açtırma kutuyu; söyletme kötüyü,

Gel demesi kolay, git demesi güçtür.

Daha başka ölçülerle (5+5, 4+4 gibi) oluşturulmuş atasözlerimiz de vardır.

Aşağıdaki örneklerde ise, tıpkı tekerlemelerde olduğ gibi, ses yinelemeleri çok belirgindir:

---

38) Sıralı tümcelerle kurulu atasözlerimizden en çoğu 7+7 hece sayısıyla oluşmuştur.

Küpe küp deyince küp adama düp der,[39]
Ekmekle oynayanın ekmeğiyle oynanır,
Sakla samanı, gelir zamanı,
Kaynayan kazan, kapak tutmaz... gibi.

Bağımlı sıralı tümce kuruluşundaki şu atasözümüz, anlatım açısından ilginç ve güçlüdür:

Yerine düşmeyen gelin yerine yerine,[40]
Boyuna düşmeyen esvap, sürüne sürüne eskir.

Bu sözde, her biri 8'er heceli iki özne öbeğini 6'şar heceli iki belirteç izlemekte, bunlar, ortak bir yükleme (**eskir**) bağlanmaktadır. Burada hem **yerine** sözcüğünden yararlanılarak sesteşliğe dayanan, cinaslı bir anlatıma (**yer-i-ne/yerin-e**) gidilmiş, hem biçimbirim yinelemelerine başvurulmuş, hem de ulaç olan belirteçlerin yinelenmesiyle birbirine koşut önermeler oluşturulmuştur.

Benzeri bir anlatım, şu atasözünde de görülüyor:

Gül dalından odun, beslemeden kadın olmaz.

Burada da bir bağımlı sıralı tümcede 6'şar heceli iki öbek aynı yükleme bağlanmakta, yine biçimbirim yinelemelerine gidilmektedir. Benzeri olan başka örnekler de bulunuyor.

Atasözlerimiz, konuları, ortaya koydukları gerçekler açısından ele alınacak olursa, en çok "evlenme", "karı ve kocanın nitelikleri ve ilişkileri", "eşlerin yakınlarıyla ilişkiler" gibi konularda yoğunlaşmaktadır. Metin

---

39) Buradaki **düp** sözcüğü, Arapçada 'ayı' anlamına gelen **dübb**'ün Türkçeye uydurulmuş biçimidir. Atasözü, boş, değersiz kimselere bu niteliklerinden söz edildiğinde onlardan mutlaka, kötü ve söyleyene yönelik bir yanıt geleceğini anlatmaktadır.

40) **Yerin**- eylemi 'acınmak' ve 'pişman olmak' anlamındadır.

Yurtbaşı'nın 172 kavram çevresinde sınıflamaya yöneldiği (1996[b]) çalışmasında da atasözlerimiz içinde, bu kavramların evlilik başlığı altında en geniş yeri tuttuğu görülmektedir. Eski sözlüklerden aktarılan sözleri ve Anadolu ağızlarından alınan örnekleri de içeren bu sözlükte, öteki kavramlar çerçevesi içinde bu ölçüde bir yoğunlaşma söz konusu değildir.

Evlenme konusundaki örnekler olarak atasözlerimiz içinde, gerçekten, özgün olanlar bulunmaktadır:

Ergen gözüyle kız alma; gece gözüyle bez alma,
Sevip dostuna, boşanıp kocana varma,
İç güveyisi, iç ağrısı,
Erken kalkan yol alır; erken evlenen döl alır,
Bekâra karı boşaması kolaydır,
Kız evi naz evi,
İki çıplak bir hamamda yakışır,
Derdin yoksa söylen, borcun yoksa evlen... gibi.

Burada, anlatımdaki başarısı ve cinas sanatından yararlanmasıyla dikkati çeken bir atasözümüze değinmeden geçemeyeceğiz:

Sarmısak da acı ama, evde lâzım bir dişi.

İlk bakışta, insana her şeyin bir zaman gerekli olabileceğini, evde bulunması gerektiğini anlatan bu söz, bir yandan da **dişi** sözcüğüyle, her evde bir kadının olması gerektiğini dile getirmekte, iyelik durumundaki **dişi** ile kadını belirten **dişi**'nin her ikisini birden çağrıştırmaktadır.

Atasözlerimizin değindikleri konular arasında, yaşam-ölüm-sağlık, gevezelik, kazanma-kaybetme, kendini beğenme, dış görünüşün yanıltıcılığı gibi kavramlarla ilgili olanlar da oldukça yoğunluk göstermektedir. Ör-

neğin **suyun yavaş akanından, insanın yere bakanından kork** ya da **minare de doğru ama, içi eğri** sözleri dış görünüşe aldanılmaması gerektiğini belirtirken, **küheylan at, çul içinde de bellidir** sözü, değerli kimselerin kötü giysiler içinde, olumsuz koşullarda bile değerlerini belli edeceklerini anlatmaktadır.

Atasözlerimizin büyükçe bir bölümü, değişik konularda insana seslenerek öğüt verirken, eylemlerin buyrum kipi 2. kişi çekimlerinden yararlanmaktadır:

Yoldan kal, yoldaştan kalma!
Beylik çeşmeden su içme!
Dağda gez, bağda gez, insafı elden bırakma!
Baş kes, yaş kesme!
Al malın iyisini, çekme kaygısını!
Erine göre bağla başını, tencerene göre kaynat aşını!
Vardığın yer körse gözünü kapa!
Aşını, eşini, işini bil!.. gibi.

Genellikle kısa anlatıma yönelen atasözleri kimi zaman, gerçekleri kısa ya da eksiltili tümcelerle dile getirmektedir:

Tarla çayırda, bağ bayırda,
Kaş ile göz, gerisi söz,
Can cümleden aziz,
Bin işçi, bir başçı... gibi

İKİLEMELERDE ZENGİNLİKLER

Deyimler üzerinde dururken (1.2.4.), deyimleşmiş ikilemelere de değinmiştik. Orada da belirttiğimiz gibi, **ikileme**'lerin (Yun. hendiadyoin), Türkçenin her döne-

minde, her lehçesinde sık kullanılmış ve bugün de kullanılmakta oluşu, bir yandan anadilimizin kendine özgü anlatım yollarına sahip bulunduğunu, bir yandan da anlambilim ve sözdizimi açısından ilginç bir niteliğini ortaya koymaktadır.

Burada, özellikle, başka kitaplarımızda (2000[a]: 195-198; 2002[b]: 86-89; 2003: 163-169) değindiğimiz ikilemelerin dışındaki tipik örneklere eğilmek, bunlarla sağlanan anlatım gücünü ve çeşitliliğini belirtmek istiyoruz.[41]

Anımsatmamız gerekir ki, ikilemeler hemen her sözcük türünden sözcüklerle kurulabilmekte, hem aynı sözcüğün yinelenmesi (**derin derin, sabah sabah, kadın kadına, durup durup**... gibi), hem eşanlamlıların bir araya getirilmesi (**ad san, ev bark, yatak döşek, bet beniz, bağrış çığrış**... gibi), hem de karşıt ve ayrı anlamdaki öğelerle (**iyi kötü, yerli yabancı, dost düşman, belirli belirsiz**... gibi) oluşturulabilmektedir. Bunlara ek olarak çekimli eylemlerin bir araya getirildiği, önsesi /m/ ile değiştirilerek (**odun modun, para mara,** hatta **Ayşe Mayşe**... gibi) yinelenmiş sözcüklerin art arda getirildiği örnekleri sayabiliriz. Yansımalar da unutulamaz.

Tipik örnekler arasında, **düşünmek taşınmak** gibi eylemlerin kullanıldığı ikilemeler gösterilebilir. Aynı zamanda, Türkçenin sözdiziminin sağladığı anlatım olanağıyla aynı anlam, şu değişik biçimlerde yansıtılabilmektedir:

41) İkilemeler konusu için ayrıca bkz. Hatiboğlu (1981), Tuna (1986), Demircan (1988, 1996), Zülfikar (1995).

1. **Düşüne taşına** karar vermişler,
2. **Düşünüp taşınıp** karar vermişler,
3. **Düşünüp taşınarak** karar vermişler,
4. **Düşünmüş taşınmış** karar vermişler.

Şu ikilemeler de anlatım çeşitliliği ve anlamca eşitlik bakımından ilginçtir, sanıyoruz:

1. İşe gittin mi, **dur otur** yok,
2. İşe gittin mi, **dur durak** yok,
3. İşe gittin mi, **dur dinlen** yok.

Durmak eyleminin ikilemeli kullanımındaki çeşitlilik ve deyimleştirme eğilimi de dikkati çekiyor: Bir yandan,

1. **Durdu durdu**, hep onu anlattı,
2. **Durup durup** hep onu anlattı,

örneklerinde olduğu gibi aynı anlamı yansıtırken, öte yandan, **durup dururken, durmuş oturmuş** deyimlerini ikilemeli biçimde oluşturmakta, **ne durdu, ne durmadı** kullanımında ise çok kısa süren durmayı, ara vermeyi anlatmaktadır.

Birlikte kullanıldıklarında, **yatmak** ve **kalkmak** eylemleri birbirinden anlamca çok farklı kullanımlar ortaya koymaktadır:

Yata kalka bu işi bitirdik
(Zorlanarak, arada dinlenerek, zaman geçirerek),
Yatıp kalkıp adama kızıyordu
(Her zaman, sürekli olarak),
Yat kalk, hep aynı yemekler
(Hep, sürekli olarak),
Onunla **yatıp kalkıyormuş**
(Onunla sıkı ilişkide bulunuyor, cinsel ilişkide bulunuyormuş).

Yalvarmak eyleminin anlatım gücü, şu ikilemeli kullanımlarıyla artmaktadır:

1. Onu **yalvara yakara** razı etmişler,
2. Onu **yalvar yakar** razı etmişler,
3. Onu **yalvara yalvara** razı etmişler.

İkilemeler aracılığıyla sözcüklere nasıl yeni yeni anlamlar yüklenebildiği, **gün** sözcüğünün yer aldığı şu örneklerle gözlemlenebilir:

Günden güne... (Gün geçtikçe, bir eylemde, bir olayda eksilme, artma, iyiye ya da kötüye gidişin anlatılması),

Gün günden... (Yukarıdaki örneğin eşanlamlısı, ancak, özellikle kötüye gidişin anlatımı),

Günü gününe (Tam zamanında, gününü geçirmeden yapılan bir işin anlatımı),

Gün be gün (Farsça yönelme durumu ekinin gereksiz olarak katılmasıyla oluşan ve ilk iki örneğin eşanlamlısı).

Pek çok yabancı kökenli sözcüğün ikileme oluşturduğu ya da ikilemelere katıldığı Türkçede,[42] Farsçadan gelme **sersem** de aşağıdaki örnekte değişik kullanımlar sergilemektedir (Uykudan yeni uyanmış ya da yorucu bir yolculuğu tamamlayan bir kimse, bu durumunu şöylece betimleyebilir):

1. **Sersem sersem** Afyon'a indim,
2. **Sersem sepelek** Afyon'a indim,
3. **Sersem sepet** Afyon'a indim.

---

42) Örneğin her ikisi de Arapça olan **akıl** ve **fikir**, ikilemeli kullanılırken ("Allah akıl fikir versin" gibi) yine Arapça kökenli **vakit** ve **edep,** Türkçe ekler olarak **vakitli vakitli, edepli edepli** ikilemelerini oluşturmaktadır. Farsça **can** ve **ciğer** de ikilemeli kullanılmakta, bu dilden gelen **dürüst** de **doğru** ile eşleşebilmektedir **(Doğru dürüst)**.

İkilemeleri oluşturan sözcüklerin aldıkları ekler ve içerdikleri sesler açısından da çoğu kez koşutluklar göze çarpmaktadır. Değişik sözcükler ve sözcük türlerine getirilmiş aynı biçimbirimlerle kurulmuş **itiş kakış, bağırış çığırış, gidiş geliş; alım satım, giyim kuşam; tatsız tuzsuz, yersiz yurtsuz; kenarda köşede, dağda bayırda; eskisi yenisi, gizlisi saklısı**... gibi örneklerde aynı zamanda ses eşlikleri oluşurken, kimi örneklerde **ses yinelemeleri** (Fr. allitération'lar) daha belirgin bir durumdadır: **Akça pakça, sere serpe, alacak bulacak, börek çörek, fasa fiso, süklüm püklüm**... gibi.

Doğadaki sesleri yansıtan öğeler (Yun. onomatopoiia), Türkçede gerçekten ilginç ikilemeler oluşturmaktadır. Daha önceki bir çalışmamızda (2002[b]: 87, 88) değindiğimiz gibi, bu tür ikilemelerin seslerin derece ve niteliklerini ortaya koyan ve yerine göre belli bağlamlarda kullanılan değişik biçimleri bulunmaktadır. Burada, bunlardan üçüne değinelim:

Tıkır tıkır ikilemesi, özellikle, bir makineden çıkan sesleri betimlemek üzere, **işlemek** eylemiyle kullanılırken, **takır tukur**, rahatsız eden, hoşa gitmeyen sesleri, **takır takır** ise aynı zamanda, aşırı derecede kurumuş nesneleri dile getirmektedir. **Gıcır gıcır**, birtakım sesleri anlatırken, bir yandan da çok yeni nesneleri nitelemekte, **gacır gacır** ve **gacır gucur** ise düzensiz, kulak tırmalayıcı sesler için kullanılmaktadır. Her biri, içme eylemi sırasında çıkan sesleri anlatan **lıkır lıkır, lukur lukur, lokur lokur** ikilemeleri, çıkan seslerin derecelerini belirlemeleri bakımından ilginçtir, sanıyoruz.

Burada, ancak bir bölümüne değindiğimiz ikilemeler, hemen hemen Türkçeye özgü diyebileceğimiz çeşitlilikle anadilimize geniş anlatım yolları sağlayan etkenler arasındadır.

1.2.6. SÖZDİZİMİ DÜZEYİNDEKİ ZENGİNLİK VE ANLATIM ÇEŞİTLİLİĞİ

Kitabımızın önceki bölümlerinde, Türkiye Türkçesini sözcük düzeyinde, kavram alanlarında, deyim ve atasözlerindeki zenginlik ve inceliklerine örnekler vermeye çalıştık. Bu bölümde ise bir düşünce ya da yargının nasıl, değişik biçimlerde dile getirileceğini, aralarında ufak anlam ayrımları bulunan tümce ve sözcelerin kimi zaman eşanlamlı duruma gelebileceğini ortaya koymaya çalışacağız. Ayrıca, önceki bölümlerde değindiğimiz çeşitli söz öğelerinin dile ne geniş anlatım olanakları sağladığını göstermeye yöneleceğiz.

Her şeyden önce belirtmeliyiz ki, Türkçenin sözdiziminin, ona çok çeşitli anlatım olanakları sağlayan önemli özellikleri vardır. Bu özelliklerden biri, "sözdiziminin esnekliği"dir.[43] Örnek olarak, geçişli bir eylemle kurulmuş, dört öğeli bir tümceye değinelim:

1. Ali baltayı ağaca vurdu

tümcesiyle dile getirilen yargı, her biri anlamlı ve kabul edilebilir nitelikteki daha 11 ayrı tümceyle anlatılabilir:

2. Ali baltayı vurdu ağaca,

43) Türkçede bu konuda Sezer (1981, 1985, 1991, 1995), Demircan (1981), Erguvanlı (1995) gibi araştırıcıların çalışmaları vardır; ayrıca bkz. Aksan 2002[a]: 170-172.

3. Ali ağaca vurdu baltayı,
4. Vurdu Ali baltayı ağaca,
5. Vurdu ağaca baltayı Ali,
6. Vurdu baltayı ağaca Ali,
7. Ağaca baltayı Ali vurdu,
8. Ağaca vurdu baltayı Ali,
9. Ağaca Ali baltayı vurdu,
10. Baltayı Ali ağaca vurdu,
11. Baltayı ağaca Ali vurdu,
12. Baltayı vurdu Ali ağaca.

Hemen ekleyelim ki, üretken dönüşümlü dilbilim kuramı açısından derin yapılarının farklı olduğu belirtilen bu tümceler, eğer, dilbilimdeki **bürün** (İng. prosody) kavramıyla ilgili olarak vurgu ayrımları bakımından ele alınacak olursa, değişik anlamların ortaya çıktığı görülür; konuşulan dildeki özellikler kendini belli eder. Örneğin 1. tümcedeki vurgu değişmeleri şu farklı anlamları yansıtır:

1. A**Lİ** baltayı ağaca vurdu
   (Vuran, başkası değil, Ali'dir),
2. Ali **BAL**tayı ağaca vurdu
   (Ali başka bir şeyi değil, baltayı ağaca vurdu),
3. Ali baltayı ağa**CA** vurdu
   (Başka bir yere değil, ağaca vurdu).

Ancak, belirtisiz nesneyle kurulan, aynı eylemi içeren,

"Avcı, tilki vurdu"

tümcesini, "Tilki vurdu avcı" biçiminde kullanabileceğimiz halde, "Tilki avcı vurdu" kuruluşu mantığa uygun ve kabul edilebilir bir tümce değildir.

Burada, anadilimizin sözdiziminin öteki özellikleri üzerinde uzun uzadıya duracak değiliz.[44] Ancak en önemli bir-ikisine kısaca değinelim:

Birleşik ve girişik tümcelerde, tümcecikleri, yan tümceleri ana tümceye bağlamada **ulaç** (Lat. gerundium) ve **ortaç**'ların (Lat. participium) önemli rolüne ve [-Dİr] **koşaç**'ının (Lat. copula) kullanılış zenginliğine değinmeden geçemeyeceğiz.

Bağlaçlara yer verdiğimiz bölümde (1.2.1.) örneğiyle belirttiğimiz gibi, bu özel dizim biçimi Türkçeye, kısa yoldan, kıvrak bir anlatım olanağı sağlamaktadır. Üretken-dönüşümlü dilbilgisinde **adlaştırma, sıfatlaştırma, belirteçleştirme** adı verilen işlemlerle, Hint-Avrupa dillerinde sık sık başvurulan ilgi adıllarına ve bağlaçlara gereksinme duyulmadan çeşitli önermeler birbirine bağlanabilmektedir.

Türkçenin bir başka özelliği, birçok dilden farklı olarak yalnızca eklerden oluşan **ekeylem**'in (Lat. verbum substantivum) varlığıdır. [-İm, –sin, -Dİr, -İz, -sİnİz, -DİrlEr] ekleriyle anlatım bulan ad tümcelerini kuran ve olumsuzu **değil** sözcüğüyle kullanılan bu yardımcı eylem, [-sE, -mİş, -Dİ] biçimbirimleriyle koşul, rivayet, hikâye bileşik zamanlarının anlatımını da sağlamaktadır. Türkçenin eklerinin dile nasıl geniş anlatım olanakları sunduğunun kanıtlarından yalnızca biri olarak, yerli ve yabancı birçok araştırıcının üzerinde durduğu [-Dİr] **koşaç**'ı (Lat. copula) değişik kullanım özellikleriyle dikkati çekmektedir ki, biz de bunlardan bir-ikisine kısaca değineceğiz:

---

44) Bu özellikleri bir arada, şu kitabımızda gözden geçiriyoruz: Aksan 2002[a]: 169 ss.

[-Dir] koşacı,

"Sigara sağlığa zararlıdır" ya da

"Kayıtlara 15 Ağustosta başlanacaktır"

gibi kimi saptamalarda ve resmi açıklamalarda yer alırken;

"Yeni evleri çok geniş" ya da

"Gelinin yaşı küçük"

gibi örneklerde yitirilmekte, olumsuzunda da aynı nitelik görülmektedir:

"Dağ yolu emin değil" ya da

"Bu davranış hoş değil" gibi.

Aynı koşaç, buna karşılık, geçmişte, sürekli olarak gerçekleşen bir olay ya da durumu belirlemede de karşımıza çıkar:

"Bize hiç saygısızlık etmemiştir" ya da

"Ben onu en yakınım saymışımdır" gibi.

Geçmişte yapılmış olması gereken bir işi belirleyerek bir beklenti ya da umudu dile getiren şu kullanımlarda yine ondan yararlanılır:

"Umarım, pencereleri kapatmayı unutmamıştır" ya da

"Para almadan sokağa çıkmamıştır, inşallah" gibi.

Bir olasılığı belirten, bir tahminde bulunmayı anlatan kullanımlarda yine aynı koşaç yer alır:

"Rapor imzadan çıkmıştır; gidip alayım"

"Parayı takside düşürmüşsündür" gibi

Bu örneklere, daha başkaları da eklenebilir.

Anadilimizin sözdiziminin ve sözvarlığının yarattığı anlatım olanaklarının çeşitliliğine şu örnekleri vermek istiyoruz:

Türkiye Türkçesinde bir olasılığı belirlemeye yönelik anlatımlarda ufak ufak anlam ayrımları bulunan çok değişik öğelerin ve kalıpların kullanıldığını görüyoruz. Örneğin, bir kimsenin, bir evi satma olasılığını dile getirmek üzere şu gibi sözcelerden yararlanılabilmektedir:

1. Ya evi **satıverirse** ne yapacaksın?
2. Ya evi **satacak olursa** ne yapacaksın?
3. Tut ki **evi sattı** ne yapacaksın?
4. Tuttu, **evi sattı** ne yapacaksın?
5. Diyelim ki **evi sattı** ne yapacaksın?
6. Farzedelim, **evi sattı** ne yapacaksın?
7. Bakarsın, **evi satıverir** ne yapacaksın?
8. Bakarsın **evi satıvermiş** ne yapacaksın?
9. Bakarsın, **evi satıverdi** ne yapacaksın?
10. Bakarsın **evi satacağı tuttu**, ne yapacaksın?
11. Olur ya, **evi satıverir** ne yapacaksın?
12. Ola ki, **evi sattı**; ne yapacaksın?
13. Evi **satar mı satar;** ne yapacaksın.

Burada görülen, aynı eylemin başka başka kip ve zamanlarıyla ilgili çekimlerinin kullanılması olgusu, sözdizimindeki incelikleri ele aldığımız bölümde (3.4.) ayrıca inceleniyor.

Yine, olasılığı anlatan, örneğin, bir kimsenin işinden ayrılma olasılığının bulunduğunu belirtmek isteyen bir konuşan, ölçünlü dilde şu değişik sözceleri kullanabilir:

1. İşi bırakma olasılığı var.
2. İşi bırakma olasılığı yok mu?
3. İşi bırakabilir de.
4. Bakarsın(ız) işi bırakır.
5. İşi bırakamaz mı yani?

6. Ya işi bırakırsa?
7. İşi bırakmayacağını kim garanti edebilir?
8. İster misin(iz), tutsun, işi bıraksın?
9. İşi bırakır mı, bırakır.

Dikkat edilecek olursa, bu örneklerden beşi (2, 5, 6, 7, 8) soru sözcelerinden yararlanmaktadır. Ancak bunlarda, sorma amaç ve işlevinden çok, doğrulatmaya yönelik çaba etkili olmaktadır. Öte yandan, her sözcede aynı olasılık değişik yollardan ortaya konduğu halde 1'de kesin ve bilgiye dayandığı anlaşılan bir anlatım söz konusudur.

Bilindiği gibi Türkçede, bir konuyu koşula bağlamanın anlatımı, ekeylemin koşul bildiren [-sE] biçimbirimi, çeşitli eylemlerin yalın ve bileşik zaman çekimlerine getirilerek gerçekleştirilir: **Yazsa, yazdıysa, yazmışsa, yazıyorsa**... gibi. Ancak, koşula bağlama anlatımı daha bir çeşitlilik gösterir. Şu örneklere bakalım; başka biçimbirimlerin kullanıldığı da görülür:

1. Öğleye kadar **gelmezsen** biz gideriz.
2. Öğleye kadar **gelmedin mi** biz gideriz.
3. Öğleye kadar **geldin, geldin**; yoksa biz gideriz.
4. Öğleye kadar **gelirsen gelirsin**; yoksa biz gideriz.
5. Öğleye kadar **gelirsin, gelirsin**, yoksa biz gideriz.
6. Öğleye kadar **gelirsen ne âlâ**, yoksa biz gideriz.
7. Öğleye kadar **gelmeyecek olursan** biz gideriz.

Aynı eylemle kurulmuş aşağıdaki tümcelerde ise aynı biçimbirim kullanılarak da kullanılmadan da koşula bağlama anlatımı söz konusudur:

1. Misafir **gelirse gelsin**, sorun değil; evde yemek var.
2. Misafir **gelecekse gelsin**, sorun değil; evde yemek var.
3. Misafir **gelse de** sorun değil; evde yemek var.
4. Misafir **gelse bile** sorun değil; evde yemek var.
5. Misafir **gelecek olsa da** sorun değil; evde yemek var.
6. Misafir **gelecekmiş**, sorun değil; evde yemek var.
7. Misafir **gelmiş, gelmemiş**, sorun değil; evde yemek var.
8. Misafir **gelirmiş, gelmezmiş**, sorun değil; evde yemek var.

Bir olayın gerçekleşmesinde bir sakınca görmemeyi anlatan şu örneklerde koşul anlatımı ikinci plana itilmektedir:

1. Müdür **kızarsa** kızsın.
2. Müdür **kızacaksa** kızsın.
3. Müdür **kızacak olursa**, kızsın.
4. Müdür **kızarsa** ne olur?
5. Müdür **kızarmış, kızsın**.
6. Müdür **kızar mıymış, kızsın**.

Aşağıdaki örneklerde, gerçekleşmiş bir olay, bir eylemin değişik zaman ve kiplerle ilgili çekimleriyle anlatılıyor:

1. Bu sözün altında **kalmadım**; taşı gediğine koydum.
2. Bu sözün altında **kaldım mı**; taşı gediğine koydum.

3. Bu sözün altında **kalır mıyım**; taşı gediğine koydum.
4. Bu sözün altında **kalsa mıydım**; taşı gediğine koydum.
5. Bu sözün altında **kalacak mıydım**; taşı gediğine koydum.
6. Bu sözün altında **kalmalı mıydım**; taşı gediğine koydum.
7. Bu sözün altında **mı kalacağım**; taşı gediğine koydum.

Burada dikkati çeken, ilk örnek dışındaki anlatımların her birinde soru tümcelerinin önemli bir rol oynaması, ancak soru işlevinin arka planda kalmasıdır. Bu örneklerdeki ikinci önermeler, elbette, olayı kesinleştirmektedir. Ancak, bu önermeleri kaldıracak olsak bile, konuşan kişinin gereken sözü söylediği, olayın gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

Şu örneklerin her birinde, bir kimsenin bir davranışı eleştirilirken onun bir kitabı okumadan kusur bulduğuna ilişkin kuşku dile getiriliyor:

1. Kitabı iyice **okudu da mı** kusur buluyor?
2. Kitabı iyice **okumuş da mı** kusur buluyor?
3. Kitabı iyice **okumuş mu ki**, kusur buluyor?
4. Kitabı iyice **okudu mu ki,** kusur buluyor?
5. Kitabı iyice **okuyup da mı** kusur buluyor?

Bir kimsenin, bir başkasının söylediklerini anlamış olduğunu belirten yanıtları şu değişik biçimlerde olabilir:

1. Anladım.
2. Anlamadım değil.
3. Anlamamış olur muyum?

4. Anlamasına anladım.
5. Tabii ki, anladım.
6. Anlamadım mı sanıyorsunuz?
7. Kim demiş, anlamadım?
8. Niye anlamayayım?

Bu kullanımlar arasında doğal olarak ufak ayrımlar vardır. Örneğin 2. ve 4. sözcelerde konuşan, anlamış olmasına karşın birtakım noktalarla ilgili söyleyecekleri olduğunu belirtmektedir. Öte yandan 3., 6. ve 7. sözcelerde yine soru tümcesi kuruluşuna karşın sorup öğrenme amacı söz konusu değildir; 8 sözcenin her biri, anlamış olmayı belirtmektedir.

Bir yargıyı,bir duygusunu açığa vuran bir kimsenin, bunu, Türkiye Türkçesinde ne değişik anlatım yollarından dile getirilebileceğini de göstermek istiyoruz:

1. Onunla her karşılaştığımda **üzülürüm**.
2. Onunla her karşılaştığımda **üzülmüşümdür.**
3. Onunla her karşılaştığımda **üzülmeden edemem**.
4. Onunla her karşılaştığımda **üzülmeden duramam.**
5. Onunla her karşılaştığımda **üzülüp dururum.**
6. Onunla her karşılaştığımda **üzülmez miyim.**
7. Onunla her karşılaştığımda **üzülmemek elimde değil.**

Bu sözcelerin her birinde ortaya konan yargı, çekim ve anlam açısından ufak ayrımlar bulunmasına karşın, değişmemektedir. Şu örnekte de benzeri bir nitelik görülmektedir:

1. Bu suç **bağışlanamaz**.
2. Bu suç **bağışlanabilir mi?** (Yanıtı olumsuz)

3. Bu suç **nasıl bağışlanabilir?** (Yanıtı olumsuz)
4. Bu suç **nasıl bağışlansın?** (Yine olumsuz yanıt)
5. Bu suçu **bağışlamanın olanağı** yok.
6. Bu suç **bağışlanacak gibi mi?** (Yanıtı olumsuz)
7. Bu suçun **bağışlanacak tarafı yok**.
8. **Gel(in)** de bu suçu **bağışla(yın)**! (Yanıtı olumsuz)

Dikkat edilirse, bunlardan 1., 5. ve 7. tümceler, yargıyı dolaysız olarak, kesinlikle dile getirmekte, ötekiler ise olumsuz yanıtı belirlemek üzere soru tümcesi biçiminde oluşturulmuş bulunmaktadır. Ancak tümünden çıkarılacak anlam, suçun bağışlanamayacağı biçimindedir.

Türkiye Türkçesinde kullanılan tümcelerde, anlatımın güçlendirilmesi, yüklemin pekiştirilmesi doğrultusunda çeşitli ve ilginç olanaklar bulunmaktadır. Geleneksel dilbilgisinde eylem tümcesi olarak nitelenen aşağıdaki örneklerin [DE] bağlacı, [ki] ve [bir] ile, anlamca pekiştirildiği görülmektedir:

1. Kürsüye çıktı; **konuştu da konuştu**.
2. Odasına çekilip **okur da okur**.
3. Tren bir türlü **gelmez de gelmez**.

1. Açık havadan dönünce **bir acıkmışız ki**...
2. Kaleci geçen hafta **bir oynadı ki**...
3. Sınava bir **çalışmış ki**...

1. Gelip çocuğa **bir kızsın, bir kızsın**.
2. Kazandıkları paraya **bir sevinmişler, bir sevinmişler**.
3. Beli **bir ağrıyor, bir ağrıyor**; yerinden kalkamıyor.

Bu örneklerde yinelemeler de anlamı bir başka yönden güçlendiriyor.

Şimdi de önceki bölümlerde üzerinde durduğumuz değişik söz öğelerinin, dile ne geniş anlatım olanakları kazandırdığı konusuna, birkaç örnekle eğilelim:

Bir uzaklığın belirlenmeye çalışıldığı aşağıdaki 1. sözcede anlatılan yargı, daha sonraki örneklerde ufak anlam ayrımlarıyla yine belirtilmektedir:

1. İki köy arasındaki mesafe **en fazla 3 kilometre.**
2. İki köy arasındaki mesafe **3 kilometreden fazla değil.**
3. İki köy arasındaki mesafe **3 kilometre kadar.**
4. İki köy arasındaki mesafe **3 kilometre dolayında (civarında).**
5. İki köy arasındaki mesafe **yaklaşık (takriben) 3 kilometre.**

Aynı bağlam içindeki şu deyimler de bu yargıyı yansıtmaktadır:

6. İki köy arasındaki mesafe **aşağı yukarı 3 kilometre.**
7. İki köy arasındaki mesafe **olsun olsun da 3 kilometre olsun.**
8. İki köy arasındaki mesafe **3 kilometre var yok.**
9. İki köy arasındaki mesafe **haydi haydi 3 kilometre.**
10. İki köy arasındaki mesafe **taş çatlasa 3 kilometre.**
11. İki köy arasındaki mesafe **olup olacağı 3 kilometre.**
12. İki köy arasındaki mesafe **üç aşağı beş yukarı 3 kilometre.**

Burada görülen ufak anlam ayrımlarına eğilecek olursak 1., 2., 7., 8., 9., özellikle de 10. ve 11. örneklerde konuşan, kesin bir sınırlamaya gitmekte, üst sınırı ortaya koymaktadır. 3., 4., 5., 6. ve 12. örneklerde ise bir tahmin ağır basmakta ve uzaklık, yaklaşık olarak belirlenmektedir.

Aşağıda yer alan tümce örneğinin değişik biçimleri, aralarında ufak anlam ayrımları bulunan çeşitli belirteçlerle kurulduğu halde aynı yargıyı yansıtmaktadır:

1. Aralarındaki anlaşmazlık **iyice** arttı.
2. Aralarındaki anlaşmazlık **iyicene** arttı.
3. Aralarındaki anlaşmazlık **iyiden iyiye** arttı.
4. Aralarındaki anlaşmazlık **adamakıllı** arttı.
5. Aralarındaki anlaşmazlık **bayağı** arttı.
6. Aralarındaki anlaşmazlık **hayli** arttı.
7. Aralarındaki anlaşmazlık **bir hayli** arttı.
8. Aralarındaki anlaşmazlık **oldukça** arttı.
9. Aralarındaki anlaşmazlık **çok** arttı.
10. Aralarındaki anlaşmazlık **pek çok** arttı.
11. Aralarındaki anlaşmazlık **alabildiğine** arttı.
12. Aralarındaki anlaşmazlık **büsbütün** arttı.
13. Aralarındaki anlaşmazlık **bütün bütün** arttı.

Dikkat edilecek olursa, artma olayını niteleyen belirteçler arasında, yukarıda değindiğimiz anlam ayrımları, bu belirteçlerin gösterdikleri ölçülerin ayrımlarına dayanmaktadır. Örneğin **adamakıllı, alabildiğine, çok, iyiden iyiye** öğeleri, daha büyük bir derece göstermekte, bunların yanında **bayağı, hayli, bir hayli, oldukça**[45] daha küçük derecedeki bir artmayı belirle-

45) Bu sözcük aslında 'epeyi', 'hissedilir ölçüde' anlamına gelirken bugün yavaş yavaş 'iyice', 'fazla' anlamına kullanılmaya başlamıştır.

mektedir. **Büsbütün** ve **bütün bütün** ise önceden belli bir artma gösteren eylemde yeni bir artışın söz konusu olduğunu anlatmaktadır. Ancak bu küçük ayrımlar, tümcenin ortaya koyduğu yargıda büyük bir fark yaratmamaktadır.

Şimdi de bir olayın nedenini öğrenmek amacıyla yöneltilen bir sorunun hep aynı anlamı yansıtan anlatımlarına bakalım:

1. Onu **neden** götürmüşler?
2. Onu **neden dolayı** götürmüşler?
3. Onu **neden ötürü** götürmüşler?
4. Onu **niye** götürmüşler?
5. Onu **ne diye** götürmüşler?
6. Onu **ne sebeple** götürmüşler?
7. Onu **ne sebepten** götürmüşler?
8. Onu **niçin** götürmüşler?
9. Onu **hangi nedenle** götürmüşler?
10. Onu **hangi nedenden dolayı** götürmüşler?
11. Onu **ne demeye** götürmüşler?
12. Onu götürmelerinin **sebebi ne?** gibi.

Bu örneklerden de görüleceği gibi, kavram alanlarında ve anlatım kalıplarında görülen çeşitlilik, sözdizimi düzeyinde de zenginlik yaratmaktadır ki, buna daha pek çok örnek gösterilebilir.

2. BÖLÜM

Anadolu Ağızlarındaki Zenginlikler

2.1. ANADOLU AĞIZLARININ SÖZCÜK DÜZEYİNDEKİ ZENGİNLİKLERİ

Anadolu ağızlarımız, gerek doğadaki nesneleri, gerek insanların nitelik ve davranışlarını, gerekse soyut kavramları dile getirirken Türkçenin olanaklarından, genel dildekine oranla çok daha geniş ölçüde yararlanmış, bugün genel dilde bulunmayan pek çok sözcük türetmiştir. Bunlar içinde, Dil Devrimi ve sonrasındaki özleştirme çabaları sırasında ve yazarların, aydınların kullanımlarıyla genel dile alınarak yerleşen öğeler de bulunmaktadır. Örneğin Arapça kökenli **mübalağa** (etmek) kavramını tam karşılayan **abartmak,** Anadolu'da batıdan İçanadolu'ya, oradan güneye kadar birçok yörede eskiden beri kullanılan sözcüklerden biridir; bugün bütünüyle yerleşmiştir. Yine, Arapçadan gelme **cazibe** karşılığı **albeni,** kavramı güçlü ve ilginç bir biçimde yansıtan, Anadolu halkına özgü bir adlandırma olup genel dilde kullanılmaktadır. Anadolu'da eskiden beri kullanılan **çekince** de 'çekinilecek durum' anlamına Arapça **ihtiraz**'ı karşılamıştır. Genel dilde bugün **ikircik, ikircikli, ikirciklenmek** biçiminde yerleşen öğelerin kaynağı, ağızlarda **ikircik, ikirciklenmek, ikircikli, ikircinli, ikircimlenmek, ikincilik**... gibi türevleri bulunan, kararsızlığı ve kuşkulu davranmayı anlatan

sözcüklere dayanmaktadır. Bu örneklerin daha pek çoğu gösterilebilir.

Anadolu ağızlarımız, bugün ölçünlü dilde bulunan ya da bulunmayan çok çeşitli kavramları söze dönüştürürken ölçünlü dilde sık kullanılmayan eklerden de yararlandığı gibi, aynı köklere ayrı ayrı ekleri de getirebilmiş, kendisine özgü kavramlar ve anlatım biçimleri oluşturmuştur. Örneğin genel dilde bir nesnenin kolay bozulup eskimeyen, uzun süre kullanılabilir durumda kalma niteliğini belirleyen **dayanıklı** sıfatı varken Anadolu ağızlarında yine aynı kökten **dayangan, dayangılı, dayantılı** sözcükleri türetilmiş ve kullanılmaktadır (Çanakkale, Bolu, Çankırı, Trabzon, Yozgat, DS IV). Yine genel dilde, Arapçadan gelme **mecra** yerleşmişken ağızlarda aynı kavram için **ak-** kökünden **akak, akanak, akkın, akıntı, akılgan, akırgan, aklam, aklan, akmaç, aknak** sözcükleri bulunmaktadır (DS I). Hitap sözcüğü **sayın**, Dil Devrimi'nden sonra yaygınlaşırken Anadolu ağızlarında 'saygı göstermek' anlamındaki **sayınsamak** biçimindeki bir türevi yaşamaktadır (İsparta, Bolu, Bilecik dol., DS XII). Bunun yanı sıra, yine **say-** kökünden **sayılgan** 'kendini saydıran' sözcüğü Sivas'tan derlenmiştir (DS X). **Sayar** 'çekinilecek, sayılan' (Samsun, a.y.) ve **sayımsamak** 'önemsemek , saymak' (Çanakkale, Niğde dol., a.y.) örnekleri de dikkati çekiyor.

Anadolu ağızlarımızın sözcük düzeyindeki zenginlikleri, Türk Dil Kurumu'nca yayımlanan ve 12 cilt tutan Derleme Sözlüğü'nün kapsadığı geniş sözvarlığıyla da kanıtlanmaktadır. Genel dilde kullanılan kimi sözcüklerin ağızlarda yer alan değişik biçimlerinin de veril-

diği bu kaynak, 100.000 dolayında sözcük içermektedir. Burada, bu zenginliği belirlemek üzere, bir tek **kes-** kökünden, somut ve soyut kavramlarla ilgili ve genel dilde bulunmayan sözcüklerin ancak bir bölümünü, abece sırasına göre göstermek istiyoruz:[46]

kesayak 'toptan' (pazarlık konusunda) (Kastamonu dol., DS VIII).

kesdek 'orta boy' (Sivas, Niğde, Konya, İçel dol., a.y.).

kesdiriş 'anlayış yeteneği' (Bayburt ve Kars dol., a.y.).

kese 'kestirme, kısa yol' (Batı, Kuzey, Orta ve Güney Anadolu, a.y.).

kesecek 'makas' (Balıkesir, Trabzon, Sivas, Ankara, Antalya dol., a.y.).

kesegelen 'kısa yoldan, kestirmeden' (Bolu, a.y.).

kesegelmek 'biçimine, yerine gelmek' (Bitlis dol., a.y.).

kesegen (değişkeleriyle birlikte) 1. 'fare', 2. 'danaburnu' (Batı Anadolu'dan kuzeye, Orta Anadolu'ya, Doğu Anadolu'ya kadar pek çok yörede, a.y.).

keseğen 'erkek domuz' (Artvin dol., a.y.).

kesegetirmek 'biçimine getirmek, yerine getirmek' (Bitlis dol., a.y.).

keseğ 'çamurlu yol, bataklık' (Sivas dol., a.y.).

kesek 'belin ya da çapanın çıkardığı kuru, iri toprak parçası' (çok geniş kullanım alanı için bkz. a.y.).

kesekabı 'bez çanta' (Kastamonu, a.y.).

kesekçik 'azıcık' (Konya dol., a.y.).

---

46) Anadolu ağızlarımızın zenginliği konusunda ayrıca bkz. Aksan 2000[a]: 217-233; 2000[b]: 67-77; 2003: 69-82.

kesekes 'kesin olmayarak, kuşkulu' (Çorum dol., a.y.).

kesekle 'nezle' (Konya dol., a.y.).

kesel 'engel' (Çorum dol., a.y.).

kesele 'soyu bozuk olan köpek yavrusu' (Adana, a.y.).

keselek 'ormanda kurumuş dal. ve ağaç parçaları (Kütahya dol., a.y.).

keselemek 'torba içine koymak' (Niğde dol., a.y.).

kesen 'çamurlu yollardaki tekerlek ve hayvanların kurumuş ayak izleri (Eskişehir dol., a.y.).

kesene 'götürü, toptan iş' ve öteki anlamları, bu arada 'anlaşma, sözleşme' anlamı (Orta ve Güney Anadolu'da, a.y.).

kesenek 'köylünün, odunundan faydalandığı ağaçlık, ormanlık' (Ordu, Giresun dol., a.y.).

Hemen ekleyelim ki, burada gösterilen örneklerin dışında, aynı kaynakta daha 80 kadar sözcük bulunmakta, değişik biçimleri dışıda **kes-** kökünden türemiş öğelerin sayısı 100'ü geçmektedir. Yukarıda göstermediğimiz türevler içinde, özellikle ilgi çeken örnekler arasından şu sözcükleri vermeden geçemeyeceğiz:

Kesmek 'birisini yermek, kötülemek' (Giresun, Amasya, Tokat, Trabzon, Eskişehir, Artvin, Malatya, Hatay, Sivas, Niğde, İçel dol., a.y.) Bunun sıfat biçimi **kesici** 'birinin arkasından kötü konuşan, kötüleyen insan' (İsparta, Sivas, a.y.), 'güzel, iyi' anlamındaki **kesilim** (Gümüşhane dol., a.y.), **kesimlemek** 'oranlamak, tahmin etmek' (Çanakkale, Amasya, Niğde dol., a.y.), **kesmenti** 'kesilmiş odun parçası, iri sopa' (Edirne, Tekirdağ dol., a.y.) ve kansız, zayıf insanları anlatan, aynı

zamanda 'dayanıksız, güçsüz' anlamına gelen **kesik** (Muğla dol. ve Kastamonu, a.y.) gibi.

Anadolu ağızlarının, var olan çeşitli kökler ve eklerle, ölçünlü dilde bulunmayan sözcükler türetmiş olması gerçekten, ilgi çekicidir. Örneğin **um-** kökünden, 'umutlandırmak' anlamında **umsundurmak** eyleminin (Isparta, Denizli, Bolu, Çorum, Ordu, Niğde, Amasya dolayları, DS X) türetilmiş olması, cimri kimseleri anlatmak üzere **kıs-** kökünden **kısmık**'la birlikte **kısırgan, kıskıç, kıskıs** gibi öğelerin oluşturulması (DS VIII), aynı kavram için **kurut-** kökünden **kurutu** (Trabzon, Erzurum, DS VIII) sözcüğünün kullanılması bu türden örneklerdendir.

Daha binlercesi gösterilebilecek olan, Anadolu ağızlarındaki türetmeler arasından burada, soyut ve somut kavramlarla ilgili ve insanların yaradılışlarını, davranışlarını betimleyen sözcüklerden örnekler vermek istiyoruz:

Soyut Kavramlar:

kanalga 'inanç, kanı' (K.Maraş, Adana dol., DS VIII).
sıkırcım 'sıkıştırma, korku, baskı (İzmir, Samsun, Gaziantep, Manisa, Adana dol., DS X).
yangı 'bağlılık, tutkunluk (Yozgat, DS XII).
sinecenlik 'sinsilik' (Niğde, DS X).
tutu: 'rehin' (İsparta, Denizli, İzmir, Manisa, Balıkesir, Kütahya, Sakarya, Tokat, Ş.Urfa, K.Maraş, Adana, DS X).

ödek 1. 'tazminat' (İzmir, Manisa, Sivas, Kırşehir, Niğde, DS IX).
2. 'borç senedi' (Tekirdağ, DS IX).
tutamak 1. 'Neden, sebep' (Balıkesir, Eskişehir, Kocaeli, Sakarya, Çankırı, Ordu, Giresun, Trabzon, Artvin, Gaziantep, Sivas, Kırşehir, DS X).
2. 'ipucu' (Manisa, Balıkesir, Tokat, Eskişehir, Bolu, Kastamonu, Çankırı, Amasya, Artvin, Gaziantep, DS X).
tutamık 'yardımcı' (Kayseri dol., DS XII).
düşerge 'pay, miras payı' (Erzurum, Diyarbakır, Malatya, Gaziantep, Kayseri, DS IV).
düşelik 'görevlilere tahsis edilen maaş' (Eskişehir, DS IV).
alımcıl 1. 'talip, müşteri, satın almaya istekli' ("Ahmet bizim dükkâna alımcıl" örneği veriliyor; Çorum, Denizli, Karaman, Mersin, Konya, DS I).
alımcıl olmak 'talip olmak, almak istemek, (Silifke, DS I).
oranlama 1. 'atasözü' (Ordu, Sivas, Yozgat, Ankara, DS IX).
2. 'masal,öykü' (Ordu, Sivas, Mersin dol., a.y.).
3. 'yanık türkü' (Ankara dol., a.y.).
4. 'tekerleme' (Eskişehir, Çankırı, dol., a.y.).
ilinti 'rüşvet' (Konya dol., DS VII).
indiri 'değersiz' (Uşak dol., a.y.).
suçsunmak 'kendini suçlu görmek, suçlu saymak' (Silifke-İçel, DS X).
suçukmak 'suçluluk duymak, utanmak' (Afyon, Tokat, Kırşehir, Gaziantep, Niğde, Konya dol., DS X).

Somut Kavramlar:

közlük 1. 'mangal' (Gaziantep, K.Maraş, Adana, DS VIII).
közkavranı 'mangal' (Ordu, a.y.).
dizek 'satır' (yazıda) (Antalya dol., DS IV).
sürgüç 'bulaşık bezi, paçavra' (Orta ve Kuzey Anadolu'da, pek çok yerde, DS X).
fısıldak 'vantilatör' (Çanakkale dol., DS V).
eğircek (**eğirmeç**, **eğirmen** gibi değişkeleriyle) 'yün eğirme aracı, kirmen' (İsparta, Kütahya, Ordu, Samsun, Adana ve daha birçok ilin dolaylarında, DS V).
sürüntü 'küçük sabun parçası' (Burdur, Muğla dol., DS XII).

İnsanların Yaradılış ve Davranış Özellikleriyle İlgili Sözcükler:

umsalak 'her gördüğünü isteyen' (K.Maraş dol., DS XI).
yalama 'sözünde durmayan, ikiyüzlü' (Sakarya dol., a.y.).
telli 'nazlı, alıngan, çabuk küsen' (İsparta, Burdur, Denizli, Eskişehir, Samsun, Amasya, DS X).
singil 'uyuşuk, tembel kimse' (Niğde, Adana dol., a.y.).
sinecen 1. 'hileci, düzenci' (Afyon, İsparta, Denizli, Ordu, Gaziantep, Sivas, Niğde dol., a.y.).
2. 'sinsi' (Afyon, a.y.).

öğüncek 'kendini öğen, övüngen' (Eskişehir, Çankırı, Çorum, Amasya, Ordu, Sivas, Ankara, Nevşehir, Niğde, Konya, DS IX).

ısmık 'sessiz, utangaç, sıkılgan, az konuşan' (Denizli, Aydın, İzmir, Balıkesir, Bursa, Kocaeli, Muğla dol., DS VII).

dinelek 'ukalâ, kendini beğenmiş kimse' (Kastamonu dol., DS IV).

fısalak 'şişman olduğu halde kuvvetsiz kimse' (Amasya, Ordu dol., DS V) (Bir yansıma olan ve balon, top gibi nesnelerin hava kaçırmasını, sönmesini anlatan **fısalmak**'ın türevi).

sündürme 'çok uzun boylu kimse' (Niğde dol., DS X) ('Bir şeyi çekerek uzatmak' anlamındaki **sündürmek** eyleminin türevi).

solugan 'nefes darlığı çeken kimse' (İsparta, Denizli, İzmir, Manisa, Tokat, Eskişehir dol., DS X).

ANADOLU AĞIZLARINDA BİLEŞİK SÖZCÜKLER

Anadolu'da konuşulan çeşitli ağızlarda göze çarpan güçlü türetme eğilimi yanında, sözcük birleştirme yoluyla oluşturulan öğelerin bolluğu da ilgi çekicidir. Bunlar içinde somut kavramlar gibi, soyut kavramları da yansıtan birçok örnekle karşılaşılmaktadır. Önce, bunlardan birkaçına değinelim:

Ölçünlü (standart, genel) dilde **eliaçık,** yabancı kökenli **cömert** ve **bonkör** sözcükleriyle karşılanan kavram için Anadolu ağızlarında **verelli** (İsparta dol., DS

XII), **açıkel** (Denizli, Balıkesir dol., DS I), **eliselek** (İsparta, Burdur, Aydın, Manisa, Eskişehir, Konya, Antalya dol., DS IV) sözcüklerine rastlanmaktadır.

İnsanların ruhsal yapıları ve davranışlarıyla ilgili kavramlar arasından **dikdurukluk** 'inatçılık' (Samsun, DS IV), **karadamak** 'inatçı'[47] (İsparta, Burdur, Denizli, Aydın, Sivas, Ankara dol., DS VIII), dedikoducu kimseler için kullanılan **elağız** (Aydın dol., DS V) ve **şapdamak** (İsparta, Muğla dol., DS X), kimsenin sözünü dinlemeyenleri anlatan **dikkulak** (Gümüşhane dol., DS IV), 'becerikli' anlamındaki **taşdöven** (Aydın ve Giresun dol., DS X) ve 'sinirli, atılgan' yerine **kızılkanlı** (Aydın, Balıkesir, Antalya, Muğla dol., DS VIII) örneklerini vermekle yetiniyoruz.

Anadolu ağızlarında, düzensiz, gelişigüzel, rastgele yapılan işleri belirlemek üzere üç ayrı bileşik sözcükle karşılaşıyoruz: **Değmetekin** (Erzincan dol., DS IV), **iptenüzengi** (Niğde dol., DS XII), **karadüzen** (İsparta, Amasya, Tokat, Sivas dol., DS XII). Bunlar içinden, özellikle **iptenüzengi**, kavramı canlı, somut ve alaycı bir biçimde anlatan bir örnektir; üzengi gibi, ayak basılan, sağlam olması gereken bir nesnenin ipten yapılması biçiminde bir imgeyle özensiz iş, bir deyim aktarmasından da yararlanılarak dile getirilmiştir. Bir başka ilginç ve aktarmalı bileşik sözcük örneği de birini kendisine minnettar etmek için verilen armağanı ya da gösterilen özveriyi söze dönüştüren **dilbağı**'dır (Gaziantep dol., DS IV). Zayıf, cılız kimseleri anlatan, aynı zamanda 'korkak' anlamına gelen **tekdamar** ise Anadolu'da

47) Aynı sözcüğün 'herkesi lanetleyen, kötü konuşan' anlamına da rastlanıyor.

çok yaygındır (batı, orta ve kuzeybatıda, DS X). Bir kimseyi korumayı, ona yardımcı olmayı anlatan **elgöl-geliği** örneği de (Eskişehir, Niğde dol., DS IV) dikkati çekiyor.

Genel dilde Arapça kökenli **hafıza** kullanılırken ağızlarda, aynı anlamda **güdüyeri** sözcüğüyle karşılaşıyoruz (Bursa, DS VI). "Kadın" kavramı için Anadolu ağızlarında **avrat, ece** gibi sözcüklerin yanında **eksik-etek** (değişkeleriyle pek çok yörede, DS V), **kanayaklı** (Rize ve İçel dol., DS XII) gibi bileşik sözcükler de kullanılmaktadır.

Somut nesneler, doğa olayları, araç-gereç adları, özellikle de bitki ve hayvanlarla ilgili karşılıklar içinde bileşik sözcük biçiminde olanlar ağızlarda pek çoktur. Bunlardan birkaçına burada yer verelim:

südeçalan 'yoğurt mayası' (Van dol., DS X).

aşsüzen 'kevgir' (Ağrı, Kars, DS I).

suuçan 'şelale, çağlayan' (**sutüğlen, sutüyen, suuçtu, suuçtuğu**... gibi değişkeleriyle İsparta, Kars, Sivas, Adana... DS X).

delikdağ 'tünel' (Burdur, DS IV).

şeytanarabası 'bisiklet' (İsparta, Çanakkale, Bursa, Kütahya, Çorum, Gaziantep... DS XI).

karakesti 'başı ağrıyanların alınlarına bağladıkları bağ' (Kırşehir dol., DS VIII).

elöpen, elyaladan, elyalaycı 'kertenkele' (batıdan İç Anadolu'ya, oradan güneydoğuya kadar birçok yerde, DS V).

Burada ancak bir bölümüne değindiğimiz bu örnekler, Anadolu ağızlarının, Türkçenin bağlantılı dil olma özelliğinden ne ölçüde yararlandığını, ayrıca, kendine

özgü, somut ve canlı anlatıma dayanan anlamlama yoluna gittiğini göstermektedir, sanıyoruz.

2.2. ANADOLU AĞIZLARININ DEYİM DÜZEYİNDEKİ ZENGİNLİKLERİ

Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde yaşayan deyimlerin yanında, ülkemizin çeşitli yörelerinde kullanılan ve doğrudan doğruya Anadolu ağızlarına özgü, birçoğu, ilginç anlatım özellikleri taşıyan pek çok deyimle karşılaşıyoruz.[48] Daha önceki kimi yayınlarımızda[49] bazılarına değindiğimiz bu deyimlere ek olarak bu kitapta yeni ve değişik örnekler vermek istiyoruz.

Hemen belirtelim ki, ölçünlü dildeki deyimlerde gördüğümüz yapı, anlam ve anlatım özellikleri, Anadolu ağızlarının örneklerinde de karşımıza çıkmakta, bu engin sözvarlığı, sözü güçlendiren bütün anlatım yollarından yararlandığı gibi sık sık nükteye de başvurmaktadır.

Burada önce, ağızlarda anlatım yolu, adlandırma açısından ilginç olan kimi deyimlere değinmek istiyoruz:

Doğa olaylarıyla ilgili pek çok örnekten biri, özgün bir imge içermekte, aynı zamanda bu imgeyi ilginç bir biçimde söze dönüştürmektedir: Bulutların küçük parça-

48) Türk Dil Kurumu'nca 1969 ve 1971 yıllarında yayımlanan ve ağızlardaki deyim ve atasözlerini bir araya getiren "Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler", Anadolu'dan derlenen 6.125 deyimi bir araya getirmiştir. Kuşakların değişimi nedeniyle bir bölümü unutulmuş olsa bile, yeni belirenlerle birlikte, bu sayının bu dolaylarda olduğu düşünülebilir. Kaldı ki, başka derlemelerde, bu yapıtta geçmeyen kimi deyimler de bulunmaktadır.

49) Bkz. Aksan 2002[b]: 121-138; 2003: 110-121.

lar halinde ve düzgün olarak bütün gökyüzünü sardığı havalarda, Hatay dolaylarında bu görünüm şöylece anlatılıyor: **Ebem tarhana serdi** (B II).

Ölçünlü dilde, bilindiği gibi, **delikanlı** sözcüğü kullanılmaktadır. Ancak, Giresun dolaylarında bu çağa, büluğ çağına girmeyi anlatan bir de deyimle karşılaşıyoruz: **Kanı delirmek** (oynamak) (B II). Alanya ağzında (Al. Ağ. I 19) "dalkavukluk etmek" için **baldudaklık yapmak** kullanılmakta, aynı ağızda, önemli bir yere, önemli bir kimseye gidilirken herhangi bir ön hazırlık yapmadan, haber vermeden yola çıkmayı anlatan **abdal kadıya gider gibi** deyimine rastlanmaktadır (a.y.). Saçma sapan, gereksiz ve yersiz konuşanlar için Kocaeli dolaylarında şöyle bir deyimden yararlanılıyor: **Deli misin, deliler köyünden misin?** (B II). Aynı yörede "her işe yaramak" kavramı ise **dolmaya da gelmek, sarmaya da gelmek** anlatımıyla söze dönüştürülüyor. Kimse için iyilik düşünmeyen, kötülüğe yönelenlerin bu niteliği Erzincan dolaylarında **içi kan kuyusu olmak** deyimiyle anlatılıyor (a.y.) Çok titiz olmak, Van'da **değirmen taşını kılla asmak** biçiminde deyimleştirilmiştir. Erzurum ağzındaki **ocağ umudi** (ocak umudu) (Gemalmaz, III 318), bir ailenin tek erkek çocuğunu anlatmakta, ölçünlü dilde (birinin) **ensesinde boza işirmek** biçiminde kullanılan deyimin eşanlamlısı, Çankırı, Amasya dolaylarında kullanılan **başında çıra yarmak** deyiminde görülmektedir (B II).

Bir başka ilginç deyim, Erzurum'dan derlenen ve konuşmayı konu dışına sürüklemeyi anlatan **anasının gelin olduğundan başlamak**'tır (B I). **Yangına körükle gitmek** deyimimizin aynı anlamı yansıtan eşan-

lamlısı Çorum'da **alafa** (aleve) **yongayla seğirtmek** biçiminde kullanılıyor (B II).

Anadolu ağızlarımızın zengin deyim varlığı içinde sözü etkili kılan, her biri birer anlam olayı sayılan söz sanatlarından yararlandığını gördüğümüz pek çok örnekle karşılaşıyoruz.

Deyim aktarmalarının ilk aşaması saydığımız benzetme'lerin, ölçünlü dilde karşılığı bulunmayan örnekleri, insanların kimi davranışlarının yalnızca ağızlarda söze dönüştürülmüş olması, Anadolu halkının anlatım gücünün kanıtlarındandır. Birkaç **benzetme** örneği üzerinde duralım:

Çocukları hırpalayarak seven kimseler için Niğde'de (B I) kullanılan **Ağa Paşa'nın sıpa sevdiği gibi** deyimi bunlardan biridir. Düzene, ortak yapılan işe uymayan kimselerin tutumu ise Muğla dolaylarında **göçe uymaz köpek gibi** benzetmesiyle anlatılır (B II). **Beli kırık tazı gibi eğri eğri gezmek** (İsparta dolayları, B I), işsiz güçsüz dolaşmayı anlatmakta, elde edileni çabucak yitirmek de **düşte kuş tutmuşa dönmek** deyimiyle dile getirilmektedir. Ölçünlü dilde **arpacı kumrusu** gibi düşünmek biçiminde söze dönüştürülen benzetme, Burdur'da **tuz yemiş tavuk gibi düşünmek** anlatımıyla karşımıza çıkıyor. **Aşın içinden nohut gibi çıkma** (İsparta dol., a.y.), **borçlu gözü gibi yanmak**, ağızlardaki benzetme örnekleri arasındadır. Somut, nesnelerle ilgili, buruşuk giysinin durumunu anlatan **hırsız koynundan çıkmış gibi** deyimi de ilginç ve özgün benzetme örneklerinden birini oluşturmaktadır.

Daha birçoğuna rastlanan değişik ve özgün benzetme örnekleri arasında, Gaziantep'ten derlenen ve tembel tembel oturmayı anlatan **anası ölmüş tay gibi yatmak** (B II), 'semirmek' anlamına, Niğde dolaylarında kullanılan **boynu hırsız kedi boynuna dönmek** (a.y.), yine aynı çevrenin sözü olan **avcı zağarı gibi boşa yelmek** (a.y.) gösterilebilir.

Anadolu ağızlarının deyimleri içinde, deyim aktarmalarının çeşitli türlerinden yararlananlar bulunmakta, özellikle, insanların karakterlerini, ruhsal niteliklerini söze dönüştürenler dikkati çekmektedir.

Bir konuyu somutlaştırma yoluyla anlatan deyimler arasından, bir tartışma ya da kavgada yalnız bir tarafın kusurlu sayılamayacağını anlatan **baltada varsa sapta da var** (Ordu, Artvin dol., B I) deyimi bu türdendir. Van'dan derlenen **çömçede** (kepçede) **de var, sapında da var** (B II), aynı doğrultudaki bir başka örnektir. Bir işi.azıcık masrafla, dışarıya çirkin görünmeyecek biçimde yapmayı anlatan **kara yanını içine, ak yanını dışına getirmek** (Afyon dol., B II), yine aynı anlatım yolunu işaret ediyor.

Afyon dolaylarından derlenmiş **kulağından gebe etmek** (B II) sözü de 'bir kimseye telkinde bulunmak' gibi, soyut bir kavramı somutlaştırmaktadır. Derdini, sıkıntılarını dışarıya yansıtmayıp gizleyenler için kullanılan **hasırı yangın ama alevi dışarı çıkmıyor** deyimi de (Bor, a.y.) yine bir somutlaştırma ürünüdür. Aynı doğrultudaki **kağnıyı dayaklamak** (Niğde dol., B I), 'inat etmek', 'israr etmek' kavramlarını dile getiriyor. Balıkesir ve Çankırı'dan derlenen **cin atına binmek** deyimi ise aşırı derecede sinirlenmeyi anlatıyor.

İsparta'dan Bolu'ya, Sivas'a, Muğla'ya kadar uzanan birçok yörede sağlığı düzelip benzine kan gelmeyi anlatan **ibiği kızarmak** (DS VII) deyimi, hayvandan insana aktarma yoluyla gerçekleştirilen ilginç bir deyim aktarması örneği oluşturmaktadır. Bir başka örnek de yine aynı doğrultuda söze dönüştürülen ve eğitilmemiş, başına buyruk kimseleri anlatan şu Erzurum ağzı deyimidir: **Çobansız otlamış, paraksız (ağılsız) büyümüş** (B II). Hiç sıkıntı çekmeden bir işin içinden çıkmak, Çankırı ve Ordu dolaylarında bir somutlaştırmayla, şöylece dile getiriliyor: **Elemeden yoğurmak, acımadan doğurmak** (a.y.). "Döneklik" kavramı Trabzon'da **hem camide, hem kilisede mum yakmak** (a.y.) biçiminde somut anlatımdan yararlanılarak belirtiliyor. Bu örnekleri kolayca artırabiliriz.

Bir başka anlam olayı olan **ad aktarması**'na (Yun. metonümia) da ağızlarda rastlanmaktadır. Örneğin okuma yazmayla arası iyi olmayanların bu niteliği, **ak üstünde karayı görmekten hoşlanmamak** sözüyle anlatım buluyor (Adana, B I). Konya dolaylarında "evlendirmek" kavramı **ayağını dört, başını iki etmek** biçiminde, ilginç bir biçimde söze dönüştürülüyor (a.y.). Görmüş geçirmiş, deneyimler edinmiş kimseler için Trabzon'da **kaç ağustos geçirmiş** deyimi kullanılıyor (B II). Aynı ilden derlenen **kaç kuzu başı yemiş** deyimi de ölçünlü dilde **feleğin çemberinden geçmiş** biçiminde nitelenen kimseleri, edindikleri deneyimlerden ötürü övgü amacıyla kullanılarak betimlemektedir. Bu olayın da daha birçok örneği vardır.

İnsan ilişkilerinde gözlemlenen özelliklerden kaynaklanan ve insanların ruhsal ve bedensel niteliklerini belirleyen deyimler, Anadolu ağızlarında, şaşılacak kadar çoktur. Bunda, Anadolu halkının sıkı ilişkilerinin payı olduğu kadar, insanımızın gözlemleme, nükteli ve alaylı anlatım gücünün de etkisi olduğu kanısındayız. Şimdi örneklere bakalım:

Ağır davranışlı kimseler için Samsun'da **dokuz aya yüklü** deyimi kullanılmakta (B II), sır saklamasını bilmeyenler için ölçünlü dilde **ağzında bakla ıslanmaz** deyimi varken Burdur dolaylarında **ağzında süt, yoğurt olmaz** sözü bulunmaktadır (B I). Geniş yürekli, vurdumduymaz kimselerin bu niteliği Artvin dolaylarında **ayranı ekşimez** deyimiyle anlatılıyor (a.y.) Vermekten değil, almaktan hoşlanan, cimri kimseler için Muğla ve Niğde dolaylarında **alma dibinde büyümüş** kullanılıyor ki, Anadolu'nun pek çok yöresinde, bugün de **alma** biçiminde söylenen **elma** sözcüğüyle **almak** eyleminin eylemliği **alma**'yı bir söz oyunuyla bir araya getirerek özgün bir anlatıma yöneliyor. Çok becerikli kimseler, Samsun'dan derlenen ve bir imgeden yararlanan şu deyimle betimleniyor: **Havada avlar, tavada tavlar** (B II). 'Keskinlik' anlamındaki **kılağı** sözcüğünden türeme **kılağılı** sıfatı, Alanya ağzında, sözü geçer, sözü etkili kimse için kullanılan **ağzı gılağlı** (Al. Ağ., II 9) deyiminde karşımıza çıkıyor. Antalya dolaylarında görülen ve pisboğaz kimseleri anlatan **körümük** (DS VIII) de yine ağızlara özgü bir sözdür.

Kolaylıkla artırılabilecek olan bu örneklere, yukarıda değindiğimiz kitaplarımızda yer alan, insanların fiziksel ve ruhsal nitelikleriyle ilgili başka deyimler de ek-

lenirse, Anadolu halkının, insana ilişkin, ayrıntılı anlamlama gücü, kendiliğinden ortaya çıkacaktır.

Türkiye Türkçesindeki deyimlerde olduğu gibi, Anadolu ağızlarının örneklerinde de anlatımı kulakta hoş bir izlenim bırakan, aynı zamanda bellekte yer etmeyi sağlayan şiir dili öğelerinden yararlanıldığı görülür. Ölçü, ritim, uyak, ses ve biçim yinelemelerinin örneklerini oluşturan deyimlerden birkaçına yer verelim:

Ölümün herkesin kaçınılmaz sonu olduğunu anlatan, Silifke'den derlenmiş şu söz, bu öğelerin bol kullanıldığı ilginç ve özgür bir deyimdir:

Filan öldü, filan öldü; bir gün derler Sinan öldü (B II).

Burada en belirgin öğelerden biri, her biri dört heceli dört tümcenin oluşturduğu düzgün duraklı ölçüdür (8+8) ki, belli bir ritim de sağlamaktadır. Yinelemeler de ikinci, önemli bir öğedir: **Öldü** sözcüğü 3 kez, **filan** 2 kız geçmekte, **filan/Sinan** uyağıyla ses yinelemelerine gidilmektedir.

Alanya'dan derlenen **alan yok, satan neylesin; satan yok, alan neylesin** (B I) deyimi de 8+8 hece sayısı; biçimbirim yinelemeleriyle (**alan**, **satan**, **yok**, **neylesin**) dikkati çekiyor.

Acıpayam/Denizli yöresinde kullanılan **dededen yok izanı, nerden görsün nizamı** (B II) deyiminde ise iki önermenin 7'şer heceden oluştuğunu, **izanı/nizamı** sözcüklerindeki ses yakınlığını belirtmeliyiz. Samsun yöresinde, bir işte umulan sonuç alınamayınca söylenen **kuru kuru kıyafet, soğuk suya ziyafet** (B II) sözünde de 7+7 hece sayısı, **kıyafet/ziyafet** uyak-

larından yararlanılmıştır. Giresun yöresinin **attımdı bir gavara** (boş söz), **vardı vurdu duvara** (B I) deyiminde yine 7+7 hece kuruluşu ve **gavara/duvara** uyakları gözlemleniyor.

Antalya dolaylarının **atılanda taşım yok, kırılanda başım yok** (B I) sözü yine 7+7 hece sayısının yanı sıra **yok** ve [-DE] biçimbirim yinelemeleri ve **taşım/başım** uyağını içermektedir. Sivas dolaylarından derlenmiş **biz çektik küreği, el yedi böreği** deyimi ise (B I) 6+6 heceli kuruluşu ve **küreği/böreği** uyağıyla ilgi çekmektedir. Daha birçokları eklenebilecek bu örneklere, 5+5 heceli şu iki deyimle son vermek istiyoruz: Afyon dolaylarının **eli sabanda, gözü yabanda** (B II), Silifke'nin **eli çamurda, gözü hamurda** sözleri **çamur/hamur** ve **sabanda/yabanda** uyakları ve ölçünün sağladığı ritimle güçlü birer anlatım sağlamaktadır.

Anadolu ağızlarının deyimlerine ayırdığımız bu bölümü bitirirken, Anadolu'nun değişik yörelerinde sık sık rastlanan ve belirgin bir nükteye, alaylı anlatıma yönelme eğiliminin örneklerine de değinmek istiyoruz:

Kahramanmaraş'ta, kadınlar arasında kullanılan şu deyim, zahmetli bir işin anlatılışında, o işi çok zevkli gibi göstermeye yönelerek eskilerin **ta'riz** (Fr. insinuation) adını verdikleri yazın ve retorik sanatına yaklaşan bir örnek sergilemektedir: **Has bahçede gül dermek** (B II), 'ekin biçmek'. Bir başka deyim, her gördüğünü isteyenler için kullanılmakta, ilginç ve özgün bir anlatım sağlamaktadır: **Sıçan, kuyruğunu sallama; bizim gelin ondan umar** (a.y.). Amasya dolaylarından derlenen bir deyim ise olumsuz koşulların sürmesi duru-

munda sonucun iyi olmayacağını, değişik bir anlatımla dile getirmektedir: **Bu makas böyle keserse, bu yel de böyle eserse saçtan sakaldan eser kalmayacak** (B I). Konya/Ereğli'de koşulların çok kötü oluşu şu deyimle anlatılıyor: **Gelin hasta, kız kötürüm, ben altı aydır yatırım** (a.y.). Giresun dolaylarında kullanılan şu deyim, düğüne çağrılanların iyi ağırlanmamalarıyla ilgili yakınmalarını alaylı, nükteli bir deyimle söze dönüştürüyor: **Düğün evi taktuk, el yedi, biz baktık** (a.y.). Geçmişi bilinen, ancak ölçüsüz davranışları yadırganan kimseler, İsparta dolaylarında şu deyimle niteleniyor: **Anan belli, baban belli, nereden geldin dandin**[50] **gülü** (a.y.). Kendini herkesten üstün gören, herkese yukarıdan bakan kimseler, Alanya ağzında, soru tümcesi biçimindeki bir deyimle anlatılıyor: **Ala geçinin** (keçinin) **küpeli oğlağı mısın?** (Al. Ağ. II 12). Aynı ağızda, zengin olunca, tanıdığı kimseleri tanımazdan gelen ve akrabalık ilişkilerini soğutanların bu davranışları, **eşekliye selam vermemek** sözüyle dile getiriliyor (a.y. II 40). Çoğu kez yakınılan "felek" kavramı Malatya dolaylarının şu deyimiyle anılıyor: **Bak şu feleğin işine, ayıya kaval çaldırır** (B I).

Bu örneklerin de daha pek çoğuna rastlıyoruz.

2.3. ANADOLU AĞIZLARININ ATASÖZÜ ZENGİNLİKLERİ

Bugün Türkçede ölçünlü dildeki zengin atasözleri varlığının yanı sıra, Anadolu ağızlarındaki atasözlerimiz

50) **Dandin, dandın** sözcükleri aynı yörede 'hoppa', 'şımarık', 'nazlı', 'yaramaz', 'patavatsız' anlamlanyla kullanılmaktadır (bkz. DS IV).

de büyük bir zenginlik göstermektedir. Bir bölümü, Türkçenin eski dönemlerinden gelen, bir bölümü ise doğrudan doğruya Anadolu halkının kendi bilgeliğine, deneyimlerine dayanan bu sözler gerçekten, çok özgün, çeşitli söz sanatlarıyla anlatım yönünden çok başarılı örnekler oluşturmaktadır.

Daha önce de değindiğimiz gibi, söz sanatı sayılan anlam olaylarının, çeşitli aktarmaların ilk aşaması, **benzetme**'lerdir. Anadolu ağızlarında çok özgün benzetmelerle karşılaşıyoruz. Bunlardan biri, **ağaçsız memleket, duvaksız geline benzer** sözüdür (Mazgirt-Tunceli, B I). Annenin çocuk için önemi ise **anasız çocuk, kanatsız kuş gibidir** atasözüyle dile getiriliyor (Konya dol., a.y.) Ölçünlü dilde **komşunun tavuğu komşuya kaz görünür** biçiminde anlatılan ve başkalarının sahip oldukları şeylerin insana, kendisindekilerden değerli göründüğünü belirten söz, Amasya dolaylarında, biraz değişik biçimiyle karşımıza çıkarken aynı zamanda bir başka gerçeği de söze dönüştürüyor: **Komşunun sıpası tay gibidir, anasına kızı ay gibidir** (a.y.).

İnsanlar arasındaki ilişkilerde ziyaretlerin sık olmaması gerektiğini anlatan şu sözde de ilginç bir benzetmeden yararlanılır: **Günde (her gün) gelen soğan gibi, ayda gelen doğan gibi** (Ankara, İsparta, a.y.). Yine, konuklukla ilgili bir başka atasözü ise aynı zamanda bir nükte de içermektedir: **Misafirin iyisi geçer gider kış gibi; misafirin kötüsü, oturur baykuş gibi** (Amasya, B II).

Daha başka örnekleri de bulunan bu gibi, benzetmeye dayanan sözlerin yanında, deyim aktarmaların-

dan yararlanan pek çok Anadolu atasözüyle de karşılaşıyoruz. Bunlar arasında, hayvanları birer simge olarak kullanıp insanlarla ilgili birtakım yargılara varan pek çok söz de bulunmaktadır:

Annelerin yavrularına karşı besledikleri duyguları ve onları güzel görmeleri, çirkinliğiyle ünlü kuzgun'un bile yavrusunu güzel bulduğu anlatılarak dile getirilir: **Kuzguna "güzel kim?" demişler, "yavrum" demiş** (Silifke, B I). Aynı anlam, şu sözde daha belirgin olarak karşımıza çıkıyor: **Kirpi de yavrusunu "pamuğum" diye severmiş** (Malatya, Sivas dol., a.y.)

Kendisinden bir iyilik, bir iş beklenen kimsenin karakterinin, davranışlarının önceden göz önünde tutulması, özellikle bu kimse kurnaz ise dikkatli olunması gerektiğini belirten şu söz de yine bir hayvanı simge olarak kullanmaktadır: **Tilkinin yüzüne bak da sütünü öyle sağ** (İsparta dol., a.y.).

Anadolu ağızlarındaki **kurdun boynuna ciğer asılmaz** (Van, a.y.) ve **pinniğin** (kümesin) **anahtarı tilkiye verilmez** (Kayseri, B II) atasözleri ise güvenilmeyecek kimselere bir şeyin emanet edilemeyeceğini, teslim edilemeyeceğini anlatmaktadır.

Çocuğu dünyaya gelen insanların birtakım sorumluluklar yükleneceği, onlara yeni masraf kapılarının açılacağı da şu sözle dile getiriliyor: **Eşeğe dediler "koduğun oldu"** (yavrun oldu); **dedi "yüküm arttı"** (Bitlis, B I).

Şu atasözü de yukarıdaki örneklerde olduğu gibi, bu kez **tavuk** ve **horoz** simgelerinden yararlanarak "allégorique" bir anlatımla insanlar için kullanılmaktadır: **Kırk gün tavuk gezmektense bir gün horoz**

gezmek daha iyidir (Ankara, Afyon, İsparta, Van dol., a.y.).

İnsanlar arasında, yapılan işlerle ilgili olarak, asıl yükü çekenin değil, başkalarının daha çok yakındıkları gerçeği, Burdur dolaylarından derlenmiş şu sözle anlatılmaktadır: **Öküz bağıracağına kağnı bağırır** (BII).

Ölçünlü dilde bugün artık pek az kullanılan **kovma muannidi, yiğit edersin** sözündeki anlam, Anadolu ağızlarında tam bir somutlaştırmayla şöyle dile getirilmektedir: **Ürkütme tavşanı, arslan edersin** (Kars dol., a.y.).

Anadolu insanının dünya görüşünü, gelenek-göreneklerini yansıtan, bu insanın gözünde geçerliği olan yargıları ortaya koyan birçok atasözü bulunmaktadır. Bu sözler içinde, aynı zamanda kısa ve etkili anlatım örnekleri de dikkati çekiyor. İlginç yargıları içeren örneklerden birkaçını aşağıda sıralıyoruz:

Orman, yağmurun yularıdır
(Kastamonu, Sinop dol., B I).

Esvap yamaya, can hekime düşmesin
(Van, a.y.)

Aç yaşarım, kuyruğu dik yaşarım
(Tunceli dol., Van. a.y.)

Güzel yüzlü arama, güzel huylu ara
(Niğde dol., B II)

Kadın, kocasının ayağının çarığı,
ana-babasının başının sarığıdır
(İsparta dol., B I)

Adam eşeğinden, karı, döşeğinden belli olur
(Denizli, a.y.)

Katır ziyan yapar, eşeklerin kulakları kesilir
(Hakkâri, a.y.)

,Koyun sürüsüne kurt, parasız bekçilik eder
(İsparta dol., a.y.)

Hacıdan-hocadan, karanlık geceden kork
(Bitlis, B I)

Karı hasta olacağına ben olsam,
ben öleceğime karı ölse
(Zonguldak dol., B II)

Dumansız baca, çekişmedik karı-koca olmaz
(Giresun dol., B I)

Övünmesi kolay ama, komşum olmasa
(Samsun, B II)

Bu örneklere son verirken, insan ilişkileriyle ilgili, Anadolu ağızlarındaki bir söze de değinmek istiyoruz: Çocuğunu evlendirmiş olan bir kimsenin, özellikle de annelerin, onun evinde hissettikleri, Bor'dan derlenen şu sözle, hem de eleştirel bir gözle, şöylece dile getiriliyor:

Kızım evi kışlam evi, güveyim kıya bakmasa;[51]
Oğlum evi yaylam evi, kıl yılanı sokmasa (B II).[52]

Burada, özellikle, gelin için kullanılan **kıl yılanı**, ilginç bir deyim aktarması ürünüdür.

Aşağıdaki Anadolu atasözleri ise, gerçekleri dile getiren yargıları kısa, ancak etkileyici bir anlatımla söze dönüştürüyor:

Dostluk dağca, hesap kılca
(Malatya dol., B I)

---

51) **Kıya bakmak:** 'Ters ters bakmak', 'gözünü dikmek', 'yan bakmak'.
52) **Kıl yılanı:** İnce, başı yuvarlak, siyah renkli yılan (Amasya, Tokat, DS VIII).

Edene eden bulunur
(Eskişehir dol., a.y.)
Ver emeği, ye yemeği
(İçel, B II).
Emir, demiri keser
(Konya, Denizli, Afyon, Sivas dol., B I)
Harun'a hazır dayanmaz
(Afyon dol., a.y.)
Yedir beni, öveyim seni
(Niğde, İçel dol., B II)
Pişkin söz, yemin istemez
(Afyon dol., a.y.)
Söken diken işsiz kalmaz
(Trabzon, a.y.)
Arslandan (doğan) arslan olur
(Burdur, İçel dol., B I)

Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde olduğu gibi Anadolu ağızlarının atasözlerinde de şiir dilinde rastlanan, ölçü, uyak, ses ve biçimbirim yinelemeleri adı verilen öğelerden yararlanıldığı göze çarpar. Bu öğeler, atasözlerinin etkileyici, bellekte kolaylıkla kalıcı bir nitelik kazanmalarında, kulağa hoş gelmeleri nedeniyle rol oynamaktadır. Burada birkaç örnek vermekle yetineceğiz:

Açla çıplak şen olur; dört yakaya şan olur
(Afyon, B I) Her iki önerme 7'şer hecelidir; **şen/şan** uyaklarından yararlanmaktadır.
Oddur yemeği pişiren, erdir avradı şişiren
(Nevşehir, B II) 7+7 hece sayısı, **pişiren/şişiren** uyakları.

Kokmuş et tuz istemez; kızmaz yüz söz istemez

(Afyon dol., B I) Yine 7+7 hece sayısı, **tuz/yüz** ve /z/ ses yinelemeleri.

Enik büyür, it olur; yavşak büyür, bit olur

(Konya dol., a.y.) 7+7 ve **bit/it** uyağı.

Yaşayıgör yaşayı, sonra gör temaşayı

(Gaziantep, a.y.) 7+7 ve **yaşayı/temaşayı** uyağı, /y/ sesinde yineleme; **gör-** eyleminin cinaslı kullanımı.

Ayağıma yer edeyim; gör sana neler edeyim

(Gaziantep, Bitlis, Van, a.y.) 8+8 hece sayısı, **yer/neler** uyağı.

Aşağıdaki örneklerde, belirgin ses yinelemeleriyle karşılaşıyoruz:

Kazanmayıncạ kazan kaynamaz

(Sivas, Artvin, Ankara, Niğde, Eskişehir, Samsun... B I) /k/, /z/, /n/ ses yinelemeleri, **kazan**'ın yinelenmesi.

Ağama ağlamıyorum; ağa (ak) günlerime ağlıyorum

(Trabzon, B II) /a/ ve /g/ seslerinin yinelenmesi.

3. BÖLÜM

Türkiye Türkçesinin İncelikleri

3.1. TÜRKÇENİN SÖZCÜK DÜZEYİNDE, KAVRAMLAŞTIRMADA ANLATIM İNCELİKLERİ

Her dilde sözcükler, o dili konuşan toplumun belli nesneleri, olayları, hareketleri dile aktarmak üzere kullandığı, dilbilimde **gösterge** (Fr. signe linguistique) olarak adlandırılan ses bileşimleridir.[53] Ödünçlemeler, bir başka deyişle, yabancı dillerden alınma öğeler bir yana bırakılırsa bu göstergeler dilden dile değişir; o dili konuşan toplumun sözvarlığı içinde yer alır. Örneğin her insanın, vücudunun bir yerinde duyabildiği, Türkçede **ağrı** sözcüğüyle karşılanan kavram Fransızcada **douleur,** Almancada **Schmerz,** Fincede **kipu,** Afrika'daki Swahili dilinde **maumivu** biçiminde anlatım bulur. Bu öğeler bir yandan geniş kullanım alanı buldukça yeni yeni anlamlar kazanır; bir yandan da aynı köke, aynı sözcüğe dayanan türetmelerle dilin sözvarlığının gelişmesine yol açar. Dünyanın hemen bütün dillerinde, özellikle baş, el, dil, ağız, ayak gibi organları gösteren sözcükler ve sık kullanılan eylemler, çeşitli aktarma olaylarıyla çokanlamlı nitelik kazanmıştır.

Dilbilimde, bir dilin bir nesne, olay ya da eylemi kendine özgü biçimde, belli bir kavrama dayanarak ad-

53) Göstergenin nitelikleri konusunda geniş bilgi için bkz. Aksan 2002: 33-40.

landırmasına **kavramlaştırma** ya da **anlamlama** (Fr., İng. signification) adını veriyoruz. Bir örneği üzerinde duralım:

Bilindiği gibi evlenmek, dünyanın hemen bütün uluslarında toplumsal bir olay ve bir gelenektir. Bu olayın anlatılışında, değişik dil ailelerinden dillerde birbirinden farklı kavramlardan yararlanıldığı görülür: Türklerin eldeki en eski kaynaklarından beri bunu "ev" (eski biçimi **eb**) kavramıyla adlandırdıklarına tanık oluyoruz. En eski Türk yazısıyla yazılmış olan ve IX. yüzyıla ait olduğu sanılan Suci yazıtında (6. satır) "ebledim oglımın" (oğlumu evlendirdim) anlatımı geçmektedir. Bu düşünme ve anlatım yolu **evlenme, evlendirme** gibi sözcüklerle bugüne kadar gelmiştir.

Hint-Avrupa dil ailesinden Yunancada evlenme olayı koca acısından düşünülerek 'karı almak' anlamındaki **gaméo** ile anlatılmıştır. Aynı ailenin Germen kolundan Almancada **Heirat** 'evlenme' adı ve bunun eylem biçimi **heiraten** ise 'ev tedariki, ev bakımı' anlamındaki **hirât** köküne dayanır (Bkz. Kluge). Latincede aynı kavramı gösteren **maritâre**'nin kökü **maritus**'tur ki, (Fransızcada **mari**), yine "koca" kavramına dayanılarak, 'kocaya verme' biçiminde adlandırılmıştır.

Türkçede "evlenmek" kavramı, adlandırma bakımından ancak, bir Altay dili olan Moğolcayla yakınlık göstermektedir. Bu dilde 'ev, çadır' anlamındaki **ger** sözcüğüyle 'almak' anlamındaki **abhu**'nun birleşmesiyle **ger abhu** biçiminde dile getirilir

Türkçenin doğadaki varlıkları adlandırışı sırasındaki incelikleri, yerine göre benzetme ve aktarmalara daya-

nan canlı ve şiirsel, yerine göre esprili, nükteli anlatımlarla dikkati çeker. Bu duruma, kimi dillerle (özellikle Hint-Avrupa dilleriyle) karşılaştırmalı örnekler verirken önce çiçeklerden başlamak istiyoruz:

1. Türkiye Türkçesinde **gelincik** denen bitki ve çiçeğinin (Lat. papaver rhoeas) bu adı, Anadolu dışındaki lehçelerde bulunmamaktadır.[54] Bu ad üzerinde durulunca, kavramlaştırma sırasında "gelin" imgesinden yararlanıldığı, ilkbaharda, kırlarda bitiveren çiçeğin, küçük bir gelin imgesi oluşturularak anlatıldığı görülür. Burada, Türk geleneğinde gelinlerin kırmızı gelinlik giyerek, daha sonraları da daha çok, al kuşak bağlayarak düğüne gittikleri anımsanmalıdır.[55] Bu kavramlaştırmada, birçok adda görülen bir **aktarmalı** (Fr. métaphorique) anlatımla karşılaşıyoruz.

Latince **papaver** genel adı, haşhaşçiçeğini de içeren bir bitki ailesini gösterir. İngilizcede bu bitki ve çiçeğini anlatan **poppy,** Latinceden alınarak Anglosaksonlarda **papig, popig** sözcükleriyle adlandırılmış, daha sonra **poppy** biçimine dönüşmüştür (Bkz. Kluge, Webster's).

Germen dillerinden Almancada bu bitki ve çiçeği **Klatschmohn** adını alır. Bu bileşik sözcüğün **Mohn** öğesi, yine, haşhaşçiçeğinin de içinde bulunduğu bitki ailesi için kullanılır. **Klatsch** ise şakırdamayı, ses çıkarmayı anlatan bir ünlem ve 'dedikodu, sözebeliği' anlamındaki bir sözcüktür.

54) Türkçede, **gelincik** adını alan bir de memeli hayvan vardır ki (mustela nivalis), sevilmeyen, korkulan bu hayvan, dilbilimde **güzel adlandırma** (euphemismus) denen bir eğilimle, hemen bütün dillerde 'güzel, güzelcik, sevimli'... gibi anlam taşıyan sözcüklerle anılmaktadır.

55) Burada, Karacaoğlan'ın "gelin der ki giydiğimiz al olur", "sırtına giyinmiş al ile moru" gibi dizeleri anımsanmalıdır.

Çeşitli kaynaklar, gelinciğin Fransızcadaki adı olan **coquelicot** sözcüğünün horozla ilgili olduğunu belirtir. Önceleri, horozun ötüşünü taklit eden bir **yansımalı sözcük** (Fr. onomatopée) iken sonradan –horoz ibiğinin renginden ötürü olmalıdır– gelinciğe verilen ada dönüşmüştür.

Gelinciğin Avrupa dillerindeki adlarıyla anadilimizdekini karşılaştırdıktan sonra, hemen belirtelim ki, aynı çiçek için Anadolu ağızlarımızda 25 kadar ad bulunmakta, bunlar içinden **karakazancık** (Denizli dolayları, DS VIII), gelinciğin dibindeki kara lekeyle ilgili olmalıdır. **Kızalak** ise (Elazığ, Malatya, a.y.) çiçeğin kırmızı rengine dayanan bir adlandırmayı göstermektedir.

Türkçedeki kavramlaştırmalarda "gelin", "hanım", "kadın" kavramlarının önemli birer kaynak olduğunu belirtmek istiyoruz. Genel dilde **gelin**'le oluşturulmuş **gelinçiçeği** (zambakgillerden, Fritillaria imperalis), **gelinfeneri** (kuş kirazı), **gelinparmağı** (gelinlerin parmağındaki kınadan esinlenilerek adlandırılan bir tür üzüm) gibi adlarla karşılaşılırken Anadolu ağızlarına eğildiğimizde şaşırtıcı bir zenginliğe tanık oluruz: **Gelinarmudu** (kırmızı renkli bir armut), **gelindili** (kırmızı bir saksı çiçeği), **gelineli** (gelinciğin bir başka adı), **gelinelması** (kırmızı, büyük bir elma türü), **gelingüldüren** (portakalgillerden, güzel kokulu bir ağaç), **gelingülü** (çuhaçiçeği), **gelinkirpiği** (kasımpatı), **gelinmumu** (kırmızı bir çiçek), **gelinyanağı** (bir ağaç ve bir mantar türü), **gelinyemişi** (sarıpapatya) gibi (hepsi için bkz. DS VI).

2. Türkiye Türkçesinin özgün ve ilginç adlandırma örneklerinden birine **hanımeli** çiçeğinin (Lonicera caprifolium) adında rastlıyoruz. İnce, göze hoş gelen gö-

rüntüsüyle bu çiçek bir hanımın eline benzetilmiş, insandan doğaya yönelen bir aktarma türü oluşturularak anlatılmıştır. Türkiye dışındaki lehçelere bakacak olursak, bunların birçoğunda yine hanım imgesiyle karşılaşılır (Örn. Azeri **ḫanım,** Özbek **ḫānım,** Türkmen **hānım** gibi).

Hint-Avrupa dillerinde böyle bir adlandırmaya rastlamıyoruz. İngilizcede, dibindeki ballı özsuyuna dayanan adlandırmayla çiçeğe **honeysuckle** adı verilir ki, 'bal' anlamındaki **honey** ile emmeyi anlatan **suck** eyleminin türevi **suckle** sözcüklerinden oluşmuştur. Almancada aynı bitki, **Geiβblatt** biçiminde adlandırılır; köken bakımından 'dişi keçi' anlamına gelen **Geiβ** ile 'yaprak' demek olan **Blatt** sözcükleriyle kurulmuştur. Bu dilde bir başka adı olan **jelängerjelieber** ise önceleri, uzun süre çiçekli kalmaları ve güzel kokuları nedeniyle çeşitli bitkilere verilen bir adken XIX. yüzyıldan sonra hanımeli için de kullanılır olmuştur (Kluge). Hanımelinin Fransızcada, Almancadakine koşut bir adla anıldığını görüyoruz: **Chèvrefeuille.** Bu bileşik sözcük de 'keçi' demek olan **chèvre** ile 'yaprak' anlamındaki **feuille** sözcükleriyle oluşturulmuştur; aynı bitkinin sarmaşık türünde, keçilerin hoşlandığı başka cinslerinin bulunması, bu adlandırmada etkili olmuş olmalıdır.

Yalnızca, Türkçeyi konuşan, yazan değil, kullandığı sözcüklerin ve sözlerin anlatım yollarına, inceliklerine eğilen bir insan anadilimizi mercek altına alacak olursa, çoğu kez, şaşırtıcı bir anlatım gücüyle karşılaşır. Kimi zaman, anlatılacak kavramın, oyuncularıyla birlikte, küçücük bir sahne kurularak canlandırılan bir oyunla dile getirildiğini, kimi zaman soyut bir kavramın somut nes-

nelerin nitelikleriyle eşleştirilerek betimlendiğini, kimi zaman da küçük bir nükteyle, alayla söze dönüştürüldüğünü farkeder. Bu tutum, Türkçenin deyimlerinde, atasözlerinde büsbütün kendini gösterir. Burada, ayrı bahislerde ele alınacak olan deyim ve atasözlerimize değinmeden, bileşik sözcükler üzerinde, bu açıdan durmak istiyoruz:

BİLEŞİK SÖZCÜKLERDE ANLATIM YOLLARI, İNCELİKLERİ

Dünyanın pek çok dilinde, birden çok sözcüğün bir araya gelmesiyle oluşmuş bileşik sözcüklere rastlanır. Bunların bir bölümünü, her öğenin kendi anlamıyla bileşime katıldığı, bir bölümün de yeni bir anlamı yansıtmak üzere bir araya getirildiği sözcükler oluşturur. İlk bölümde, **ilkbahar, onbaşı, yüzbaşı, cumartesi, pazartesi, karaciğer**... gibi adsoylu sözcüklerle **hissetmek, farketmek, hallolmak**... gibi eylemler yer alır.

Türkçede, bu türden bileşik sözcüklerin yanı sıra değişik, yepyeni bir anlamı dile getiren örnekler de vardır ki, anlambilim ve adlandırma açısından ele alınacak olursa bunların, anadilimizde kimi kavramlarda ne ölçüde canlı, somut ve güçlü bir anlatıma gidildiğine, zaman zaman esprili bir anlatımdan yararlanıldığına tanık olduğu göze çarpar. Bu örnekler arasından **vurdumduymaz, çıtkırıldım, şıpsevdi, olupbitti, kaptıkaçtı, dedikodu, kaçgöç, dillidüdük, imambayıldı, vezirparmağı, devetabanı, albeni**... gibileri bu bakımdan ilgi çekicidir:

1. Türkçede, çevresindeki koşullara, çoğu kez insanı üzen ve ilgilenilmesi gereken olay ve durumlara ilgisiz kalan, onları umursamayan kimseler için **vurdumduymaz** sıfatı kullanılır. Dikkat edilecek olursa, bu kavram anlatılırken, kendisine vurulduğu halde hiçbir tepki göstermeyen bir insan görünümü oluşturulmuş, kavram, iki hareketle ve çok somut bir biçimde söze dönüştürülmüştür. Biçim açısından da bu bileşik sözcük ilginç bir yapı oluşturmuştur.[56]

İlginç bileşik sözcüklerden biri de **çıtkırıldım**'dır. Davranışlarında aşırı incelik ve çekingenlik gösteren insanlar için kullanılan bu sıfat, yine betimlemeli bir anlatımla dile getirilen bir kavram örneğidir. Bir yansıma olan **çıt** sesiyle bir araya getirilen **kırıldım** çekimli eylemi, hemen, beklenmedik anda kırılıvermeyi, kırılıverecek gibi davranmayı çok canlı bir biçimde betimler. Benzeri bir sözcük, yine bir yansıma olan **şıp** sözcüğünden yararlanılarak oluşturulmuştur. Bu sözcük, 'ansızın beklenmedik bir anda, çabucak' anlamındaki **şıp diye** sözünde de karşımıza çıkar; **şıpsevdi** kuruluşunda, çabucak âşık olan, seven insan tipini yine bir betimlemeyle anlatır.

Türkçenin en ilginç bileşik sözcüklerinden biri de **dedikodu**'dur, kanısındayız. Bu kısa, özlü anlatıma ulaşmış sözcükle dile getirilen kavram tanımlanmaya çalışılırsa ancak "bir kimsenin ya da değişik kimselerin bulunmadığı bir ortamda, onlar hakkında ileri geri konuşma, onları kınama ya da yaşamlarıyla ilgili birtakım

56) İki ayrı eylemin (vur- ve duy-) değişik zamanlarının 1. ve 3. tekil kişisinin –ikincisi olumsuz olan– çekimleri bir araya getirilmiştir. Benzeri yapıdaki **kaptıkaçtı, dedikodu, olupbitti, kaçgöç, uyurgezer** gibi örneklere de biçim açısından bakıldığında, ilginç kuruluş dikkati çeker.

gizleri ortaya dökme" gibi, yeterli olmadığını sandığımız bir tanıma gidilebilir. Türkçe, böyle tanımlanan bir kavramı **de-** ve **ko-** eylemlerinin geçmiş zaman 3. kişi çekimlerini biraraya getirerek kısa yoldan ama kapsamlı bir biçimde söze dönüştürmüştür.

Bir başka örnek, bir konuyu önemsiz, üzerinde durulmayacak bir konu olarak görmeyi anlatan, onun önemsenmemesi için kullanılan **adam sen de** deyiminden türemiş **adamsendeci, adamsendecilik** sözcüklerinde karşımıza çıkıyor. Deyime eklenen [-ci] ve [-lik] ekleriyle türetilen bu sözcükler, işleri savsaklayan kimseleri ve böyle yapan kimselerin tutumunu canlı bir biçimde dile getiriyor.

Türkiye Türkçesinin en özgün, en ilginç ve güçlü adlandırma örneklerinden birini **delikanlı** sözcüğünde buluyoruz. Bu adlandırmanın değeri, kavram başka dillerle karşılaştırıldığında daha iyi ortaya çıkacaktır. Bu karşılaştırmaya geçmeden önce, şunu belirtelim ki, herhangi bir sözlükte 'çocukluk çağını geride bırakan genç erkek' biçiminde tanımlanan sözcük, adlandırma açısından anadilimizin çeşitli nitelikleri aktarabilen anlatım gücünü de yansıtmaktadır: Bu ad, o yaştaki gençlerin zaman zaman beklenmedik, delice davranışlarına rastlanabileceğini somut bir biçimde dile getirmektedir. Sözcüğün oluşumunda deyim aktarması (Yun. metaphora) ile ad aktarması (Yun. metonümia) karışımından yararlanılmış, konu somut bir biçimde söze dönüştürülmüştür. Şimdi, başka dillerdeki karşılıklarına geçebiliriz:

Hint-Avrupa dillerinden Farsçada "delikanlı" kavramı 'yeni yetişmiş genç' anlamındaki /ceva:n-ı novreste/ tamlamasıyla dile getirilir. Fransızcada 'genç

adam' demek olan **jeune homme**'un yanında, yine aynı kavramdan yola çıkan, Latince **juvenculus**'a dayanan **jouvenceau** ve Yunanca **ephébos** sözcüğünden gelen **éphèbe** 'yakışıklı delikanlı' kullanılmaktadır. Germen kolundan Almancada yine "genç" kavramına dayanan anlatım yollarıyla karşılaşıyoruz: **Jüngling** ve **der junge Mann.** İngilizcede de **joung man** geçiyor.

Bir başka ilginç adlandırma örneğini **albeni** sözcüğü oluşturuyor. Bugünkü Türkiye Türkçesi yazın dilinde Arapçadan alınan ve bu dilde 'kendine çekme, çekilme' anlamına gelen, /czm/ kökünün türevi **cazibe** kullanılırken halk ağızlarındaki **albeni** de yerleşmiştir ki, bu bileşik sözcük, kavramın anlatılışındaki başarının yanı sıra Anadolu ağızlarımızın türetme ve kavramlaştırma gücünün de bir örneğidir.[57]

Türkçe, aynı kavramı bugün **çekicilik** ve bu niteliği taşıyanların sıfatı olan **çekici** sözcükleriyle de karşılıyor. İlginç bir yakınlık, Türkiye dışındaki lehçelerde "cazibe" kavramının 'çekmek' anlamındaki **tart-** kökünden sözcüklerle anlatılışında ortaya çıkıyor: Kazakçada **tartımdılık** ('tartımlılık'), Özbekçede **özüge tàrtuvçı**, Türkmençede **özüne çekici** karşılıkları kullanılıyor.

Aynı kavramın göstergeleri arasında, eskiden beri yazın dilinde ve halk ağızlarında **alım** ve bunun sıfatı olan **alımlı**'nın da kullanıldığını görüyoruz.[58]

---

57) Derleme Sözlüğü'nde **albeni**, 'cazibe, güzellik, sevimlilik' anlamında Edremit, Bayramiç, Çan, Gelibolu, İnegöl, Mustafakemalpaşa, İznik, Yenice, Emet, İstanbul, Antalya ve Edirne dolaylarından derlenmiştir (c.I).

58) Bugün, Anadolu ağızlarında **alım**, İsparta, Balıkesir, Niğde dolaylarında 'çalım, gösteriş, hal, tavır' anlamında geçmektedir (DS I).

Türkiye Türkçesinin en ilgi çekici adlandırma örnekleri arasında, kaktüs türünden bir bitki olan **kaynanadili**'ni gösterebiliriz. Bu ad, "kaynana" sözcüğünün yarattığı tasarım ve duygu değerlerinden yararlanırken bir yandan, üzeri dikenli yapısıyla bitkiyi, iğneli sözler söyleyebilen kaynana ile eşleştirmekte, bir somutlaştırmaya yönelmekte, bir yandan da ince bir alay ve nükte örneği oluşturmaktadır. Burada, insandan doğaya yönelen bir deyim aktarması söz konusudur. Anadolu ağızlarında aynı bitkiye **kaynanayumruğu** da denmektedir ki (Balıkesir, Çanakkale, Trabzon, Bolu, Niğde dolayları DS VIII), bu da aynı doğrultudaki bir adlandırmayı gösteriyor. Böyle bir adlandırmayı başka dillerde bulamıyoruz.

Anlatımdaki nükte ve alay payı açısından en ilginç adlandırmalardan biri de erkeklerin özenle yapılmış sakal tıraşı için kullanılan **sinekkaydı** sıfatıdır. Bu sıfat oluşturulurken adeta bir imge söze dönüştürülmüş, bir sineğin kayacağı ölçüde iyi tıraş edilmiş bir yüz anlatılmıştır. Kavramın bu yoldan anlatıldığı bir karşılığı başka dillerde bulmak zordur. Örneğin Almancadaki karşılığı, 'ayna (gibi) dümdüz' anlamındaki **spiegelglatt** (rasiert) sözcüğüdür.

Türkçenin kendine özgü adlandırma örnekleri arasında, ince bir alay ve nükte öğesi taşıyan **kılıbık** da bulunmaktadır. **Kıl** ve **ibik** sözcüklerinin bileşimiyle kurulan bu bileşik sözcük, ses açısından bir ilerleyici ünlü benzeşmesiyle, ilk öğesinin sonsesindeki ünsüzle ikinci öğesindeki ünlünün hece oluşturmasıyla bugünkü biçimini almıştır. Ancak, adlandırma bakımından ilginç olan, bir imgenin doğadan insana aktarmayla söze dö-

nüştürülmesidir: Burada horoz, bir erkeklik simgesi olarak alınmış, ibiği büyük ve kırmızı olan bir horoz değil, ibiği kıl kadar olan dolayısıyla horoz niteliğini taşımayan bir kimse (eşinin sürekli baskısı, egemenliği altında olan erkek) betimlenmiştir.

Türkçenin anlatım incelikleri ve bir durumu, bir konuyu en ince, en duyarlı biçimde dile getirmedeki başarısı en çok, deyimlerde kendini gösterir ki, buna aşağıda yer veriyoruz.

3.2. DEYİMLERDE VE ATASÖZLERİNDE İNCELİKLER

Kitabımızın bu bölümünde, deyim ve atasözlerimizin, belirgin bir anlatım inceliği taşıyan, bir duygu, davranış ya da olguyu, birçok dilde görülmeyen çok ince ve başarılı bir biçimde söze dönüştüren örnekleri üzerinde duracağız. Önce, deyimlerimizi ele alalım:

DEYİMLERDE İNCELİKLER

Bundan önceki kitaplarımızda, Türkçede kendine özgü bir incelik gösteren **kızım sana söylüyorum, gelinim sen anla, cami yıkılmış ama mihrabı yerinde, nüfus kâğıdı eskimek** gibi örnekleri incelemiştik.[59] Burada onlara, aynı niteliği taşıyan yenilerini eklemek istiyoruz:

---

59) Bkz. Aksan 2002[b]: 98; 2003: 92-94.

Anadilimizdeki deyimler arasında bazıları vardır ki, insanoğlunun en temiz, en insancıl duygularını, başarılı bir biçimde dile getirebilmektedir. Bunlardan biri **gönlünden kopmak**'tır. Çokanlamlı **gönül** sözcüğünün olumlu duygu değerlerinden yararlanan deyim, temiz ve içtenlik taşıyan bir davranışla ve karşılık beklemeden bir kimseye bir şey vermeyi ya da bir iyilikte bulunmayı anlatmaktadır. Buna çok yakın, hatta eşanlamlı sayılabilecek olan **içinden gelmek** de bir anda beliren temiz ve içtenlik taşıyan bir duygunun yine böyle bir davranışa dönüşebileceğini yansıtmaktadır. Deyim aynı zamanda "iç" kavramıyla bu davranışın hiçbir dış etkiye dayanmadan ortaya konulduğunu da belirtiyor. Aynı sözcükle kurulan **içi içine sığmamak** ise, insanda, büyük bir sevinç ya da beklemenin heyecanının yarattığı ruhsal değişikliği anlatıyor. **İçine doğmak** da yine bu doğrultuda, "iç" kavramından yararlanıyor.

Türkçenin incelikli deyimlerinden ikisi, **hanım hanımcık** ve **kadın kadıncık**'tır. Aynı sözcüklerin küçültmeli biçimlerinin yinelenmesiyle oluşturulan ve eşanlamlı olan bu iki deyim, küçültmeli sözcüklerin, dolayısıyla her şeyin küçüğünün insanda yarattığı duygu değerlerinden de yararlanmakta, evinin işlerinde, davranışlarında özenilecek niteliklere sahip olan kadınları başarılı bir biçimde anlatmaktadır.

İlk göz ağrısı deyimi de Türkçenin özgün ve incelikli sözlerinden biridir. İki ayrı anlamı olan bu deyim hem bir ailenin ilk doğan çocuğu için kullanılmakta, hem de bir erkek ya da kadının, özellikle de bir gencin ilk aşkını anlatmaktadır. İlk aşkın "göz ağrısı" kavramıyla dile getirilmesi, bir yandan, aşkın getirdiği acılara

gönderimde bulunurken bir yandan da bu aşkın unutulmayan, yeri bir başka olan yönünü, üstü kapalı olarak sezdirmektedir.

Başka kavram alanlarına geçerken Türkçenin ilginç deyimlerinden biri olan **kulak misafiri olmak**'a değinelim. Yakınında bulunan kimselerin konuştuklarını genellikle farkında olmadan, kimi zaman da bilinçli olarak dinlemeyi dile getiren bu deyim, konuyu hem kısa yoldan, hem de belirgin bir incelikle, "misafir" kavramının olumlu duygu değerlerinden yararlanarak anlatmaktadır. "Kulak" ve "dinlemek" kavramları arasındaki ilişki, bir ad aktarmasına da işaret ediyor.

Türkçede bazı kimselerin beğenilmeyen davranışlarını, huylarını eleştiren, ancak bunu, kabalığa kaçmadan, ilginç anlatımlarla yerine getiren deyimler de bulunmaktadır. Örneğin **nabza göre şerbet vermek**, herkese, eğilimine, özelliklerine göre davranışlarda bulunup onlarla yakınlık kurarak kendi durumunu güçlendiren, işlerini yürüten insanlar için kullanılıyor. Burada "nabız" kavramıyla sağlık durumu değil, kişilerin eğilimi anlatılmak istenmekte, böylece, eski hekimlerin, hastaların nabzına bakarak ilaç vermelerine gönderimde bulunan ince bir anlatıma gidilmektedir. Güçlü bir somutlaştırma da söz konusudur.

Aynı deyime anlamca yakın bir başkası ise **kimin arabasına binerse onun türküsünü çağırmak**'tır. Burada, arabasına binilen ve türküsü söylenen kişi ile, kendisinden yarar sağlanan insan kastedilmekte, arabada türkü çağıran kişi ile de ona yaranmakta, onun doğrultusunda hareket etmekte olan kimse anlatılmaktadır.

Böyle bir insanın tutumunun bir somutlaştırmayla, sahneye konur gibi anlatılması ilgi çekicidir.

Yine aynı tür somutlaştırmalı anlatımla oluşturulmuş **kadı kızı Kadire, geldi çıktı sedire** deyiminde "kadı kızı", ünlü ve soylu bir aileden geldiği için kendisini yüksek gören, davranışlarında bunu belli eden ve hiçbir işi üstlenmeyen insanları anlatmaktadır. Deyimde hece sayısı (7+7) ve /k/ seslerinin yinelenmesi de ilgi çekiyor.

Karda yürüyüp izini belli etmemek deyimi, yaptığı hoş karşılanmayacak işleri çok ustalıklı bir biçimde herkesten gizleyebilen kimseler için kullanılmaktadır. Bir kimse için övücü olmayan bu söz, çok güçlü bir imgeyle kar gibi, üzerinde yürüyenin mutlaka iz bıraktığı bir yüzeyden yararlanarak bir canlandırmaya gitmekte, çok başarılı bir somutlaştırmayla bu kimselerin tutumunu söze dönüştürmektedir.

(Karısının) üstüne gül koklamamak, Türkçenin en özgün ve incelikli deyimlerinden biridir. Bir erkek için düşünülen, eşinden başkasına eğilim göstermeme, ona ihanet etmeme tutumu anlatılırken bir yandan "gül" kavramının yarattığı tasarım, duygu değeri ve çağrışımlardan yararlanarak erkeğin eşini de yüceltmekte, bir yandan da yeni bir ilişkinin erkekte yaratabileceği duyguları "gül koklamak"la belirlemektedir.

Bir yastıkta kocamak, eşlerin birlikte, uzun bir yaşam geçirmelerini bir **ad aktarması**'ndan (metonymy) yararlanarak ("yastık" → "yatmak" → "evlilik") başarılı bir biçimde anlatıyor.

Başka dillerde benzeri bir incelik ve güce sahip karşılığına rastlamadığımız **gözü ısırmak** deyimimiz,

insana yabancı gelmeyen, insanda bir yerlerden tanıdığı duygusunu uyandıran kimseler söz konusu olduğunda kullanılmaktadır. Anlatımdaki başkalık ve incelik, göz gibi, ısırmakla ilgisi bulunmayan bir organın bir somutlaştırmayla belli biz izlenimi dile getirmek üzere kullanılışında ortaya çıkıyor.

Bir başka güçlü ve incelikli anlatımı, **çiçeği burnunda** deyiminde buluyoruz. Salatalık, kabak, domates gibi ürünlerin ilk çıktıklarında, ilk koparıldıklarında, üzerlerinde çiçeklerinin kalıntısının görülmesi niteliği, ilginç ve başarılı bir somutlaştırmayla soyut bir kavrama aktarılmakta, belli bir yere gelen, bir unvana kavuşan insanlar için kullanılmakta, "çiçeği burnunda bir bakan", çiçeği burnunda bir subay" gibi anlatımlarda, kimi zaman da yeni bir haberden söz edilirken görülmektedir.

Bu tür deyimlerimiz arasından biri, bütünüyle Türkçeye özgü olan **düğün değil, bayram değil, enişte beni neye öptü**'dür.[60] Kendisiyle arasında belli bir yakınlık, hatta dostluk bulunmayan, dostça bir davranışı beklenmeyen bir insanın birdenbire, umulmadık bir yakınlık göstermesini, bir iltifatta bulunmasını anlatır. Deyimi kullanan kişi, bu soruyla, bu yakınlaşmanın altında mutlaka, karşısındakinin bir beklentisinin, bir çıkarının olduğu düşüncesindedir. Deyimin oluşmasında, Türk toplumunda bir kadınla eniştesi arasındaki sınırlı ilişkiye dayanılmakta, ancak bayramlarda karşılaşılabilecek bir yakınlık ve sevgi gösterisinin olmayacak bir zamanda ortaya çıkışı, böylece, kuşkulu bir biçimde anlatılmaktadır.

60) Bayram değil, seyran değil... biçimi de vardır.

Türk insanının bir olayı, bir durumu ya da bir tutumu dile getirişi sırasında çeşitli aktarma olaylarından, özellikle de somutlaştırmadan yararlanarak bunları elle tutulur, gözle görülür bir biçimde, adeta sahneye koyarak söze dönüştürdüğüne, Deyim Düzeyindeki Zenginlikler bölümünde (1.2.4.) değinmiştik. Burada, deyimlerimizdeki inceliklerden söz ederken, olağanüstü bir anlatım gücü ve belli bir buluş niteliği taşıyan birkaç örnek üzerinde durmadan geçemeyeceğiz:

Bu örnekler arasından **kılı kırk yarmak,** son derece güçlü, ancak abartılı bir imge ortaya koymakta, bir işin yapılışı ya da bir şeyin seçilmesi sırasında aşırı bir titizlik ve özen gösterilmesi, kıl gibi, yarılamayacak bir şeyin kırk kez yarılması biçiminde anlatılmaktadır. **Kendi yağıyla kavrulmak** ise dışarıdan bir yardım beklemeden, kendi olanaklarıyla geçinmeyi anlatırken yağ eklenmesine gereksinme göstermeyen az yağlı nesnelerin kavrulması imgesinden yararlanan bir somutlaştırmaya dayanmaktadır. Bir başka örnek, **havanda su dövmek**'tir ki, hiçbir yararı olmayacak bir işle uğraşmayı, bir başka şeyin değil de suyun havanda dövülmesini canlandırarak anlatmaktadır. Küçük bir ev ya da daireyi betimleyen **bakla oda nohut sofa** deyiminde, bu nesnelerin küçük boyutlarını canlandıran tipik bir deyim aktarmasına başvurulmuştur. Deyimde, böyle bir ev ya da dairenin aşağılanması değil, küçük nesnelerin sevimliliğinden kaynaklanan ince bir duygunun da belirtilmesi söz konusudur.

Türkçenin en güçlü ve kısa, özlü anlatım içeren sözlerinden biri, **içi beni yakar, dışı eli yakar**'dır. Başkalarının gıpta ettiği bir kimsenin dışarıya yansıtma-

dığı birçok sıkıntılar içinde bulunduğunu anlatan deyim, bir yandan, bir araya getirdiği karşıt kavramlarla (içxdış, benxel) bir söz sanatından (**karşıtlama**, Yun. antithesis) yararlanmakta, bir yandan da önermelerindeki hece sayısı (6+6) ve yinelemeleriyle (yakar/yakar ve iyelik, belirtme durumu ekleri) dikkati çekmektedir.

İlginç deyimlerden biri de **kuş sütü** tamlamasına dayanan **kuş sütüyle beslemek**'tir. Onunla aynı doğrultuda, **bir kuş sütü eksik** sözü de bulunmaktadır. Tamlamanın, dolayısıyla deyimlerin ilginç yanı, süt gibi, ancak memelilerden sağlanan bir içeceği bilinçli olarak "kuş" kavramıyla birleştirmesi, bu **alışılmamış bağdaştırma** ile, düşünülebilecek her yiyecekle beslemek ve akla gelebilecek her yiyeceği bir araya getirmek anlatılmaktadır.

Türkçede, çok büyük bir sabır isteyen, bitmesi neredeyse olanaksız olan güç bir işi anlatmak üzere **iğneyle kuyu kazmak** deyimi kullanılır. Deyim, bu tür bir işi yürütmedeki güçlüğü çok canlı ve etkileyici bir imgeyle somutlaştırmakta, iğne gibi çok küçük bir araçla bir kuyunun kazılması görünümünü canlandırmaktadır.

Kaş yapayım derken göz çıkarmak ise insan için kaşa oranla çok daha yaşamsal önemi bulunan gözden yararlanmakta, önemsiz bir işin gerçekleştirilmesi sırasında yapılan bir hatayla çok büyük bir zararın doğabileceğini, ince buluşla ve yine somutlaştırmayla dile getirmektedir.

Taşı gediğine koymak da Türkçenin hem inceliklı, hem de en güçlü deyimlerinden biridir. Doğrudan doğruya somut bir harekettir, yerinden çıkmış bir taşı yerine oturtmaktan söz ederken bununla anlatılmak is-

tenen, bütünüyle soyut bir konudur: 'Bir kimseye söylenmesi gereken ve onun yanlış bir tutumuna ya da iğneli bir sözüne yanıt olabilecek sözü tam sırasında söylemek'.

Boşa koydum, dolmadı; doluya koydum, almadı deyimimiz, çözümü çok zor ya da olanaksız bir işin bu niteliğini tam bir somutlaştırmayla anlatmakta, çözüm için düşünülen yolların hiçbirinin yarar sağlamadığını, günlük yaşamda karşılaşılabilecek, somut nesnelerle ilgili durumlara dayanarak söze dönüştürmektedir. Anlatımda "boş×dolu", "dolmak×almak" karşıtlıklarından ve uyaklardan da yararlanılıyor.

Tut kelin perçeminden ise gerçekleşmeyecek bir işi, bir kimseden bir şeyin elde edilemeyeceğini belirtmek için, başında hiç saçı olmayan kimsede perçem bulunması gibi bir olanaksızlıktan yararlanmakta, güçlü bir somutlaştırma ve alaylı bir anlatıma başvurmaktadır.

Türkçenin engin deyim denizi içinden seçerek burada değindiklerimiz, anadilimizin anlatımdaki inceliğine, gücüne ve başarısına örnek oluşturabilir, kanısındayız.

DEYİMLERDE NÜKTELİ ANLATIM

Türkçenin deyimleri arasında, belirgin bir nükte, ince ve esprili bir alay içeren özgün örnekler de vardır ki, bunlar Türk insanının deyim oluşturmadaki eğilimlerinden birini yansıtmaktadır. Aşağıda bir bölümünü göstereceğimiz örneklerde, bir konunun kabalığa kaçmadan söze dönüştürülebildiği görülecektir:

Yersiz yurtsuz kalıp açık havada gecelemeyi, yeri yurdu olmamayı anlatan **aydedeye misafir olmak** deyimi bir yandan bir nükte içermekte, durumu alaycı bir biçimde hafife almakta, bir yandan da **"misafir"** kavramının yarattığı olumlu duygu değerinden yararlanmaktadır.

Mercimeği fırına vermek deyimi, bir erkekle bir kadın arasında beliren bir aşk ilişkisini nükteli ve üstü kapalı bir biçimde dile getirmektedir. Deyim, aynı zamanda, fırına verilen şeylerin pişmesinin beklendiği gibi, bu ilişkinin de gelişmesinin beklendiğini sezdiriyor.

Kaldırım mühendisi deyimi, toplumda belli bir değeri olan "mühendis" kavramından yararlanmakla birlikte nükteli ve alaycı bir biçimde, işsiz güçsüz dolaşıp kaldırımları arşınlayan kimseler için kullanılmaktadır.

Alınan yeni bir eşyaya aşırı bir ilgi ve özenin gösterilmesi, insanların onu gözlerinin önünden ayıramamaları, **yenice eleğim, seni nerelere asayım** deyimiyle dile getirilmektedir. Burada olay öğesi, elek gibi, önemli bir değeri bulunmayan bir aygıttan yararlanılarak ortaya konmuştur.

Elifi görse mertek sanır, aşağılayıcı bir anlatımla, okur yazarlığı, bilgisi olmayan bir insanı anlatırken bir yandan da ince bir alayla, Arap abecesindeki elif harfinin yukarıdan aşağıya bir çizgi biçimindeki yazılışına gönderimde bulunmakta, sözü edilen kişinin bunu **mertek** 'kalınca yapı sırığı' sanacağı yolundaki nükteden yararlanmaktadır.

Deyimlerimiz arasında, köpek, eşek, domuz, sıçan gibi hayvan adlarına dayanan ve birçoğu güçlü bir so-

mutlaştırma örneği oluşturanlar da vardır. Bunlardan biri **ekin iti**'dir: **yüksekten bakmak, tepeden bakmak, burnu havada olmak, burnundan kıl aldırmamak** gibi deyimlerle kendini beğenmiş, başkalarını küçük gören insanlar anlatılırken **ekin iti** aynı anlamı daha değişik bir yoldan canlandırmaktadır: Tarlalar arasında dolaşırken başakların yüzüne batmaması için kafasını hep yukarıda tutan bir köpek imgesi yaratılmış, bu tür insanlar ilginç ve özgün anlatımla, güçlü bir benzetmeye dayanılarak dile getirilmiştir.

Bıldır ölmüş bir eşek, gelin bu yıl ağlaşak deyimi, geçmiş, önemini yitirmiş bir konu ya da nesneyi gereksiz olarak anımsatmayı anlatmakta, ölen, elden giden şeyin çok eskide kaldığını belirtirken eşeğin yarattığı olumsuz duygu değerinden de yararlanmaktadır.

Deyimlerimiz arasında, aynı hayvanın adından yararlanan, bu adın tasarım ve duygu değerlerine dayanan başkaları da vardır: Çeşitli açılardan hiçbir gelişme göstermeyen, buna çaba da harcamayan kimse ya da nesneler için kullanılan **eşeğin kuyruğu gibi ne uzar ne kısalır** da bunlardan biridir. **Eşekten düşmüş karpuza dönmek** ise güçlü bir benzetmeyle, bir suçu, yanlış bir davranışı olan bir kimsenin bir söz ya da hareketle, yanıt veremeyeceği kötü bir duruma düşürülmesini güçlü bir benzetmeyle anlatmaktadır. **Eşeğin aklına karpuz kabuğu düşürmek** deyimi, anımsadığı anda sakıncalı bir harekette bulunacağı düşünülen bir kimseye, belli bir şeyi ya da konuyu anımsatmayı anlatmakta, ne yapacağı belli olmayan kimseler ya da çocuklara sakıncası bulunabilecek bir şeyden söz etmeyi dile getirmektedir (örneğin hastalıktan yeni

kalkmış bir çocuğun yanında dondurmadan söz etmek gibi).

Aşırı sarhoşları anlatan **zil zurna** deyimi, eğlencelerde çalınan çalgılar aracıyla eğlenceli bir tasarım yaratarak adamakıllı içki içmiş bir kimsenin kendinden geçmiş, gülünecek durumunu canlı bir biçimde betimlemektedir.

Boğaziçinde kavga var deyimi, yemek yemeyi, özellikle de bir topluluğun büyük bir istekle yemek yeyişini anlatırken eski yazında **kinaye** adı verilen sanata yaklaşan bir eğilimle hem **Boğaziçi** özel adının ya da doğadaki herhangi bir boğazın içini anarak burada yapılan savaşı çağrıştırmakta, hem de yeyiş biçimini **kavga** sözcüğüyle alaya almaktadır.

Türkçenin, anlatımda ilginç bir yola başvuran, bir buluş sayılabilecek nükte öğesi taşıyan deyimlerinden biri de **bizim gelin bizden kaçar, tutar ele başın açar**'dır. Bu sözle, yakınlarıyla karşılaştığında örtünen, ancak yabancıların yanında başını açan bir gelin imgesi oluşturulmuş, bununla, yakınlarına ilgisiz davrandığı halde başkalarına ilgi gösteren, yardımda bulunan, dengesiz davranan bir insan tipi –**gelin**'den söz edildiği halde bir erkek de olabilir– betimlenmiştir. Deyimin çekiciliğinde ve etkisinde, içerdiği iki sıralı tümcenin hece sayılarının uyması (8+8) ve **kaçar/açar** uyağının bulunmasının da payı vardır.

Ben diyorum hadımım, sen diyorsun oğuldan kızdan ne haber deyimi, yoksulluğundan ya da olanaksızlıklardan söz eden bir kimseye, ancak varlıklılarda olan şeylere, paraya sahip olup olmadığı ya da onların yaptıklarını yapıp yapmadığı sorulduğunda verilen

yanıtı yansıtıyor. Hadım edilen bir erkeğin çocuğunun bulunamayacağı yolundaki bir gerçekten yararlanan somutlaştırma, durumu etkili ve alaycı bir biçimde anlatmaktadır.

Sıçan düşse başı yarılır, herhangi bir evde yiyecek içecek hiçbir şeyin bulunmadığını anlatırken, her yerde yiyeceklere dadanan farelerin böyle bir eve düştüklerinde başlarının yarılacağı biçiminde nükteli bir anlatıma yönelmiştir.

Herkese şapır şupur, bize ya Rabbi şükür deyimi ise başkalarına aşırı ilgi gösteren bir kimsenin, bu sözü söyleyene hiçbir yardımda bulunmadığını anlatırken öpme sesine dayanan bir ad aktarmasından yararlanmakta, abartmalı ama nükteli bir anlatıma yönelmektedir.

Ben umarım bacımdan, bacım ölür acından deyimi, insanlar arasındaki ilişkilerde, kendisinden bir yardım isteğinde bulunulması düşünülen kimsenin hiçbir yardımı olamayacak, kötü durumunun anlaşıldığını çok somut bir biçimde, aynı zamanda 4+3, 4+3 hece ölçüsü ve uyaklarla dile getirmektedir.

Ben sana hayran, sen cama tırman ise bir yanda, bir kimse için yanıp tutuşan birinin olduğunu, ancak o kimsenin hiç ilgi göstermediğini, sevgisinin bulunmadığını, karşılık görmeyenin çaresizliğini ilginç bir imgeyle belirtmektedir.

Aynı türden örnekleri, **hoşafın yağı kesildi, tekne kazıntısı, surata bak süngüye davran, laf kıtlığında asmalar budayayım**... gibi başka deyimlerle artırabiliriz.

ATASÖZLERİNDE İNCELİKLER

Bilindiği gibi atasözleri, bir toplumun, yaşamında yüzyıllar boyunca biriken deneyimlerini, dünya görüşünü, maddi ve manevi kültürünün kimi yönlerini o toplumun diline yansıtan özlü, ders veren sözvarlığı öğeleridir. Dilbilimde Fr. **parémiologie** adı verilen alan, doğrudan doğruya bu sözler üzerinde çalışır.

Bundan önce yayımlanan kimi kitaplarımızda, Türkçedeki atasözlerinin geçmişteki biçimleri, çeşitli nitelikleri, değişen ve unutulanları üzerinde durmuştuk.[61] Burada, Türkiye Türkçesinin atasözü varlığının anlatım açısından inceliklerine eğilmek, bu açıdan güçlü ve ilginç örnekleri açıklayarak anlambilim bakımından çözümlemek istiyoruz.

Türkçedeki atasözleri içinde öyleleri vardır ki, bir yandan bir gerçeği, bir yaşam deneyimini vurgulaması ve öğüt vermesi, bir yandan da bunların anlatımında güçlü bir benzetme, somutlaştırmadan, nükteli, hoşa giden yakıştırmalardan yararlanması bakımından ilginçtir. Bunlardan bazısı, yalnız bir anlama, bir yoruma değil, çeşitli anlam ve yorumlara da açıktır. Bir örnek üzerinde duralım:

Sarmısağı gelin etmişler, kırk gün kokusu çıkmamış.

Bu atasözümüz, sarmısak gibi, kokusu hemen farkedilen bir nesneden ve geldiği yerde, yeni koşullarla karşılaştığında birtakım sıkıntılara göğüs germe durumunda olan, bazı yönlerini gizleyebilen "yeni gelin" im-

61) Bkz. Aksan 2002[a]: 181-189; 2002[b]: 141-172 (Bu kitapta, atasözlerimizin geçmişteki biçimleri üzerinde de duruluyor); 2003: 146-160.

gesinden yararlanmaktadır. Bu anlatımda amaçlananlar iki açıdan belirtilebilir:

1. Bir topluluğa, bir ortama, bir işe yeni giren bir kimsenin kusurlu, kötü yönleri hemen değil, ancak bir süre sonra ortaya çıkar. Bu kimse, bir yeni gelin gibi, bir süre kendi özelliklerini gizler.

2. Yeni girilen ortamda yadırganan, sıkıntılı, hoşa gitmeyen koşullarla karşılaşmak olasıdır. Tıpkı yeni gelin gibi bunları karşılamalı, suskun kalmalı ve hemen yakınmaya kalkışmamalıdır.

Bu atasözü oluşturulurken gerçekleşmiş, olmuş bir olay tasarlanarak sanal bir öyküyle bir somutlaştırmaya gidilmiştir.

Öykü biçimindeki bir başka örnek, **bülbülü altın kafese koymuşlar, ah vatanım demiş**'tir. İnsanın yurduna, yaşadığı yere olan bağlılığının ve uzaktayken ona olan büyük özlemin –en iyi koşullarda bulunulsa bile– giderilemez bir mutsuzluk ve acı verdiğini güçlü bir biçimde anlatmaktadır. Bu sözde, her kuşun özgürlüğe olan özleminin altın kafese konmasına, yani en iyi koşullara karşın giderilemeyeceği gerçeğinden yararlanılmıştır. "Kuş" ve "kafes" kavramları arasındaki ilişkiyle vatan ve ondan uzakta olma arasında bir bağlantı oluşturulmuş, bundan önceki örnekte olduğu gibi, **kişileştirme**'ye dayanan ve **yerinellik**'e (Fr. allégorie) yaklaşan bir anlatıma yönelinmiştir.

Gönül bir sırça saraydır, kırılırsa yapılmaz atasözümüz, insanlar arasındaki ilişkilerde herhangi bir davranışla, sözle gönlü kırılan kimseden, artık eskisi gibi bir sevgi ve ilginin beklenemeyeceği gerçeğini, gönlü bir sırça saraya benzeten deyim aktarmasından yararla-

narak anlatmaktadır. Aynı doğrultuda, incitici bir sözle kırılan bir gönlün bir daha, eski duygularına sahip olamayacağını anlatan **el yarası onulur, dil yarası onulmaz** sözü de buna yakındır. Her iki sözde de soyut kavamların somutlarla bağdaştırıldığı görülmektedir (**gönül** ve **kırılmak, dil** (**söz**) ile **onulmak**). Bu eğilim, en eski metinlerimizde de görülen bir aktarma olayını işaret ediyor.[62]

Gönülden gönüle yol vardır atasözü de Türkçenin, anlatımda incelik taşıyan örneklerinden biridir. Burada da "gönül" kavramı somutlaştırılmış, bir yer, bir mekân gibi düşünülerek bir "yol"la bağdaştırılmış, böylece, bir insanın bir başkasına olan sevgisinin karşı tarafta da bulunabileceği, kısa yoldan anlatılmıştır. Daha geniş bir açıdan bakılırsa, bu sözle sevgi ve iyi duyguların yüceltildiği sezilebilir.

Bir gerçeğin yansıtılmasında güçlü bir anlatıma ulaşan atasözlerimizden biri de **ana kızına taht kurmuş, baht kuramamış**'tır. Bu sözün anlatım başarısı, bir annenin kızı için bütün özverisiyle, elinden gelenin en fazlasını yapabileceğinin **taht kurmak** biçimindeki bir imgeyle yansıtılması, **baht kurmak** bağdaştırmasıyla da (alışılmamış bağdaştırmadır) kızın mutlu olmasının sağlanamaması dile getirilmektedir. Çoğu kez, bir ailenin çok iyi durumdaki kızı, evlendikten sonra mutsuz olduğu zaman kullanılan bu atasözümüzdeki **taht** ve **baht** uyağı ve bu iki kavramın karşıtlık olarak bir araya getirilmesi, sözün etkisini artırmaktadır.

---

62) Kültigin yazıtında (Güney, 11. satır) "meniñ sabımın sımadı" sözü geçer ki, 'benim sözümü kırmadı' anlamındadır; **söz** ve **kırmak** gibi biri soyut, öteki somut iki kavramı bağdaştırır; bir somutlaştırmaya gider.

Kadınla erkeğin, çoğunlukla da gençlerin bir araya gelebilmek için çevreye, koşullara önem vermemelerini, sevginin her şeyden üstünlüğünü anlatan **iki gönül bir olunca samanlık seyran olur** sözü de **samanlık** ve **seyran** gibi, biri her türlü konfordan uzak bir yeri, öteki ise gezmeyi, eğlenmeyi yansıtan iki kavrama dayanarak bir **karşıtlama**'ya gitmektedir. İki gönlün bir olması ise sevginin gerçekleşmesini ad aktarmasına yaklaşan bir eğilimle ve incelikle anlatıyor.

Mum, dibine ışık vermez atasözümüz, bir gerçeği incelikli bir biçimde ve örtülü bir somutlaştırmayla anlatan örneklerdendir: Herkese yararı dokunan, çevresini aydınlatan bir insanın (bu bir bilge, bir öğretmen ya da çok yüksek yerdeki bir kimse olabilir) çoğu kez çevresine, yakınlarına bir yararının olamadığı gerçeği, mumun, çevresini aydınlatırken dibinin karanlık kalması olgusuyla dile getirilmiştir.

Anadolu dışındaki lehçelerde de değişik biçimleri yaşayan bir sözümüz, **baş yarılır, fes içinde; kol kırılır, yen içinde**'dir.[63] Bu sözle de soyut kavramlarıntam bir somutlaştırmayla anlatımına örnek oluşturulmuştur: Bir aile içindeki, yakınlar arasındaki anlaşmazlıkların, başkalarının bilmemesi gereken sorunların dışarıya sızdırılmaması gerektiği anlatılırken yarılan baş ve kırılan kol imgesiyle kötü, acı veren olayların betimlenmesine, bunların fes ve yen içinde kalışıyla da gizlenmesine ilişkin çabanın yansıtılmasına çalışılmıştır.

Çoğu kez, armağan veren bir kimsenin, onu alanın kusura bakmaması dileğini belirtmek amacıyla, kimi kez

63) Bkz. Aksan 2002[b]: 144.

de tam bir nezaket belirtisi olarak kullanılan **çoban armağanı çam sakızı** atasözü de aslında, ilginç bir canlandırmadan yararlanmakta, verecek bir şeyi olmayan çobanın ağaçlardan elde ettiği çamsakızını armağan olarak getirişini betimlemektedir. Bir çobanın yoksulluk ve olanaksızlığı, buna karşılık gönlünden bir armağan verme isteğinin geçtiği bu sözde duygulandırıcı bir incelik sezilmekte, bunda da **çoban** ve **armağan** sözcüklerinin duygu değerleri etkili olmaktadır.

Bu konuyu bitirirken bir özelliğe daha değinmek istiyoruz:

Türkçenin deyimlerinde olduğu gibi atasözlerinde de bir gerçeği çok kısa anlatımla, çok özlü biçimde dile getiren örnekler vardır. Bunlar, sözcükleri bir benzetme ya da aktarmaya dayanmadığı, kendi anlamlarında kullanıldığı halde etkili bir anlatım sağlamaktadır. **Kendi düşen ağlamaz, kaza geliyorum demez, gelen gideni aratır, ev alma komşu al, el elden üstündür, kız evi naz evi, gülme komşuna gelir başına**... gibi.

ATASÖZLERİNDE NÜKTELİ ANLATIM

Her biri bir gerçeği belirleyen atasözlerinin arasında bir nükte öğesi, alaycı bir anlatım özelliği içeren örneklerin de bulunması, hiç kuşku yoktur ki, onların hoşa gitmelerini, dolayısıyla da uzun yüzyıllar unutulmamalarını sağlayan etkenlerdendir. Örneğin bugün, zamanında önemli bir kimse olan, önemli, büyük işler üstlenmiş bulunan bir insanın, yaşlılığında küçük işlerle yetindiği, eski gücü ve etkisinin kalmadığı anlatılırken

aslan kocayınca sıçan deliği gözetir sözü kullanılır. Bir gerçeği yansıtırken aynı zamanda sıçan deliği gözetmek gibi alaycı anlatıma yönelen sözün daha XI. yüzyılda, Dîvânü Lûgati't-Türk'te (III, 263), sözcüklerindeki değişimlere karşın **"Arslan karısa sıçgan ötin ködhezür"** biçiminde karşımıza çıkması, bu etkenin yadsınamayacağını göstermektedir, sanıyoruz. Bu sözde, **yerinellik**'e yaklaşan bir somutlaştırmaya gidilmiş, zamanında önemli olan kişi aslanla, önemsiz işler de sıçan deliği gözetmekle anlatılmıştır.

Atasözlerimizin içinde, bu türden örneklerin bolluğu dikkati çekmektedir. Burada, onlardan bir bölümü üzerinde durmak istiyoruz:

Türkçede, birlikte bulunacak ve evlenecek kişilerin çeşitli bakımlardan ve düzeyleri açısından birbirlerine uygun, denk olmaları gerektiğini yine doğadan örneklerle anlatan sözlerden biri, aynı zamanda belirgin bir nükte öğesini de içerir: **Bâz bâzla, kaz kazla; kel tavuk topal horozla.** Anadilimizde **doğan** adını alan, Farsça kaynaklı **bâz** ile yine aynı yırtıcı kuşun, kazla kazın birlikte olabileceğini anarken kel tavuk ve topal horozu eşleştiren söz, bunlarla, gülümseten bir imgeden yararlanmakta, aynı zamanda kusurlu, düşük düzeydeki kişileri kastetmektedir. Bu örnekte de yukardaki söze yaklaşan bir eğilimle, yine, somutlaştırma türündeki bir deyim aktarmasından yararlanılmıştır. Ayrıca, **bâz/kaz, kazla/horozla** uyakları, sözcük yinelemeleri ve özel ritmiyle bu atasözü, ilginç bir örnek oluşturmaktadır.[64]

---

64) Bu sözle vurgulanan gerçeği dile getiren bir başka atasözümüz **davul (bile) dengi dengine çalar** biçimindedir ki, davulun çalınışı sırasında çıkan sesin "dengi dengine" sözüne yakın oluşunu anımsatmaktadır.

Armutun (ahlatın) iyisini dağdaki ayılar yer sözümüz, yine bir somutlaştırma olayına dayanıyor. Yaşamda çok rastlanan bir gerçeği anlatan bu sözde, çok güzel, imrenilecek durumda olan bir nesneden (kimi zaman çok güzel bir kadınla ona hiç yaraşmayan eşi kastedilir), ona hiç layık olmayanların yararlanmakta olmalarının dile getirildiği görülür. "Dağdaki ayılar" imgesi, yararlanan kimsenin betimlenmesinde aşağılayıcı bir alay olarak kullanılmıştır.

Eşek hoşaftan ne anlar? (Suyunu içer, tanesini bırakır) sözümüz, ancak, incelikleri, güzellikleri değerlendirebilecek nitelikleri bulunanların anlayabileceği şeylerin özelliklerinin, görgüsü, bilgisi, birikimi olmayan kimselerce farkına varılamayacağını dile getirmektedir. Burada, "eşek" kavramından yararlanan bir deyim aktarmasına gidilmiş, onunla hoşaf arasında bir bağlantı kurularak nükteli, ancak aşağılayıcı bir anlatıma başvurulmuştur.

Avcıların bir av için, genellikle çok yürümek zorunda kalmaları, kimi zaman eli boş dönmeleri **kırk gün taban eti, bir gün av eti** sözüyle anlatılır. Bu anlatımda da bir nükte, hafiften aşağılayan ve avcılığı alaya alan bir tutum vardır. **Av eti** tamlamasından, **örnekseme** (İng. analogy) yoluyla **taban eti** gibi bir "alışılmamış bağdaştırma"ya gidilmiş, bununla bir **ad aktarması** oluşturularak yorulan ayaklar anlatılmıştır.

Kadınların gezmelere, eğlencelere olan düşkünlüklerini, **gökyüzünde düğün var deseler, kadınlar merdiven dayamaya kalkar** biçiminde anlatan atasözümüz, bir yandan, göğe merdiven dayamak gibi, abartılı bir imgeye dayanan nükteden yararlanmakta, bir

yandan da bu türlü, olanaksız bir iş aracıyla kadınların bir eğlenceye, düğüne katılabilmek için her türlü özveriye katlanabildiklerini belirtmektedir.

Gösterilen bütün özene karşın zayıflıktan bir türlü kurtulamayan kimseler için kullanılan **Allahtan sıska, ne yapsın muska** sözü hem zayıflığın bir yapı, bir yaradılış sorunu olduğuna değinmekte, hem de sıska sözcüğünün olumsuz duygu değerlerinden yararlanmaktadır. **Sıska/muska** uyağı ve iki önermedeki hece sayılarının eşliği (5+5) de sözün anlatım gücünü artırmakta, nükteyi ilginç kılmaktadır.

3.3. ANADOLU AĞIZLARININ ATASÖZLERİNDE İNCELİKLER

Türk halkının köylerde, küçük yerleşim yerlerinde, kırsal alanda, doğayla iç içe geçen yaşamında edindiği deneyimleri, vardığı yargıları yansıtan halk ağızları atasözleri bir bütün olarak incelendiğinde, güçlü ve sanatlı anlatımın pek çok örneğiyle karşılaşılır.

Kendine özgü bir anlatım inceliği taşıyan örneklere geçmeden önce, bir gerçeği en kısa yoldan ve güçlü bir biçimde dile getiren sözlerden örnekler vermek istiyoruz.

İnsanların ancak kendi çevrelerinden, kendi görgü ve eğitim düzeylerindeki kimselerle ilişki ve dostluk kurmalarının yerinde olacağını belirten şu atasözü, kısalığı ve anlatım gücü bakımından dikkat çekicidir: **Çarık çarıkla, sarık sarıkla.**[65] Bu sözde çarık, ayağı çarıklı

65) Samsun dolaylarından derlenmiştir (B I).

köylünün, sarık ise okumuş -daha çok, din eğitimi almış- kimselerin simgesidir; soyut birer kavram, somutlaştırma yoluyla ve **yerinellik**'e (allégorie) yaklaşan bir tutumla anlatılmıştır. Öte yandan **çarık/sarık, çarıkla/sarıkla** uyaklarından yararlanılmış, 5+5 hece sayısındaki önermeler kullanılmıştır.

Dil kesik, baş selâmet sözü de (Van, B I) en kısa yoldan, insanın diline sahip olduğunda rahat edeceğini anlatmakta; **ar eden kâr etmez** sözü ise, yaptığı işlerde doğruluktan ayrılmayan, utanma duygusu olan kimselerin pek kârlı çıkmayacaklarını belirtmektedir.[66]

İsparta ve Denizli dolaylarından derlenen (B II) **arda kalan derde kalır** atasözü, ölçünlü dildeki **sona kalan dona kalır** sözünün başka ve güçlü bir biçimidir.

Uzun sözleri gerektiren konuların kısa, özlü anlatımlarla ve büyük bir incelikle dile getirildiği örnekler arasında şu atasözleri de vardır:

Sevgi duygusuna sahip olmanın, bir kimseye sevgi bağlarıyla bağlanmanın insana mutluluk verdiği, Samsun'dan derlenmiş şu atasözüyle anlatılıyor: **Yangınlık ongunluktur** (B II). Burada **yangınlık** 'sevme, tutulmuş olma'; **ongunluk** ise 'mutlu, kutlu, uğurlu olma' anlamındadır.

Gönlü kırılan insanın içine düştüğü ruhsal durumu, çalışmaya karşı isteksizliği anlatan **kolu kırık işlemiş, gönlü kırık işlememiş** sözü (Niğde, İçel dol., B II) de bu arada belirtilmelidir. Afyon dolaylarından derlenmiş (B I) **yoğurdu tuz, insanı söz öldürür** ise sözün gü-

66) Aynı anlam, Kütahya dolaylarında şöylece dile getiriliyor: **Arlı köpek tiftik atamaz** (B II).

cünü ortaya koyuyor. Üzüntünün, yasın insan için nasıl yıpratıcı olduğu, Kayseri dolaylarında (a.y.) şöylece anlatılıyor: **Yiğidi yas, demiri pas çürütür.**

Ölçünlü dilde **gönülden gönüle (kalpten kalbe) yol vardır** biçiminde anlatım bulan söz ise Anadolu insanınca **gönül gönüle köprüdür** (Rize dol., a.y.) olarak karşımıza çıkmaktadır.

Evlenmek üzere hazırlanan bir gencin gözünde, alacağı kızın değeri ve güzelliği, yaşadığı yerin bile güzel görünmesi, Gaziantep'ten derlenen şu atasözünde dile getirilir: **Alacak kız, ay görünür; evleri saray** (a.y.). Öte yandan, evlenecek kızın yakınlarının düğün öncesindeki tutumu ölçünlü dilde olduğu gibi **kız evi naz evi** (Samsun, Çanakkale, B II) sözüyle anlatılırken Anadolu'da ayrıca **kız evi vezir evi** (Samsun, a.y.) atasözüne de rastlanıyor.

Bir erkeğin eşine karşı davranış ve tutumunun, kadını mutlu ya da tam tersi mutsuz edebileceği, hatta mahvedebileceği, Samsun'dan derlenen (a.y.) şu sözle anlatılmaktadır: **Kocadır, gül eder; kocadır, kül eder.**

Bu türden sözler arasından biri, hem çok kısa anlatımı, hem içerdiği anlam, hem de **taşla/başla** uyağıyla çok özgündür: **Taşla gelene aşla çık** (İsparta, a.y.). Bu sözle, barışa yönelme, kötülük niyeti karşısında iyilikle davranma öğütlenmektedir. Bir başka öğüt, çevresindekilerin, toplumun görüşlerinin tersine davranan, başkalarının uyarılarına aldırmayan kimseleri şöylece uyarmaktadır: **"Desinler!" adamı açıkta koyar** (Van, B I).

Bilgi ve görgü birikimi olmayan kimselerin kendilerini büyük görüp başkalarını küçümsemelerini anlatan

şu atasözü de kısa ve özlü anlatımıyla dikkati çekiyor: **Boş başak dik durur** (Bolu, Malatya dol., a.y.). Varlıklı, durumu iyi olanların bile zaman gelip durumu kötü kimselere muhtaç olabilecekleri, yine, **yerinellik**'e eğilimli ve simgeler kullanan şu sözle anlatılmaktadır: **Demir kapı, ağaç kapıya muhtaç olur** (Samsun, Ordu, Van, Malatya dol., B II).[67]

Anadolu atasözlerinde daha pek çok örneği bulunan bu türlü sözlerden örnekleri, şu ilginç ve anlamlı sözle bitirmek istiyoruz: **Yetim büyür, felek utanır** (Kars dol., B I).

Anadolu ağızlarımızda belli konuları, gerçekleri, kimi davranış ve tutumları belli bir nükteye dayanan alay yoluyla dile getiren ilginç atasözleriyle de karşılaşıyoruz. Örneğin, paralı insanlara karşı davranışları eleştiren **parayı domuzun boğazına takmışlar da "Domuz Ağa" diye çağırmışlar** atasözü (Adana dol., B I) bunlardan biridir. İçkinin insana olmayacak şeyler yaptırdığını, içkili kimselerin kimi kez olağanüstü eliaçık davrandığını anlatan **eşeğe rakı içirmişler, çulunu bahşiş vermiş** sözü ise hayvanlardan yararlanan bir aktarmayla bir gerçeği söze dönüştürmektedir. Yine aynı doğrultudaki bir başka örnek, Tokat dolaylarında (B I), torunları olanların söylediği **eşeğimiz kunnadı** (yavruladı), **sıpamız arttı**'dır. **Gitti ağalar paşalar, itlere kaldı köşeler** (Gaziantep, B I) sözü, değersiz kimselerin layık olmadıkları yerlere geldiği zaman söylenmektedir.

---

67) Alanya ağzında **ipek guşaklı, ipezen** (kıldan yapılma ip) **guşaklıya muhtaca gelmiş** sözü (Al. Ağ. III 70) aynı anlamdadır.

Tenleri farklı kimselerin evliliklerinden doğacak çocuklar için de yine alaylı bir anlatımı olan şu söz kullanılıyor: **Kara ile sarıdan hörü** (huri), **sarı ile sarıdan peri; iki karadan elinin körü doğar** (Çorum, B I). Bu, sıralı tümcelerde, aynı zamanda **hörü/peri/körü** sözcüklerindeki ses yinelemeleri ve oluşturulan ritim de ilgi çekicidir.

Aşağıdaki örnekler de Anadolu ağızlarındaki nükteli atasözlerinden, daha birkaçını gösteriyor:

Ana gezer, kız gezer; bu çeyizi kim düzer?
(Kandıra, B II)

Allah, dişsize badem, kulaksıza küpe vermiş
(Gaziantep, B II)

Köse bir tarak bulmuş;
ne bulmuş, sevinmiş; ne yitirmiş, tasalanmış.
(Antalya dol., B II)

İki analı sütten, iki evli bitten ölür.
(Burdur dol., B I).

Karı hısımı alay bağlar;
koca hısımı sinek avlar.
(İsparta dol., a.y.)

Kavakta nar biter mi? – Kafan kadar!
(Niğde, B II)

Hocaların karnı beş; biri her zaman boş
(Sinop dol., B I)

Her ağaçtan düdük olmaz;
al haberi zurnadan
(Artvin dol., B I)

Eşeğin gönlüne kalsa,
bir demet bahdenizi (maydonozu) **götürmez**
(Gaziantep, B I)

Bir topal bit, bir gecede yedi yastık dolaşır
(İsparta; Çankırı, Bitlis dol., a.y.)
Deh demeden yürürse at,
gir oyna, çık oyna;
eve gelince yüzen gülerse avrat,
gir oyna, çık oyna
(Artvin dol., a.y.)
Horoz kendini çöp tepesinde görmüş de
müezzin oldum sanmış
(Samsun dol., B II)

3.4. İLİŞKİ SÖZLERİNDE İNCELİKLER

Her dilin sözvarlığında, toplum yaşamında kullanılması gerekli ya da gelenek olan ve dilbilimde **ilişki sözleri** ya da **kalıp sözler** olarak adlandırılan **günaydın, teşekkür ederim, güle güle...** gibi öğeler bulunmaktadır.

Türkiye Türkçesindeki örnekleri üzerinde daha önce de durmuştuk.[68] Burada, hemen belirtelim ki, bu öğeler, anadilimizin sözvarlığında çok büyük bir zenginlik göstermekte, pek çok dildeki örneklerine oranla hem sayısal çokluk, hem de kullanım yerlerindeki çeşitlilik bakımından büyük bir fark ortaya koymaktadır.

Yalnızca belli durumlarda kullanılan ilişki sözleri, Türkçede önemli bir yer tutmaktadır. Örneğin, iş üzerinde olan bir kimseye söylenen **Kolay gelsin**, doğrudan doğruya, anadilimize özgü bir sözdür. Bunun za-

68) Aksan 2000[a]: 190-194; 2000[b]: 191-193; 2003: 163-169.

man zaman duyulan **kolaysa başın(ız)a gelsin** yanıtı da unutulmamalıdır.

Konuyu incelerken beliren önemli bir yön, bu örnekler arasında, Türk insanının inceliğini, duygusallığını, toplum ilişkilerindeki dikkatli tutumunu yansıtan ve başka dillerde rastlanmayan sözlerin bulunmasıdır. **Sizden iyi olmasın** ilişki sözü tipik bir örnek oluşturmakta, bir konuşma sırasında, bir kimseden söz edilir ya da o kimse övülürken, dinleyenin –hele, sevilen biriyse– incinmemesi için kullanılmaktadır. Hastalığından bahseden birinin **üstünüze (üzerinize) sağlık**[69] demesi de Türklerin, aynı zamanda Türkçenin niteliklerinden birini sergilemektedir. İğrenilecek bir durumdan, örneğin kusmadan söz eden kimsenin söylediği **yüzünüze güller**, yine aynı tutumun belirtilerindendir. **Ayıptır söylemesi** de aynı doğrultuda, konuşan kimsenin, söylediklerinin bir övünme olarak algılanmaması dileğiyle kullanılmaktadır ("Ayıptır söylemesi, dün eşim hünkâr beğendi pişirmişti" gibi).

Türk kültürünün bir yanını, aynı zamanda dilinin inceliklerini yansıtan örnekler içinde, bir armağan veren kimselerin genellikle söyledikleri **size layık değil ama** sözü ya da bir atasözü olan **çoban armağanı çamsakızı** da bulunmaktadır. **Kusura bakmayın** da çoğu kez duyulur.

Yalnızca, belli durumlarda, belli olaylar karşısında kullanılması âdet olan sözler arasında, kendisine su verilen kimsenin teşekkür etmesi dışında kullanabildiği **su verenlerin çok olsun, su gibi aziz ol!** sözleri de

69) Bu sözün, inanılmayacak bir durum, bir haber üstüne söylenen **üstüme iyilik sağlık**'la karıştırılmaması gerekir.

vardır. Yaptığı bir iyilik ya da katlandığı bir zahmet nedeniyle kendisine teşekkür edilen kişinin **o ne demek?, o nasıl söz?** gibi yanıtları yine, alışılmış kullanımlardandır ("O nasıl söz, ben senin amcan sayılırım" gibi). Kazayla bir eşyaya zarar veren ya da üzücü bir olayla karşılaşanlara **canın(ız) sağ olsun,** son yıllarda yaygınlaşan **dert etme!** sözleri de bunlara eklenmelidir. Konuşma sırasında, bir kimsenin söylediklerini keserek konuşmaya girenlerin söylediği **sözün(üz)ü balla kestim** ve **sözün(üz)ü unutma(yın)** da, birçok dilde, genellikle özür dileme sözcükleriyle karşılanmaktadır. **Sözüm meclisten dışarı** ya da **hâşâ huzurdan** ise, söylenmesi ayıp ve çirkin sayılan şeylerden söz edileceği zaman, çoğunlukla, bir topluluk içinde konuşulduğunda kullanılmaktadır.

"Allah" kavramı, İslamlığı benimseyen Türk toplumunun sözvarlığında önemli bir yer tutmakta, vedalaşmada kullanılan **Allahaısmarladık**'tan başlayarak ilişki sözlerinde de ağırlık taşımaktadır.[70] İlginç örneklerden biri, doğumu yakın kadınlara söylenen **Allah kurtarsın**'dır ki, aynı sözün cezaevine giren kimselere, yeni girdiklerinde söylendiği görülüyor. **Allah bağışlasın** da Türk kültürünün ilginç belirtilerinden biridir. Çocuklarından söz eden kimseye, dinleyen tarafından söylenmektedir.

Aynı biçimde, bir duadan ilişki sözüne dönüşen ve toplum içinde, belli durumlarda söylenmesi gereken pek çok söz bulunmaktadır. Ölen bir kimse için, topra-

70) Özcan Başkan'ın ilginç çalışmasında (1983: 151-172) ahiret, kader, cehennem, günâh, gâvur gibi sözcüklerle oluşmuş çeşitli sözler, dil içi dünya görüşü açısından incelenmektedir.

ğa verilinceye kadar **Allah taksiratını affetsin,** sonrasında **Allah rahmet eylesin, nur içinde yatsın,** Müslüman olmayanlar için, **toprağı bol olsun, dinince dinlensin** gibi sözler kullanılmaktadır. Yolcu uğurlarken söylenen **Allah selamet versin,** yolcusunu gönderenlere söylenen **Allah kavuştursun**, yemek ya da kahve ikram edildikten sonra, ev sahibine denen **Allah ziyade etsin** ya da **ziyade olsun** sözleri, aynı doğrultudaki örnekler arasındadır.[71]

3.5. SÖZDİZİMİ AÇISINDAN İNCELİKLER

Kitabımızın bu bölümünde, Türkiye Türkçesinde belli bir düşünce ya da yargının nasıl, birbirinden farklı sözdizimi özellikleri taşıyan tümce ya da sözcelerle dile getirilebildiğini ve kullanılan biçimlerin insanı nasıl, birbirinden ayrılan yorumlara yönlendiren incelikler gösterebileceğini ortaya koymaya çalışacağız.

Türkiye Türkçesinde belli bir yargıyla bir neden-sonuç ilişkisini anlatan aşağıdaki sözce, aynı yargının çok değişik biçimlerde söze dönüştürülebileceğini, dolayısıyla, dildeki farklı anlatım olanaklarını sergilemektedir:

1. Şemsiyeni almadan sokağa **çıkarsan** ıslanırsın böyle.
2. Şemsiyeni almadan sokağa **çıkar mısın**, ıslanırsın böyle.

71) **Gözaydına gitmek, güle güle oturun'a gitmek** gibi birçok ilişki sözü de Türkçeye özgü örneklerdir; deyimleşmiş oldukları görülür.

3. Şemsiyeni almadan sokağa **çıktın mı**, ıslanırsın böyle.
4. Şemsiyeni almadan sokağa **çıkarsın**, ıslanırsın böyle.
5. Şemsiyeni almadan sokağa **çık**! ıslanırsın böyle.
6. Şemsiyeni almadan sokağa **çıkıver**, ıslanırsın böyle.
7. Şemsiyeni almadan sokağa **çıkmışsan** ıslanırsın böyle.
8. Şemsiyeni almadan sokağa **çıktıysan** ıslanırsın böyle.
9. Şemsiyeni almadan sokağa **çıkmayagör**, ıslanırsın böyle.

Aynı eylemin değişik kip, zaman ve görünüşlerdeki kullanımlarıyla anlatılan bu örneklere biz, bir **ulaç** (Lat. gerundium) ve bir **ortaç**'la (Lat. participium) kurulan şu sözceleri de ekleyebiliriz:

10. Şemsiyeni almadan sokağa **çıkınca** ıslanırsın böyle.
11. Şemsiyeni almadan sokağa **çıktığında** ıslanırsın böyle.

Elbette, bu değişik kullanımlara başvurulurken, söyleyenin niyeti, dinleyenle arasındaki ilişkinin niteliği rol oynamaktadır. Ancak, eylemin çekimlerindeki farka karşın ilk 9 sözce ile ulaç ve ortaç biçimleri hep aynı yargıyı yansıtmaktadır. Bu anlatım yolu zenginlikleri eylemin şu farklı çekimlerinin kullanılmasıyla oluşmuştur:

Çıkmak eyleminin 1. örnekte koşul bileşik zamanı, 2. örnekte geniş zaman soru biçimi, 3.'de belirli geçmiş zamanın soru biçimi, 4.'de geniş zaman çekimi, 5.'de

buyrum kipi çekimi, 6.'da tezlik eylemi olarak buyrum kipi çekimi, 7.'de koşul kipi belirsiz geçmiş zaman çekimi, 8.'de aynı kipin görülen geçmiş zamanı, 9.'da ise eylemin sürerlik eylemi olarak, olumlu anlam veren olumsuz çekimi söz konusudur.

Bu kullanımların ilginç olanlarından biri, sürerlik gösteren bileşik eylemin olumsuz çekiminin **(çıkmaya-gör-)** olumlu anlamı yansıtmasıdır. Soru biçimbirimi [mİ] de 2. ve 3. sözcelerde soru niteliğini yitirmiştir. Asıl ilginç olan özellik ise örneklerin çoğunluğunun, bir eylem çekiminde temel olan işlevin dışında, yeni işlevlerle kullanılabildiğini göstermesidir ki, yukarıdaki sözceler, anadilimizin bu yönden gücünü de ortaya koyuyor. Aşağıdaki örnek de aynı açıdan ilgi çekicidir, sanıyoruz:

1. Bir daha o adamın kapısını **çalmam**.
2. Bir daha o adamın kapısını **çalmayacağım**.
3. Bir daha o adamın kapısını **çalar mıyım?**
4. Bir daha o adamın kapısını **çalmıyorum**.
5. Bir daha o adamın kapısını **kim çalar?**
6. Bir daha o adamın kapısını **çalmak mı?**..
7. Bir daha o adamın kapısını **çalarsam** iki olsun.

Yukarıdaki örneklerin her birinde, bir istek, bir rica için bir kimseye başvurmayı anlatan (**birinin**) **kapısını çalmak** deyiminden yararlanılarak aynı olumsuz yargı belirtilmiştir. Ancak sözcelerde aynı eylemin başka başka çekimleri kullanılmıştır. Burada bir noktaya değinmek gerekiyor:

Dilbilim çalışmalarında **görünüş** (aspect) kavramı açısından ele alındığında ilginç bir özellik göze çarpıyor: Bilindiği gibi görünüş, konuşan kimsenin bir eyle-

mi, belli bir durumda, kendi açısından belli bir doğrultuda ve ait olduğu zamandan farklı kullanışıyla ilgilidir. Yukarıdaki örneklerden 4.'de **çalmıyorum**, şimdiki zamanı gösteren olumsuz çekim iken konuşan, bununla, ileriye, geleceğe yönelik bir kararını belirtmektedir. Eylemin soru biçimlerine gelince (**çalar mıyım, çalmak mı, kim çalar**?), burada amaç soru sormak değil, olumsuz ve ileriye dönük bir yargıyı açığa vurmaktır. 7. örnek ise aynı doğrultudaki tipik ve ilginç bir anlatım kalıbını gösteriyor. Şimdi, bir başka örneğe geçelim:

Bir kimsenin kendi yaşamından yakınmasına karşı çıkan bir başkası şöyle bir yargıyı dile getirebilir:

1. Hayatta her şeye sahip; parası da var, sağlığı da yerinde, çocukları da var.

Aynı düşünce, şu anlatımlarla da belirtilebilir:

2. Hayatta her şeye sahip; para dersen(iz) para, sağlık dersen(iz) sağlık, çocuk dersen(iz) çocuk...

Ekeylemin [-(İ)sE] biçimi kullanılarak da aynı yargı anlatılabilir:

3. Hayatta her şeye sahip; paraysa para, sağlıksa sağlık, çocuksa çocuk...

Soru tümceleri kuran [mİ] biçimbirimiyle, olumsuz soru tümcesi yoluyla olumlu bir yargıya da ulaşılır:

4. Hayatta her şeyi var; parası mı yok, sağlığı mı bozuk, çocukları mı yok?

Aynı biçimde şu kuruluştan da yararlanılabilir:

5. Hayatta her şeyi var; para mı dersin, sağlık mı dersin, çocuk mu dersin.

Dilek-koşul kipindeki çekimiyle **demek** eylemiyle bir başka anlatıma ulaşılabilir:

6. Hayatta her şeyi var; para mı desem, sağlık mı desem, çocuk mu desem.

Şimdi de, çocuklarının ilgisizliğinden yakınan bir annenin, bunu belirtmek üzere kullanabileceği sözceleri gösteren şu örneklere bakalım:

1. Anneleri burada sıkıntı **çekiyor,** umurlarında mı?
2. Anneleri burada sıkıntı **çekiyormuş**, umurlarında mı?
3. Anneleri burada sıkıntı **çekermiş**, umurlarında mı?
4. Anneleri burada sıkıntı **çekip duruyor**, umurlarında mı?
5. Anneleri burada sıkıntı **çekedursun**, umurlarında mı?
6. Anneleri burada sıkıntı **çekip dururmuş**, umurlarında mı?
7. Anneleri burada sıkıntı **çeksin dursun**, umurlarında mı?
8. Anneleri burada sıkıntı **çekip duruyormuş**, umurlarında mı?

Burada dikkati çeken nokta, ilk üç örnekte aynı eylemin farklı zamanlarının (şimdiki zaman, şimdiki zamanın görülmeyen geçmişi ve geniş zaman) söz konusu olduğu, sonrakilerde **durmak** ile, sürerlik anlatan kullanımın yine farklı zamanlarından yararlanıldığı halde örneklerin temelde hep aynı anlamı yansıtmasıdır.

Şimdi yine, görünüş açısından ilginç olan bir başka örneğe yer vermek istiyoruz: Görülen geçmiş zaman çekimindeki eylemle bu örnekte, geçmişte geçmiş bir olayın değil, bir olasılığın dile getirilmesi söz konusu-

dur; koşul bileşik zamanının geniş zaman çekimi değil, görülen geçmiş zaman kullanılmıştır:

"Paris'e indin, kalacak yer bulamadın, ne yapacaksın?"

Türkçede yalnızca ek olarak kullanılan, bu nedenle de **ekeylem** biçiminde adlandırılan eylemin dilek-koşul kipi, [-(yİ)sE] biçimbirimiyle dile getirilir. Bu biçimbirim, sözcükleri, değişik yargıları, aralarında yakınlık ya da karşıtlık ilişkisi kurarak, dilek ya da koşul anlamı vererek bir araya getirir. Aşağıdaki örneklerde bu farklı işlevleri görülmektedir:

1. Yarın hava güzel olursa pikniğe gideriz (koşul).
2. Senedi getirirlerse parayı veririz (koşul).
3. "Halep oradaysa arşın burada" (dilek). (Söylenenin hemen uygulanma olanağının bulunduğunu, denenebileceğini anlatır.)
4. Parası varsa gidip alıversin (dilek).
5. Elif güzelse Fatma da güzel (yakınlaştırma-yaklaştırma).
6. Tamiri zorsa yenisini almak da kolay değil (yakınlaştırma, eşitleme).
7. Telefonda anlatmaktansa yüz yüze konuşmak daha doğru olur (karşılaştırma, karşıtlığı belirtme, ikinci öneriyi yeğleme).

Şimdi de şu örneklere bakalım:

"Evden çıkarken anahtarı almayı unutur muyum?" tümcesi, kendisini uyaran bir kimseye, unutmayacağını anlatan biri tarafından verilmiş bir yanıt olabilir. Burada geniş zaman çekimli eylemin soru biçimi kullanılmıştır. Ancak aynı çekim, aşağıdaki örnekte bambaşka bir anlamla, geçmiş zamanda gerçekleşmiş bir olayın anlatımında karşımıza çıkmaktadır:

"Evden çıkarken anahtarı almayı unutur muyum; sokakta kalır mıyım; artık ne yapacağımı şaşırdım."

Şu örnekte de geniş zaman çekimi kullanıldığı halde geçmiş zamanla ilgili bir olay anlatılmaktadır:

"Hindistan'a gider, orada bir yıl kalır, yurda dönünce de evlenir."

Aşağıdaki örnekte ise iki eylemin istek kipi çekiminden yararlanıldığı halde bir isteğin belirtilmesi değil, geçmişte oluşmuş bir durumun ya da geleceğe ilişkin bir olasılığın dile getirilmesi söz konusudur:

"Çarşıdan alıp geleyim, pişirip önünüze koyayım; siz de yemeyin, olur şey mi bu?"

Türkiye Türkçesinde, bir işte sürerlik bulunduğunu göstermek üzere, bir eylemin [-E] ile kurulan ulaç biçimine **kalmak, durmak,** sık olmamakla birlikte **gelmek** gibi eylemler eklenmekte, **şaşakalmak, yapadurmak, söylenegelmek** gibi eylemler oluşturulmaktadır. [-İp] biçimbirimiyle kurulan **yazıp durmak** gibi eylemler de vardır. Bu kullanımlarda Türkçeye özgü, ilginç anlam ayrımlarına rastlandığını hemen belirtmeliyiz. Önce, **durmak** ile yapılanlara değinelim:

1. Çocuklar, kitaptaki parçayı okuyadursunlar.
2. Sen burada bekleyedur, ben şimdi gelirim.

Dikkat edilecek olursa, eylemin bu kullanımında, işin belli bir süre için, belli bir zamana kadar geçerli olduğu anlatılmaktadır. Buna karşılık aynı eylem, bir başka ulaç eki olan [-İp] ekiyle sürerlik anlamını belirttiğinde belli bir zamana kadar olan sınırlama değil, tam bir sürerlik söz konusudur:

1. Beni telefonla arayıp duruyor.
2. Hava kirliliğinden şikâyet edip duruyoruz... gibi.

Dur- eylemi, buyrum kipindeki bir başka eylemle birlikte, yine bir sürerliği dile getirir:

1. Telefonun fişini çek; seni arasın dursun.
2. Sen otur dur; arkadaşların harıl harıl çalışıyorlar.

Kal- eylemiyle sürerliğin anlatımında daha başka bir anlam ayrımıyla karşılaşıyoruz:

1. Çocuğun zekâsına şaşakalmışlar.
2. Saati kurmayı unutmuşum; uyuyakalmışım.

Bu örneklerden ilkinde, tümcedeki eylemin görülmeyen geçmiş zamanı (şaşakalmışlar) kullanıldığı halde içten içe bir sürerlik söz konusudur. İkinci tümcede ise sürerlik daha belirgindir. Aşağıdaki örneklerde ise **kal-** eyleminin yine **kal-** ile oluşturduğu **kalakal-**'ın kullanıldığı, ilk bakışta bir bitme izlenimi edinildiği halde yine sürerliğin dile getirildiği görülür:

1. Parayı adama kaptırıp kalakalmış.
2. Bankada elektrik kesilince kalakaldık.

Gelmek eylemiyle ve [-E] ulaç biçimbirimiyle kurulan tümce ve sözceler yine sürerlik anlatmaktadır:

1. Uzun zamandır söylenegelen zam, sonunda gerçekleşti.
2. Anadolu'da yüzyıllardan beri süregelen gelenek yine bozulmadı.

Bundan önceki sayfalarda, Türkçede belli bir düşünce ve yargının nasıl, birbirinden farklı tümce ya da sözcelerle dile getirilebileceğini gösteren örnekler üzerinde durmuştuk. Burada, Türkiye Türkçesinde tek bir

tümce ya da sözcenin, söyleyenin, duruma ve dinleyenle ilişkisinin niteliğine göre değişik niyetleri bulunabileceğini ortaya koyan, değişik yorumlara açık örneklerine değineceğiz. Örneğin,

"Dün istasyona gelmeyebilirdiniz" sözcesi, konuşan kimsenin niyeti doğrultusunda, 5 ayrı biçimde, 5 ayrı anlamda yorumlanabilir:

1. Gelmenize gerek yoktu; incelik gösterip, zahmet edip geldiniz (Nezaket anlatımı).
2. Gelmemeliydiniz; gelmekle doğru yapmadınız (Kişisel değerlendirme yargısı).
3. Gelmekle, bu sonuca neden oldunuz (Neden-sonuç ilişkisi gösteren kişisel değerlendirme yargısı).
4. Gelip gelmemek sizin elinizdeydi (Kişisel değerlendirme, saptama).
5. Ne için geldiniz? (Geliş nedenini öğrenmek için sorma).

Şu örnekte de değişik yorumlar söz konusudur:

1. Çocuğu ben de **korumalıymışım.**
2. Çocuğu ben de **korusaymışım.**
3. Çocuğu ben de **koruyasıymışım.**

1. Tümceden, eylemin gereklik kipindeki çekimi kullanıldığı halde iki ayrı anlam çıkarılabilir:

a. Çocuğu kendisi de koruyamadığı için hayıflanma.

b. Başkalarının, çocuğu kendisinin de koruması gerektiğini belirttiklerini duymuş olma.

2. Dilek-koşul kipinin kullanıldığı (1. kişi) bu tümcede yine iki ayrı anlam yansıtılabilir:

a. Çocuğu korumadığı için hayıflanma.
b. Yine, başkalarının bu konuda söylediklerini belirtme.

3. Türkçede **ortaç** (participium) yapan [-EsI] ekiyle ve ekeylemin görülmeyen geçmiş zaman çekimiyle (imişim) kurulan bu biçim, bugün, eski dönemlere oranla daha az kullanılmakla birlikte yine de duyuluyor. Bununla anlatılmak istenen de başkalarının beklentisinden haberi olmanın yanı sıra eleştirilme ve bunu hoşkarşılamama eğilimidir.

4. DEĞERLENDİRME - SONUÇ

Her dönemde, özellikle yabancı dillere, kültürlere gösterilen eğilimle, anadiline yeterince egemen ve saygılı olmama nedeniyle Türkçeyi yetersiz; kısır bulan kimselerin çıktığı görülmüştür. Aynı eğilim ve nedenle, yeni gelişmelere, beliren yeni kavramlara anadilimizden karşılıklar bulma konusunda, yüzyıllar boyu kayıtsız kalmamız, yabancı öğeleri ya olduğu gibi ya da Arapça ve Farsça sözcük ve tamlamalarla dile aktarmamız, dilde yabancılaşmaya, başkalaşmaya yol açmıştır. Bu gidiş, kimi çevrelerde, özellikle batı kaynaklı sözcükleri, terimleri, olduğu gibi benimseme biçiminde, bugün de sürmektedir.

Kitapta, değişik düzeylerde ortaya koymaya çalıştığımız gibi Türkçe, yapısıyla, Türk insanının kavramlaştırma ve anlatım açısından belli olan nitelikleriyle, her yeni ve yabancı kavramı karşılamaya elverişli ve yeterli durumdadır. Yabancı dil ve kültürlerin etkisine karşın, çağlar boyunca, soyut ve somut kavramlar için Türkçe öğeler türetilmiş, ölçünlü dilde olduğu gibi, halkımız, Anadolu ağızlarında, gözlemlenen nitelikleriyle yeni sözcük, terim, deyim ve atasözleri oluşturmuştur.

Eski dönemlerdeki sözvarlığı, Anadolu ağızlarının sözleri, değişik lehçelerin içerdiği öğeler ve bugünkü

Türkiye Türkçesinde, Dil Devrimi'yle başlayan süreçte canlandırılan, türetilip benimsenen örnekler, bir bütün olarak göz önüne serildiğinde anadilimizin sözvarlığının enginliği, zenginlik ve incelikleri belirgin olarak ortaya çıkacaktır. Bu savımız, önceki yayınlarımızda geçenlere ek olarak yeni örneklerle, sözvarlığının çeşitli öğeleriyle, bu kitabımızda kanıtlanmaya çalışılmıştır.

Kitabımızın 1. Bölümünde verilen örneklerle, anadilimizin daha Eski Türkçe adıyla anılan dönemde ve sonrasında sahip olduğu sözvarlığının zenginliği ortaya konmaya çalışılmıştır. Verdiğimiz örneklerden birçoğu, bir yandan yabancı dillerden gelen öğelerin girişinden önce, Türkçede, onları karşılayan sözcüklerin bulunduğunu, bir yandan da sözvarlığının zenginliğinin belirtisi sayılan eşanlamlıların bolluğunu gösteriyordu. Soyut kavramlara daha geniş yer vermemiz, ilk dönemlerde Türkçenin bu kavramlar yönünden yetersiz olduğunu ileri süren kimi yabancı araştırıcılara da yanıt oluşturmaktadır. Verilen örnekler arasında, sonradan Arapçadan aldığımız **ahlâk**, Farsça kökenli **huy** ve Fransızcadan gelen **karakter** sözcüklerinin girişinden çok önce bu kavramlar için **kıl-** kökünden **kılınç, kılık** ve **yorıg** gibi sözcüklerin kullanıldığı, daha da ilginci, "yarar" için Arapça kökenli **fayda** (<fāide) gelmeden önce üç ayrı sözcüğün (**asıg, tusu** ve **utuş**) bulunduğudur. Yine ilginç bir örnek de bir ülkedeki karışıklık, belirsizlik ve huzursuzluğu anlatmak üzere Eski Türkçe döneminde ve sonrasında 5 ayrı sözcüğün kullanılmasıdır, sanıyoruz. Hele hele, sonradan Arapça **fazilet**'le karşılanan **erdem**'in daha Yenisey yazıtlarında geçmesi, Ka-

rahanlı dönemindeki "borç", "kefalet", "vasiyet" gibi kavramları karşılayan terimlerin bulunması, savımızı destekleyen kanıtlardır, düşüncesindeyiz.

1.2.1. Bölümde, anadilimizin sözcük düzeyindeki zenginlikleri konusunu işlerken, dilin yapısından gelen doğurganlığın yanında, dilbilgisi kitaplarında anlam ve kullanım bakımından pek üzerinde durulmayan **bağlaçlar** konusuna yer vermeye, bunlardan [DE] bağlacının anlam ve kullanım inceliklerini belirlemeye çalıştık. Bu bölümde verilen örnekler, dilin gücünü ortaya koyan tanıklardır, sanıyoruz.

1.2.3. Bölümde kavram alanı bakımından zenginlikler ele alınırken, yalnızca, belli bir durumu (gerçekleşmesine çok yaklaşılmış, ancak gerçekleşmemiş olayı) anlatan 7 ayrı sözcük ve deyimin bulunduğuna dikkat çekilmiş, aynı nitelikteki başka örneklerle de ayrı kavram alanlarındaki zenginlikler belirtilmiştir.

Türkiye Türkçesini deyim düzeyinde ele aldığımız bölümde (1.2.4), deyimlerimizdeki yapı, anlam, söz sanatları ve söz sanatlarından yararlanma bakımından çeşitlilik ve anlatım gücü ortaya konmaya çalışılmıştır.

Türkiye Türkçesinin sözvarlığında, başka yayınlarımızda değinilen örneklere ek olarak bu kitapta, atasözlerimizde ve ikilemelerimizdeki zenginlik üzerinde durulmuştur (1.2.5.) Burada, özellikle belirtmek istediğimiz yön, atasözlerimizin somutlaştırmaya, gerçekleri, doğadaki nesnelere dayanarak somut anlatımla dile getirmeye yönelik belirgin eğilimleri ve şiir öğelerinden de yararlanan güçlü anlatımlarıdır.

İkilemeler konusunda -Kore dili ve bir ölçüde Japonca bir yana bırakılırsa- Türkçe kadar zengin ve çe-

şitli örnekleri bulunan dil yoktur, diyebiliriz. Bu nitelik, Türkçeye çok değişik anlatım yolları kazandırmıştır: Anadilimiz, her sözcük türünden ikilemeler oluşturarak tek tek sözcüklerin dile getirebildikleri anlamları pekiştirebilmekte, yansımalı olanlarla da doğadaki sesleri, derecelerini belirterek yansıtabilmektedir.

1.2.6. Bölüm, anadilimizin sözdiziminin sağladığı geniş olanakları ortaya koymaya yöneliyor. Verilen örnekler, aynı yargının kimi zaman küçük anlam ayrımlarıyla, kimi zaman eşanlamlı sözcüklerle anlatılabileceğini gösteriyor ki, bu da dilin zenginliğinin bir başka yönüdür.

2. Bölüm, önceki bahislerde ele alınan düzeylerde Anadolu ağızlarımızın geniş sözvarlığını sergilemektedir. Ölçünlü dilde de türevleri bulunan bir eylem kökünün değişik yörelerimizde nasıl, başka ve çeşitli türevler oluşturabildiğini (örn. **kes-** eylemi), ayrıca, somut ve soyut kavramlar için ne değişik karşılıklar bularak kullandığını belirtmektedir.

Aynı ağızlara ait deyimler de birer söz sanatı olan anlam olayları, benzetmeler, aktarmalarla ve şiir dili öğeleriyle çok özgün anlatım örnekleri oluşturmaktadır.

Atasözleri de kısa, etkileyici, sanatlı örnekleriyle Türkçenin sözvarlığına, Anadolu'ya özgü deneyim, bilgelik ürünü sözler katıyor.

3. Bölüm, tek tek sözcüklerden başlayarak bileşik sözcüklerde, deyim ve atasözlerinde anadilimizin kendine özgü anlamlama buluşlarını, anlatımdaki incelik ve çekiciliğini göz önüne sermeye yöneliyor. Sözcük düzeyinde, **gelincik**, **hanımeli** gibi, birkaç yabancı dildeki örneklerle karşılaştırılan kavramlarda, **gelin**'le oluşturu-

lan bitki adlarında görüldüğü üzere Türk insanı, nesneleri dile getirirken ilginç imgeler yaratabilmekte, kimi nitelikleri çok değişik buluşlarla canlandırabilmektedir. **Vurdumduymaz, çıtkırıldım, delikanlı, kaynanadili, kılıbık** gibi örnekler, bunun belirtisidir. Deyimlerimiz içinde de belirgin bir anlatım inceliği taşıyan ilginç örneklerle karşılaşıyoruz. Bunlar, çeşitli söz sanatlarından da yararlanarak bir kavramı en canlı ve göze çarpıcı yönleriyle söze dönüştürebiliyor. Atasözlerimiz için de aynı şeyi söyleyebiliriz. Gerçekler dile getirilirken, verdiğimiz **gönül bir sırça saraydır, kırılırsa yapılmaz; bülbülü altın kafese koymuşlar, ah vatanım demiş** gibi örnekler, ince ama güçlü anlatım eğilimini sergiliyor.

Gerek atasözlerinde, gerekse deyimlerde, aynı zamanda zekâ parıltıları taşıyan, ince bir nükte, alaycı bir anlatım örneklerinin bulunuşu da göze çarpıyor. Ortaya koydukları imgelerle hoşa giden, güldüren bu sözler, aynı zamanda, Türkçenin zenginliklerini de oluşturmaktadır.

3.3. Bölümde, Anadolu ağızlarının atasözlerindeki incelikler ele alınırken, ölçünlü dilde bulunmayan atasözlerinde de, ölçünlü dildeki eğilimlerin görüldüğü belirlenmiştir.

Sözvarlığımızda, pek çok dile oranla büyük bir zenginlik gösteren ilişki sözlerimiz ele alınırken (3.4.), yalnızca belli bir durumda kullanılan sözlerin çokluğuna dikkat çekilmiştir. Örnekler incelendiğinde, insan ilişkilerindeki inceliği de yansıtan **sizden iyi olmasın, sözünüzü balla kestim**... gibi örneklere yer verilmiştir.

Sözdizimindeki incelikler konusu işlenirken, belli bir yargının anlatımında ne değişik tümce ve sözcelerin

kullanılabileceği gösterilmeye çalışılmıştır. Bir eylemin çok değişik çekimlerinin, çok ufak ayrımlarla, kimi zaman eşanlamlı olarak aynı anlamı dile getirebildiğine ilişkin örnekler verilmiştir. Bu gerçek, özellikle, konuşulan dil'in sağladığı geniş olanakları da belirlemektedir.

Kitabımızın sonunda, önemli bir gerçeği vurgulamak istiyoruz:

Türkçenin sözcüklerinin ve öteki birimlerinin, kitapta ortaya koyaya çalıştığımız, kavramların anlatımındaki başarısı ve türetme gücü, Dil Devrimi süreci ve sonrasında yabancı kavramların karşılanması sırasında kolaylaştırıcı bir etken oluşturmuş, yabancı dillerle algılanması güç terimler de güçlük çekilmeden, anlaşılır ve benimsenir duruma gelmiştir. Burada yalnızca bir iki örnek vermekle yetineceğiz:

Önceleri Arapça **hiss-i kabl'el vuku'** terimiyle anlatılan psikoloji ve felsefe kavramı, aynı süreç içinde **önsezi; akl-ı selîm** ise **sağduyu** biçiminde Türkçeleştirilmiştir. Bir makinenin çalışmasında oluşan değerleri ortaya koyan aygıta Arapçadan gelen **müşîr** deniyor, ya da bunun Fransızcası **indicateur** kullanılıyordu. Arapçası, 'haber vermek, yazıyla bildirmek' anlamındaki **iş'ar**'ın sıfatıydı ve daha yerleşikti. Devrimden sonraki süreçte aynı kavram, **göster-** kökünden, eylemlere gelen [-GE] ekiyle türetilmiş **gösterge** sözcüğüyle karşılanmış, algılamada sağladığı kolaylıkla çabucak benimsenmiş, fizik ve teknik terimiyken başka alanlarda da kullanılır olmuştur. Arapça **tazyik** sözcüğü karşılanırken Türk Dil Kurumu'nun 1935 tarihli Cep Kılavu-

zu'nda **baskı** ve **basıç** önerilmiş, bunların yanında **basınç** biçimi benimsenerek yaygınlaşmıştır. Konunun ilginç yönü, Anadolu dışındaki kimi Türk lehçelerinde aynı kavram için yine **bas-** kökünden yararlanılmakta olması, Kırgızlarda **basım**, Özbekçede **bàsim** ve Türkmencede **basış** terimlerinin kullanılmasıdır. Bu da Türkçe gibi bir **ana dil**'in (Fr. **langue mère,** Alm. **Ursprache**), bütün olanaklarıyla, her lehçesinde gücünü sürdürdüğünü gösteriyor, kanısındayız.

Son söz olarak, kitapta ancak bir bölümü ele alınan sözvarlığımızın, Türk insanının algılama, soyutlama, somutlaştırma ve anlatım gücünü ortaya koyduğunu belirtmek istiyoruz. Anadilimizin doğurgan yapısı, sözdiziminin esnekliği ve her yargıyı dile getirmeye yatkınlığı da Türkçeye çok geniş anlatım olanakları kazandırmakta, dildeki incelikler de dikkati çekmektedir. Her alanda, bilim, teknik ve sanatla ilgili terimleri kolaylıkla karşılayabilen anadilimiz için, Dil Devrimi'yle başlatılan girişimlerin, saygı ve güven duygusunun sürdürülmesi, özellikle, yabancı öğelerin yarattığı yozlaştırıcı etkenlerin silinmesini sağlayacaktır.

KAYNAK KISALTMALARI

Al.Ağ.	Hacıhamdioğlu, T. (1982-85), Alanya Folkloru, 3 fasikül, Manavgat-İstanbul.
Alt. Gr.	Gabain, A.von (1974), Alttürkische Grammatik, 3. basım, Wiesbaden, Harrassowitz.
Atebe	Edib Ahmed b. Mahmud Yüknekî, Atebetü'l Hakāyık, Yayımlayan: R.R. Arat (1951), İstanbul, TDK.
AY	Çağatay, S. (1945), Altun Yaruk'tan İki Parça (I. Kitap 1-24, X. Kitap 607-644), Ankara, AÜDTCF.
AY III= 5	Ölmez, M. (1991), Altun Yaruk, III. Kitap (= 5. Bölüm) <Suvarnaprabhāsasûtra>, Ankara.
B I, B II	Aksoy, Ö.Â. (1969, 1971) Bölge Ağızlarında Atasözleri, 2. Cilt, Ankara, TDK.
BK	Bilge Kagan Yazıtı.
Clauson	Clauson, S.G. (1972), An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford.
Divan	Atalay, B. (1939-43), Dîvânü Lügati't-Türk Tercümesi, 3 Cilt ve dizin cildi, Ankara, TDK.
DS	Derleme Sözlüğü (1963-1982), 12 Cilt, Yayımlayan: Türk Dil Kurumu, Ankara.
Fuzûlî Div.	Fuzûlî Divanı (Türkçe Divan), (1958), Yayımlayanlar: K.Akyüz, S.Beken, S.Yüksel, M.Cunbur, Ankara, T.İş Bankası.
H	(Arat) G.R. Rahmeti (1930,1932), Zur Heilkunde der Uiguren: SBAW, I: 451-473, II: 401-448, Berlin.
Hs.Ts. X	Tezcan, S. (1975), Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi, X. Bölüm (Basılmamş doçentlik tezi), AÜDTCF, Ankara.

KB	Arat, R.R. (1947), Kutadgu Bilig I: Metin, İstanbul, TDK.
KT	Kül Tigin Yazıtı.
NHO	Onan, N.H. (1941), İzahlı Divan Şiiri Antolojisi, Ankara.
Röhrborn	Röhrborn, K. (1977-1988), Uigurisches Wörterbuch, I-IV. fasiküller, Wiesbaden, F.Steiner.
Tar. S.	Tarama Sözlüğü (1963-1977), XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tarama Sözlüğü, 8 Cilt, Yayımlayan: TDK, Ankara.
TT	Bang, W.-A. von Gabain (1929-1931), Türkische Turfan-Texte I-V; analitischer Index, Bang, W.-A.von Gabain-G.R. Rachmati (1934); VI; Rachmati, G.R. (1938): VII, Berlin.
U	Müller, F.W.K. (1908-1931), Uigurica I-IV, Berlin.
Usp.	Radloff, W. (1928), Uigurische Sprachdenkmäler, Leningrad.
Uyg. S.	Caferoğlu, A. (1968), Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, İstanbul, TDK.

KAYNAKÇA

Aksan, D. (1971), Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, Ankara, AÜDTCF.

——— (1975), Eşanlamlılık sorunu ve Türk yazı dilinin eskiliğinin saptanmasında eşanlamlılardan yararlanma: **I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler** (1972), s. 531-542.

——— (1977), Köktürkçeden bugüne, Türkçede ödünçlemeler üzerine bir sözcük istatistiği araştırması: **Türk Dili,** No. 313, s. 344-347.

——— (2000[a]), Türkçenin Sözvarlığı, Türk Dilinin Sözcükbilimiyle İlgili Gözlemler, Saptamalar, 2. basım, Ankara, Engin Yayınları.

——— (2000[b]) En eski Türkçenin İzlerinde, Orhun ve Yenisey Yazıtları Üzerinde Sözcükbilim, Anlambilim ve Biçembilim İncelemelerinin Aydınlattığı Gerçekler, İstanbul, Simurg Yayınevi.

——— (2001), Türkiye Türkçesinin Dünü, Bugünü, Yarını, Ankara, Bilgi Yayınevi.

——— (2002[a]), Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi, 2. basım, Ankara, Engin Yayınları.

——— Anadilimizin Söz Denizinde, Sözcükler, İkilemeler, Deyimler, Atasözleri, Terimler Üzerinde Geçmişe de Uzanan Açıklamalar, Ankara, Bilgi Yayınevi.

——— (2003), Türkçenin Gücü, Türk Dilinin Zenginliklerine Tanıklar, 8. basım, Ankara, Bilgi Yayınevi.

Aksoy, Ö.A. (yay.) (1969, 1971), Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler, 2 cilt, Ankara, TDK.

——— (1971-1976), Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, 2 cilt, I: Atasözleri Sözlüğü, II: Deyimler Sözlüğü, Ankara, TDK.

Başkan, Ö (1983), Türkçede dil-içi dünya görüşü: **Macit Gökberk Armağanı,** Ankara, s. 151-172, TDK.

Buck, C.D. (1949), A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages, Chicago-Illinois.

Caferoğlu, A. (1968), Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, İstanbul, TDK.

Clauson, S.G. (1972), An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford.

Çağatay, S. (1941), Uygurcada hendiadyoinler: **AÜDTCF Dergisi,** 1940-41, s. 97-144.

——— (1945), Altun Yaruk'tan İki Parça (I. Kitap 1-24; X. Kitap 607-644), Ankara, AÜDTCF.

Demircan, Ö. (2003), Türk Dilinde Çatı, İstanbul, Papatya.

Derleme Sözlüğü (1963-1982), 12 cilt, Ankara, TDK.

Doerfer, G. (1963-1975), Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, 4 cilt, Wiesbaden.

——— (1967), Türkische Lehnwörter im Tadschikischen, Wiesbaden.

Fleischer, W. (1982), Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache, Leipzig, WEB.

Gabain, A. von (1974), Alttürkische Grammatik, 3. Auflage, Wiesbaden, O. Harrassowitz.

Gemalmaz, E. (1978), Erzurum Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler), 3 cilt, Erzurum, Atatürk Üni.

Hacıhamdioğlu, T. (1982-1985), Alanya Folkloru, 3 fasikül, Manavgat-İstanbul.

Hatiboğlu, V. (1981), Türk Dilinde İkileme, genişletilmiş 2. baskı, Ankara, TDK.

İmer, K. (1973), Türk yazı dilinde dil devriminin başlangıcından 1965 yılı sonuna kadar, özleşme üzerine sayıma dayanan bir araştırma: **Türkoloji Dergisi** V/I, s.175-190.

——— (1976), Dilde Değişme ve Gelişme Açısından Türk Dil Devrimi, Ankara, TDK.

Kormuşin, I. V. (1997), Tyurskiye yeniseyskiye epitafii, Teksti î issledovaniya, Moskova.

Kronasser, H. (1952), Handbuch der Semasiologie, Heidelberg, C.Winter.

Laude-Cirtautas, I. (1960), Der Gebrauch der Farbbezeichnungen in den Türkdialekten, Wiesbaden.

New Webster's Dictionary and Thesaurus of the English Language (1993).

Parlatır, İ. (1999), Türk Dil Kurumu'nda sözlük çalışmaları: **Türk Dili,** No. 568, s.270-284.

Röhrborn, K. (1977-1988), Uigurisches Wörterbuch, I-IV. fasiküller, Wiesbaden, F. Steiner.

Sarıçoban, A.-M. Hişmanoğlu (2004), Türkçedeki buyrum tümcelerinin edimbilimi üzerine: **Dil Dergisi** (Language Journal), No: 123, s.31-48.

Tarama Sözlüğü (1963-1977), XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesinde Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tarama Sözlüğü, 8 cilt, Ankara, TDK.

Tekin, T. (1988), Orhon Yazıtları, Ankara, TDK.

——— (1994), Tonyukuk Yazıtı, Ankara, Simurg.

——— (1995), Elegest (Körtle Han) Yazıtı: **Türk Dilleri Araştırmaları V**, s.19-32.

——— (1997), The First Altınköl Inscription: **Turkic Languages**, No: 2, s.210-226.

Tekinay, A. (1983), Sphrichwörter im Deutschen und im Türkischen: **Muttersprache XCIII**, No: 1-2, s.194-202.

Tietze, A. (1958), Direkte arabische Entlehnungen im anatolischen Türkisch: **Jean Deny Armağanı**, Ankara, s.255-335.

——— (1983), Türkisch **burun** 'Nase', Versuch einer phraseologischen Monographie: **W.Z.f.K.d. Morgenlandes** 1983, s.99-156.

Uzun, N.E. - L.S. Uzun - Y.K. Aksan - M.Aksan (1992), Türkiye Türkçesinin Türetim Ekleri, Ankara.

——— (1998), Dilbilgisinin Temel Kavramları, Türkçe Üzerine Tartışmalar, Ankara.

Vasil'yev, D.D. (1983), Korpus tyurkskih runiçeskih pamyatnikov basseyna Yeniseya, Leningrad.

Walde, A. (1930-1932), Vergleicherdes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen, I. cilt, Berlin-Leipzig.

Whorf, B.L. (1965), Sprache, Denken, Wirklichkeit (Language, Thought and Reality adlı İngilizce aslından çeviri), Hamburg.

Yurtbaşı, M. (1993), Sınıflandırılmış Türk Atasözleri, 6. basım, İstanbul.

——— (1993), A Dictionary of Turkish Proverbs, Ankara, Turkish Daily News.

DİLBİLİM VE DİLBİLGİSİ KAVRAMLARI DİZİNİ

(Dipnotlarında geçenler n kısaltmasıyla gösterilmiştir.)

A

ad aktarması: 100, 102, 150.
adlandırma: 149, 174.
adlaştırma: 125.
ad tamlaması: 105.
akrabalık adları: 88.
aktarmalar: 99.
aktarmalı anlatım: 169.
ana dil: 221.
Anadolu ağızlarında deyim zenginlikleri: 149-157.
Anadolu ağızlarındaki zenginlikler: 139-157.
Anadolu ağızlarında sözcük düzeyindeki zenginlikler: 139-146.
Anadolu ağızlarının atasözlerinde incelikler: 196-201.
Anadolu ağızlarının sözvarlığı: 218.
anlam alanı: 49, 50.
anlambilim: 100.
anlamlama: 78, 168.
ansiklopedik sözlük: 15.
atasözleri: n 61, 111-118, 219.
atasözlerinde incelikler: 189-193.
atasözlerinde nükteli anlatım: 193-196.
atasözü zenginlikleri: 157-163.
ayrıntılı anlatım: 19.
ayrıntılı anlatım dili: 18, 53.

B
bağlaçlar: 62-79.
bağlantılı diller: 20, 50.
belirteç: 62.
belirteçleştirme: 125.
benzetme: 99.
biçimbirim yinelemeleri: 156.
bileşik sözcükler: 93-96, 146-149, 218.
bileşik sözcüklerde anlatım yolları, incelikleri: 172-177.
bilim dili: 15.
bürün: 124.

Ç
çatı: n 57.
çekim ekleri: 52.

D
deyim aktarması: 53, 99.
deyimler: 55, 218.
deyimlerde incelikler: 177-184.
deyimlerde kısalık: 193.
deyimlerde nükteli anlatım: 184-188.
deyimlerde sözdizimi: 103-106.
deyimlerde şiir öğeleri: 106-110.
deyimlerin nitelikleri: 98-110.
deyimleştirme: 97, 100.
deyim zenginlikleri: 96-98.
dilde incelik: 24.
Dil Devrimi: 18, 23, 88, 89, 109, 216, 220, 221.
dil içi dünya görüşü: n 70.
dönüşlü eylem: 50.

E
edilgen eylem: 57.
ekeylem: 125, 126, 209.

eski dönemlerde bağlaçlar: 64-68.
eşanlamlılar: 86-87.
eşanlamlılık: n 26, 87.
ettirgen eylem: 54, 58.

G

gazete haber dili: 23.
genel kavram: 14, 18.
genel sözlük: 15.
gizil çatı: n 95.
görünüş: 206.
gösterge: 167.
güzel adlandırma: n 54.

İ

ikilemeler: 20, n 41, 106, 118-123, 217.
ilgi adılı: 63.
ilişki sözleri: 21, n 35.
ilişki sözlerinde incelikler: 201-204.

K

kalıp sözler: 21.
karşıtlama: 113, 183.
kavram alanı: 13, 21, 49, 50, n 86, 179.
kavram alanı zenginlikleri: 79-90.
kavramlaştırma: 78, 168.
koşaç: 125.
koşula bağlama: 128.
kültür dili: 13, 19.

M

mecaz: 99.
mecazi anlam: 54.

N
neden-sonuç ilişkisi: 70.
nezaket anlatımı: 202.
niteleme sıfatları: 62.

O
olasılık anlatımı: 127.
organ adları: 57.
ortaç: n 17, 63, 125, 213.

Ö
ölçü: 162.
ölçünlü dil: 146, 150.

P
pekiştirmeler: 90-93.

R
renk adları: 18, 94.
resmi dil: 30.
ritim: 155.

S
ses yinelemeleri: 162.
sıfat: 62.
sıfatlaştırma: 125.
sıfat tamlaması: 105.
somut anlatımlı deyimler: 101.
somut kavramlar: 43-48, 145, 146, 148, 215.
somutlaştırma: 53, 97, 100, 113.
soru biçimbirimi: 206.
soru eki: 74.
soyut kavramlar: 36-43, 143, 144, 215.
sözcük ailesi: 49.

sözcük düzeyinde anlatım incelikleri: 167-173.
sözcük düzeyinde zenginlikler: 49-61.
sözcük türleri: n 16, 61.
sözdizimi düzeyinde incelikler: 123-135, 204-213.
sözdiziminin esnekliği: 123, 124.
sürerlik: 210.

Ş
şiir dili öğeleri: 155.

T
tam eşanlamlılar: n 2, 87.
tamlama niteliğindeki deyimler: 105.
teknik terim: 15.
terimler: 55, 95, 96, 220.
türetme ekleri: 51.
Türkçenin eski dönemlerdeki zenginlikleri: 27-48.
Türkiye Türkçesinde bağlaçlar: 69-79.
Türkiye Türkçesinin zenginlikleri: 49-79, 167-184.

U
ulaç: n 17, 63, 125.
uyak: 155, 162.

V
vurgu değişmeleri: 124.

Y
yan anlam: 54.
yazın dili: 175.
yerinellik: 194, 197, 199.
yinelemeler: 155.
yüklemsel deyimler: 103.
yüklemsel olmayan deyimler: 104.

DOĞAN AKSAN, 1929'da İzmir'de doğdu. Ankara Atatürk Lisesi'ni (1948), Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü bitirdi (1952). Aynı bölümde asistanlığa atandı. Dilbilim alanında çalışmaya başladı. A. von Humboldt bursunu kazanarak Bonn Üniversitesi Dilbilim Enstitüsü'nde bilimsel çalışmalara katıldı. Daha sonra Frankfurt Üniversitesi Doğu Dilleri Kürsüsü'nde Türk Dilbilimi dersleri verdi. 1972'de DTCF'de profesörlüğe yükseldi. 1996'da emekli oldu.

Başlıca yapıtları: **Anlambilimi ve Türk Anlambilimi** (1971), **Tartışılan Sözcükler** (1976), **Her Yönüyle Dil** (3 cilt, 1977-1982), **Türkçenin Gücü** (1987), **Şiir Dili ve Türk Şiir Dili** (1993), **Türkçenin Sözvarlığı** (1996), **Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi** (1998), **Halk Şiirimizin Gücü** (1999), **En Eski Türkçenin İzlerinde** (2000), **Türkiye Türkçesinin Dünü, Bugünü, Yarını** (2000), **Cumhuriyetin Çocukluk, Gençlik Yılları ve Bugün** (2001), **Anadilimizin Söz Denizinde** (2002), **Dil, Şu Büyülü Düzen** (2003), **Cumhuriyet Döneminden Bugüne Örneklerle Şiir Çözümlemeleri** (2003), **Türkçenin Zenginlikleri, İncelikleri** (2005). Bunların dışında, dilbilim ve Türkçeyle ilgili 70'i aşkın araştırması vardır. Türk Dil Kurumu'nda Dilbilim ve Dilbilgisi Kolu Başkanlığı sırasında Türkiye Türkçesiyle ilgili birçok çalışmayı yönetmiştir. Türkiye Bilimler Akademisi'nin 1998 Yılı Hizmet Ödülü'nü de almıştır.